

SAĞLIK BİLİMLERİ

Alanında Uluslararası Çalışmalar

Mart 2025

EDİTÖR

DOÇ DR. SERDAR GÜNGÖR

 SERÜVEN
YAYINEVİ

Genel Yayın Yönetmeni / Editor in Chief • Eda Altunel

Kapak & İç Tasarım / Cover & Interior Design • Serüven Yayınevi

Birinci Basım / First Edition • © Mart 2025

ISBN • 978-625-5552-68-6

© copyright

Bu kitabın yayın hakkı Serüven Yayınevi'ne aittir.

Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz, izin almadan hiçbir yolla çoğaltılamaz. The right to publish this book belongs to Serüven Publishing. Citation can not be shown without the source, reproduced in any way without permission.

Serüven Yayınevi / Serüven Publishing

Türkiye Adres / Turkey Address: Kızılay Mah. Fevzi Çakmak 1. Sokak

Ümit Apt No: 22/A Çankaya/ANKARA

Telefon / Phone: 05437675765

web: www.seruvenyayinevi.com

e-mail: seruvenyayinevi@gmail.com

Baskı & Cilt / Printing & Volume

Sertifika / Certificate No: 42488

SAĞLIK BİLİMLERİ

ALANINDA ULUSLARARASI ÇALIŞMALAR

EDİTÖR

DOÇ DR. SERDAR GÜNGÖR

İÇİNDEKİLER

Bölüm 1

BULAŞICI HASTALIKLARIN TANI VE TEDAVİSİNDE YAPAY ZEKÂ UYGULAMALARI

Bashar İBRAHİM, Ebru ÖNEM—1

Bölüm 2

PSİKİYATRİK BOZUKLUKLARIN ETİYOLOJİSİNDE HORMONLARIN YERİ

Ayşegül AY, Mehmet DEMİR—29

Bölüm 3

SAFRAN ATIKLARININ GIDA ÜRÜNLERİNDE KULLANIMI İLE İLGİLİ YAPILAN ARAŞTIRMALARIN İNCELENMESİ

Tuğçe YÜLECİ KURTCU, İlkay BURAN—43

Bölüm 4

İNFERTİLİTE VE MİKROBİYOTA: ÜREME SAĞLIĞINDA MİKROBİYAL DENGİNİN ROLÜ

Feryal SHAWA, Fatma İZZEDDİN, Gülşah KOÇ—61

Bölüm 5

ERKEN ÇOCUKLUKTA İLETİŞİM, DİL VE KONUŞMA BECERİLERİNİN GELİŞİMİNE YÖNELİK ETKİLİ STRATEJİLER

Elife BARMAK, Hatice Nilay KAYHAN—85

Bölüm 6

YUTMA BOZUKLUKLARI

Emel ARSLAN SARİMEHMETOĞLU—105

Bölüm 7

TIBBİ HASTALIKLARIN ETİYOLOJİSİNDE SERBEST RADİKALLERİN ROLÜ

Ayşegül AY, Mehmet KARA—119

Bölüm 8

ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNİN BAĞLANMA STİLLERİNİN SOSYAL MEDYADA KİMLİK İNŞASI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Arzu SADAĞ, Ezgi AKINCI DEMİRBAŞ—133

Bölüm 9

AROMATİK BİTKİLERİN FREKANS DÜZEYLERİ VE HAYVANLAR ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Serap KORKMAZ—155

Bölüm 10

SOSYAL - BİLİŞSEL ÖĞRENME KURAMI

Yavuz Selim KARASU—163

Bölüm 11

TÜRKİYE BROYLAR YETİŞTİRİCİLİĞİNDE KULLANILAN FARMAKOLOJİK AJANLAR VE KULLANIM AMAÇLARI

Serap KORKMAZ—177

Bölüm 12

SPERMİN KLİNİK VE LABORATUVAR DEĞERLENDİRMESİ

Fırat ŞAHİN, Mustafa Kemal ÖZEL, Ebru GÖKALP ÖZKORKMAZ, Fırat AŞİR—197

Bölüm 13

AİLEVİ AKDENİZ ATEŞİNİN GENETİĞİ VE PATOGENEZİ

Gözde ÖZTAN—213

BULAŞICI HASTALIKLARIN TANI VE TEDAVİSİNDE YAPAY ZEKÂ UYGULAMALARI

Bashar IBRAHİM¹, Ebru ÖNEM²

1 Dr. Öğr.Üyesi, Department of Pharmaceutical Microbiology, Faculty of Pharmacy, Suleyman Demirel University, Isparta, Turkey, basharibrahim@sdu.edu.tr <https://orcid.org/0000-0003-3086-0995>

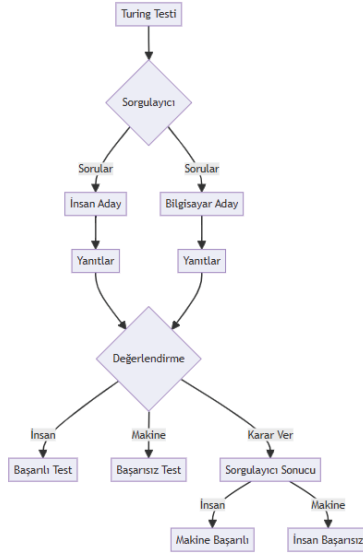
2 Doç.Dr., Department of Pharmaceutical Microbiology, Faculty of Pharmacy, Suleyman Demirel University, Isparta, Turkey, ebruonem@sdu.edu.tr <https://orcid.org/0000-0002-7770-7958>

Giriş

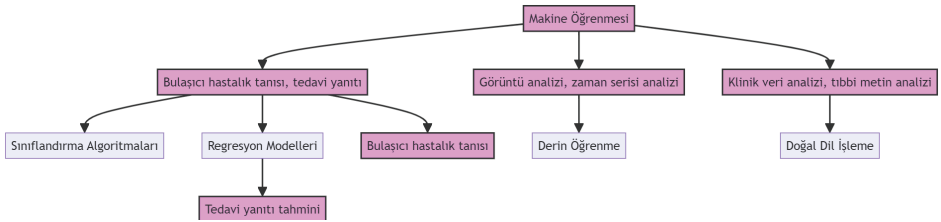
Bakteriyel enfeksiyonlar, 21. yüzyılda küresel sağlıkta giderek artan bir tehdit oluşturmaktadır. Antimicrobial Resistance Collaborators (2022) tarafından yapılan kapsamlı bir araştırmaya göre, bakteriyel enfeksiyonlar, küresel sağlık kaybının önde gelen nedenlerinden biri olarak öne çıkmakta ve iskemik kalp hastalığından sonra dünyada en sık görülen ölüm nedeni haline gelmiştir. Bu durum, bakteriyel enfeksiyonların sadece bireysel sağlık üzerinde değil, aynı zamanda toplumların genel sağlığı ve ekonomisi üzerinde de ciddi bir yük oluşturduğunu göstermektedir. Bu durumun başlıca nedenleri arasında antibiyotik direncinin artması, yeni patojenlerin ortaya çıkması ve küresel ısınma gibi çevresel faktörlerin etkisi de gösterilmektedir. Antibiyotiklerin aşırı ve yanlış kullanımı, bakterilerin bu ilaçlara karşı direnç geliştirmelerine neden olmuş ve bu durum, birçok enfeksiyonun tedavisini zorlaştırmıştır (1, 2). Ayrıca, küresel seyahatlerin artmasıyla birlikte yeni patojenlerin yayılması hızlanmış ve bu da yeni salgın hastalıkların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bakteriyel enfeksiyonların küresel sağlık üzerindeki bu kadar büyük bir etkiye sahip olması, etkili önleme ve tedavi stratejilerinin geliştirilmesi gerektiğini göstermektedir. Etkili tedavi için ilk adım, bakteriyel enfeksiyonların doğru ve hızlı teşhisidir. Geleneksel mikrobiyolojik yöntemler, bakteri tanımlama ve antibiyotik duyarlılık testleri için birkaç günlük kültür süresi gerektirmekte olup, bu durum hem tedavi gecikmesine hem de antibiyotik direnci gelişimi riskine yol açmaktadır. Bu bağlamda, tıp camiası bakteriyel enfeksiyonlarla daha iyi başa çıkmak için acilen yeni araçlar ve stratejiler aramalıdır. Yapılan çalışmalara göre YZ teknolojisinin yükselişi, bakteriyel enfeksiyonlarla başa çıkmak için yeni bir yol sunmaktadır (3, 4). YZ, insan zekasının çeşitli yönlerini (öğrenme, problem çözme, karar verme gibi) bilgisayar ortamına taşıyarak, makinelerin daha akıllı ve bağımsız hale gelmesini sağlayan bir teknolojidir. Bu kavram, 1950’lerde Alan Turing’in “Düşünen Makineler” adlı seminal çalışmasıyla birlikte akademik dünyanın ilgi odağı haline gelmiştir. Turing, bir makinenin insan gibi düşünebilme yeteneğini test etmek için Turing Testi’ni önermiş ve bu test, YZ araştırmalarının temel taşlarından biri olmuştur (5) (Şekil 1).

YZ, felsefe, matematik, mühendislik, fizik ve biyolojik bilimler gibi birçok disiplinle etkileşim içinde gelişerek günümüzde hayatımızın birçok alanında önemli bir rol oynamaktadır. Özellikle son yıllarda, bilgisayar teknolojilerindeki hızlı gelişmeler ve büyük veri analizindeki ilerlemeler, YZ’nin potansiyelini daha da arttırmıştır (6) ve son zamanlarda güçlü bir hesaplama aracı olarak bakteriyel enfeksiyonların teşhis ve tedavisinde büyük potansiyel göstermiştir (7). Sharma tarafından yapılan bir çalışmada, YZ’nin temel bileşenleri olarak makine öğrenimi (ML; özellikle derin öğrenme), doğal dil işleme, bilgisayarlı görüş, bilgi grafiği ve robotik sistemler olarak gösterilmiştir (Şekil 2). YZ teknolojileri, epidemiyolojik gözetim sistemlerinin hassasiyetini artırmakta, patojen tanımlama süreçlerini hızlandırmakta ve antimikrobiyal direnç tahminlerini iyileştirmektedir. Dahası, YZ yeni ilaçların ve aşıların araştırılmasını ve geliştirilmesini destekleyerek kişiselleştirilmiş tıbbın gelişmesini teşvik etmektedir (8,9). YZ’nin sağladığı faydalar, sağlık hizmetlerinin kalitesini artırmasının yanı sıra, yeni bakteri türlerinin ve antibiyotik direncinin izlenmesinde de büyük önem

taşımaktadır (10). Ancak YZ teknolojilerinin yaygınlaşmasıyla birlikte veri güvenliği, etik sorunlar ve teknolojik sınırlamalar gibi yeni zorluklar da ortaya çıkmıştır (11). Gelecek yıllarda, bu engellerin aşılmasıyla YZ'nin bakteriyel enfeksiyonlarla mücadeledeki rolünün çok daha büyük bir önem kazanacağı öngörülmektedir. Böylelikle, sağlık sistemleri bulaşıcı hastalıklarla mücadele için daha etkin stratejiler geliştirme imkanına sahip olacaktır. Bunun için, YZ sistemlerinin sağlık alanında entegrasyonunu sağlayacak yenilikçi yöntemlerin geliştirilmesi ve bu yöntemlerin uygulanması büyük bir aciliyet taşımaktadır (11). Bu çalışmanın temel amacı, YZ destekli çözümlerin bakteriyel enfeksiyonların tedavisinde nasıl devrim yaratabileceğini derinlemesine incelemektir. Özellikle, artan antibiyotik direnci gibi küresel bir sağlık sorunu karşısında YZ'nin sunduğu fırsatlar bu çalışmanın odak noktası olacaktır. Sonuç olarak YZ, sağlıkta tanıdan tedaviye kadar tüm süreçleri iyileştirerek, daha sağlıklı bir gelecek vadetmektedir. Bu potansiyeli en üst düzeye çıkarmak için YZ yatırımlarına hız verilmelidir.

Şekil 1: Turing Testi

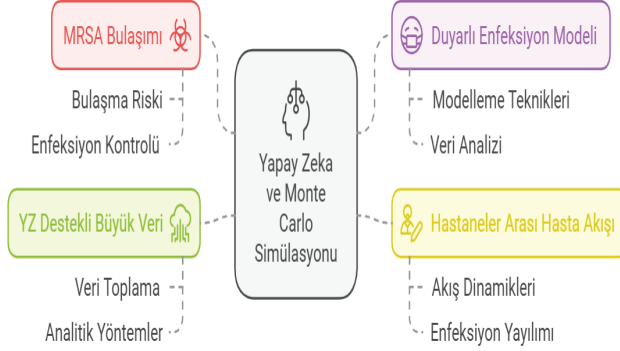

Şekil 2: Bulaşıcı hastalıkların tanı ve tedavi planında kullanılan yapay zekâ modelleri

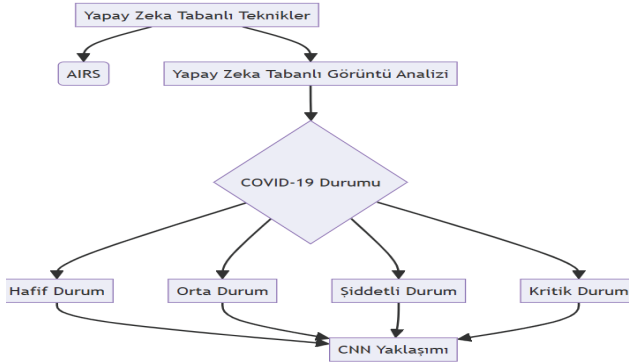
Bulaşıcı hastalıklarda yapay zekâ'nın uygulanması

YZ algoritmaları, makine öğrenimi teknikleri kullanarak, bulaşıcı hastalıklarla ilişkili büyük veri kümelerini analiz etmektedir. Bu sayede, hastalıkların patofizyolojisi hakkında daha derinlemesine bir anlayış elde edip erken teşhis ve tedavi stratejileri geliştirilmektedir. Ayrıca, YZ destekli epidemiyolojik modeller (Tablo1), hastalıkların coğrafi dağılımı ve zaman içindeki değişimini modelleyerek, kamu sağlığı karar vericilerine bilgiye dayalı kararlar vermede yardımcı olmaktadır (12). Derin öğrenme ve moleküler modelleme gibi YZ yaklaşımları, olası ilaç adaylarının etkinliğini ve güvenliğini tahmin ederek ilaç araştırmalarını hızlandırmaya yardımcı olmaktadır. Öte yandan YZ destekli gözetim sistemleri, vaka kümelerini ve benzersiz hastalık modellerini tespit ederek bulaşıcı hastalık salgınlarına erken uyarı ve hızlı yanıt sağlamakta olup tedavi planlarını ve eylemlerini özelleştirmek için genetik bilgi, tıbbi geçmiş ve tedavi sonuçları dahil olmak üzere bireysel hasta verilerini içermektedir. Örneğin, YZ modelleri büyük hastanelerdeki hastalar arasında *Clostridioides difficile* enfeksiyonu riskini önceden tahmin edebilir ve sağlık ekiplerinin enfeksiyon oluşmadan önce önleyici tedbirleri proaktif olarak uygulamasına olanak tanır (13). Maia Lesosky ve ark., Monte Carlo simülasyonu kullanarak hastaneler arası hasta akışının metisiline dirençli *Staphylococcus aureus* (MRSA) bulaşımı üzerindeki etkisini modellemiştir (Şekil 3,4). Daha kapsamlı çalışmalar, bilgisayar simülasyonları ile hastaneler arasında bulaşıcı hastalıkların yayılmasını incelemiş ve yapay zekanın bulaşıcı hastalıklarla mücadelede ne kadar etkili olduğunu göstermiştir (14). Konvolüsyonel sinir ağları (CNN) gibi YZ algoritmaları, tıbbi görüntüleme verilerini analiz ederek hastalıkların daha hızlı ve doğru teşhis edilmesini sağlayarak, yapay bağışıklık tanıma sistemi (AIRS) gibi yöntemlerle birlikte bulaşıcı hastalıklarla mücadelede önemli bir rol oynamaktadır. COVID-19 gibi bulaşıcı hastalıklarda, yapay zeka destekli görüntüleme sistemleri (özellikle CNN'ler), hastaların akciğer filmlerindeki anormallikleri tespit ederek hastalığın ciddiyetini belirlemede önemli bilgiler sunmaktadır. Rajawat ve ark tarafından geliştirilen COVID Net adlı bir model, bu alanda önemli bir örnek teşkil etmektedir. Tablo 1'de gösterildiği gibi, Rajawat ve ark. tarafından geliştirilen COVID Net modeli, akciğer filmlerindeki bulgulara dayanarak COVID-19 hastalarını hafif, orta, ağır ve kritik olmak üzere dört farklı şiddet seviyesine ayırmıştır. Bu çalışmada geliştirilen YZ modeli, tıbbi görüntüleme alanında önemli bir dönüm noktasıdır. Model, farklı hastalıklara ait çok sayıda tıbbi görüntüyü analiz ederek, görüntüdeki en küçük detayları bile tespit edebilmekte ve hastalıkların hem türünü hem de ciddiyetini belirlemede uzman doktorlara yakın sonuçlar elde etmektedir. Modelin sahip olduğu 5 farklı özelliği tanıma katmanı ve 3 farklı sonuç değerlendirme

katmanı, bu başarının en önemli göstergelerindendir (15). YZ, özellikle ML algoritmaları ve sinyal işleme teknikleri sayesinde, bulaşıcı hastalıkların teşhisinde önemli bir rol oynamaktadır. Bu yöntemler, radyolojik veriler gibi çeşitli veri kaynaklarını analiz ederek, özellikle ilaç dirençli tüberküloz (*Mycobacterium tuberculosis*) gibi zorlu vakalarda daha doğru ve hızlı teşhisler koymaya yardımcı olmaktadır (16).

Şekil 3: Yapay zekâ destekli bulaşıcı hastalıkların önemi

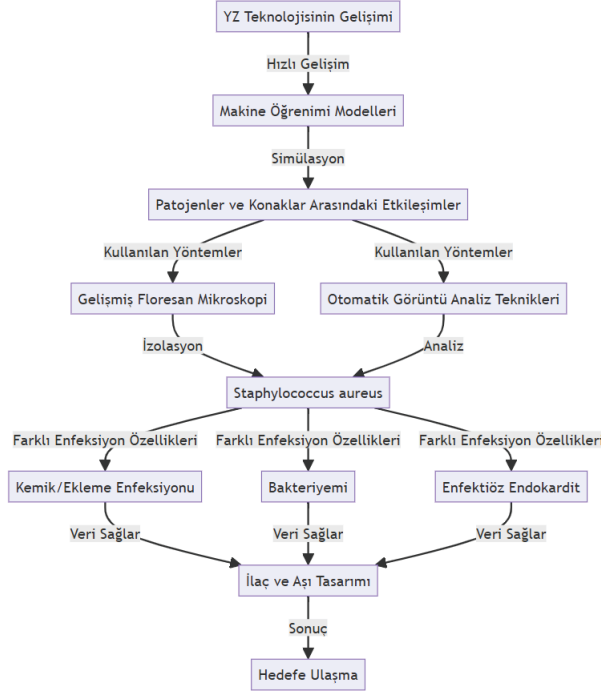
Şekil 4: Yapay zeka tabanlı hastalık teşhisi

Tablo1: *Yapay zekâ destekli bulaşıcı hastalıkların analizi*

Yapay Zekâ Modeli	Kullanım Alanı	Özellikleri	Örnek Uygulamalar
Sinir Ağları (Neural Networks)	Hastalık Tanısı	Büyük veri analizi, görüntü işleme	COVID-19 teşhisi, röntgen görüntüsü analizi
Makine Öğrenimi (Machine Learning)	Tedavi Planlama	Geçmiş verilerden öğrenme, öngörücü analiz	Antibiyotik seçimi, ilaç etkileşim analizi
Doğal Dil İşleme (NLP)	Hasta Verisi Analizi	Metin analizi, hasta kayıtlarından bilgi çıkarma	Hasta şikayet analizi, semptom tarama
Destek Vektör Makineleri (SVM)	Hastalık Sınıflandırma	Yüksek doğruluk, sınırlı veri ile çalışma	Bakteriyel ve viral enfeksiyon ayrımı
Takviyeli Öğrenme (Reinforcement Learning)	Tedavi Optimizasyonu	Adaptif öğrenme, bireyselleştirilmiş tedavi	Kanser tedavisi protokolleri
Karar Ağaçları (Decision Trees)	Tanı Süreci Destekleme	Hiyerarşik karar verme	Enfeksiyon kaynağı analizi

Yapay zekâ destekli enfeksiyon mekanizmasının incelenmesi

Bulaşıcı hastalıkların patogenezinin daha fazla incelenmesi, bu hastalıkların doğasını tam olarak anlamak için çok önemlidir. Bu süreç yalnızca bakterilerin konakta nasıl kolonize olması, istila ettiği ve yayıldığı gibi karmaşık bir süreci değil, aynı zamanda konakçının bağışıklık tepkisini ve patojenlerle etkileşimini de içermektedir. Bunlar arasında patojen-konakçı etkileşimi temel bağlantıdır ve hayvan modelleri geleneksel araştırmalarda vazgeçilmez bir araç olup patojenlerin enfeksiyon sürecini, konakçı bağışıklık tepkisini ve hastalık gelişimini gözlemlemek için değerli veriler sağlamaktadır (17). Bu tür yaklaşımlar, doğru ve zengin biyolojik içgörüler sağlayabilmelerine rağmen, genellikle maliyetli, zaman alıcıdır ve etik kaygılarla ilişkilidir. YZ teknolojisinin hızla gelişmesiyle, özellikle makine öğrenimi modellerinin ortaya çıkmasıyla, araştırmacılar hayvan modelleri kullanmadan patojenler ve konaklar arasındaki karmaşık etkileşimler simüle edebilir hale gelmiştir. Araştırmacılar, gelişmiş floresan mikroskopi tespiti ve otomatik görüntü analiz tekniklerini kullanarak, kemik/eklem enfeksiyonu, bakteriyemi ve enfeksiyöz endokardit hastalarından izole edilen *Staphylococcus aureus*'un farklı konak hücre tiplerinde farklı enfeksiyon özellikleri gösterdiğini bulmuşlardır. Şekil 5'te gösterildiği gibi bu teknikler yalnızca belirli konak ortamlarındaki mikrobiyal davranışı anlamak için görsel bir temel sağlamakla kalmayıp, aynı zamanda ilaç ve aşılardan tasarıma da yardımcı olmaktadır (18).

Şekil 5: Yapay zekâ destekli enfeksiyon araştırması

Enfeksiyonu tahmin etmek

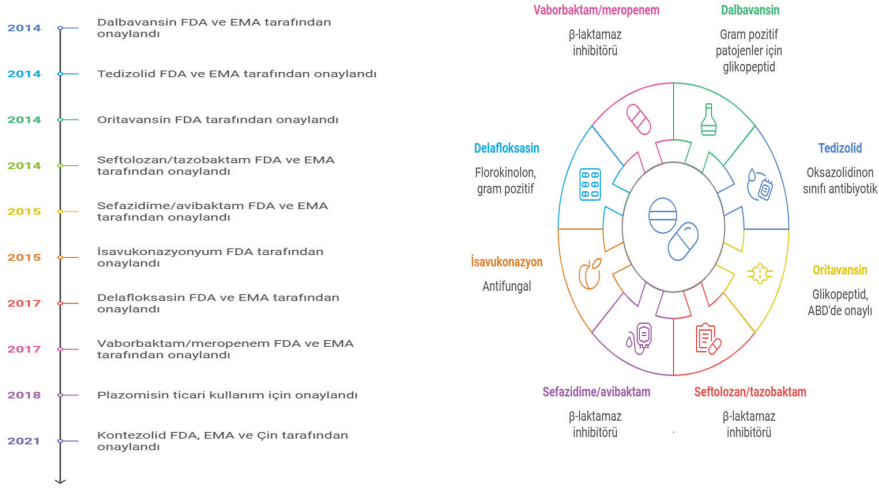
Tahmin modellerinin temel amacı, hastalıkların erken evrelerinde tespit edilerek hekimlerin müdahale sürecini hızlandırarak, hastalığın seyrinin değiştirilmesi ve komplikasyonların önlenmesidir. Bu sayede, hem hastanın yaşam kalitesi artırılabilir hem de sağlık sistemi üzerindeki yük azaltılabilir. Önemli sayıda YZ/makine öğrenimi modeli, bir olayın meydana gelmesini önceden tahmin etmeye çalışarak geliştirilmiştir; buna yaygın olarak ‘tahmin’ denir. Ventilatör ilişkili pnömoni (*Streptococcus pneumoniae* VAP), santral hat ilişkili kan dolaşımı enfeksiyonları (CLABSI) ve çoklu ilaca dirençli patojen (MDR) ile kolonizasyon/enfeksiyon riski, tahmin modellerinin geliştirildiği birkaç örnektir ((19). Bununla birlikte, sepsis ve septik şok gibi hayatı tehdit eden durumların erken teşhisi, hasta mortalitesini azaltmada kritik öneme sahiptir. YZ teknolojilerinin gelişmesiyle birlikte, tıbbi görüntüleme verilerinden yararlanarak bu hastalıkların tahmin edilmesi mümkün hale gelmiştir. Fleuren ve ark. yakın tarihli sistematik incelemesi, yoğun bakım ünitelerinde yürütülen sınırlı sayıda çalışmanın bu konuda umut verici sonuçlar ortaya koyduğunu göstermektedir. Bu çalışmalarda, genellikle derin öğrenme algoritmaları kullanılarak akciğer grafisi, bilgisayarlı tomografi

ve ultrason gibi görüntüleme verileri analiz edilmiş ve sepsis veya septik şok riskini belirlemek için çeşitli biyobelirteçlerle birleştirilmiştir. Ancak, bu alandaki çalışmaların henüz sınırlı sayıda olması ve daha büyük, çok merkezli çalışmalara ihtiyaç duyulması önemli bir eksikliklerdir. (20). Bu ve diğer tahmin modellerinde, gelecekteki risk çıkarımı, (çoğunlukla) rutin olarak toplanan sağlık hizmeti verileri (örneğin, tıbbi geçmiş, klinik parametreler, biyokimya sonuçları, vb.) üzerinde makine öğrenimi modelleri geliştirilerek yapılır. Bu modeller, büyük veri setlerinden elde edilen bilgileri analiz ederek, hekimlerin daha veriye dayalı kararlar vermesine yardımcı olur. Bu sayede subjektif değerlendirmelerin etkisi azaltılarak daha objektif bir yaklaşım benimsenebilir. Bazı tahminler önleyici olarak eyleme geçirilebilir olarak görülebildiğinden, klinisyenler olayın gerçekleşmesini önlemek için bilinen risk faktörlerini önceden ele alabilirler. Örneğin, modelin bir CLABSI riskini belirli bir eşik değerin üzerinde öngörmesi durumunda, bu riski azaltmak için kateterlerin değiştirilmesi veya çıkarılması gibi önleyici tedbirler alınabilir. Ancak, VAP veya sepsis gibi diğer enfeksiyon risklerinin yüksek olduğu durumlarda, mevcut standart önleme protokollerinin ötesinde, doğrudan müdahale edilebilecek spesifik bir risk faktörü veya önleyici tedbir henüz netlik kazanmamıştır. Bu tahmin modelleri, enfeksiyonun kendisini önlemese de, modelin esas olarak gelecekteki bir durumu tahmin etmek yerine, sağlık çalışanlarına hastanın enfeksiyon geliştirme riskini erken bir aşamada belirleyerek, daha hızlı ve etkili müdahale imkanı sunar. Bu nedenle, bu modeller daha çok 'erken uyarı sistemi' olarak düşünülebilir. Shimabukuro ve ark. çalışmasında olduğu gibi, bu sistemler, hastanın durumunda kritik bir değişiklik olduğunda sağlık ekibini uyararak, zamanında müdahaleyi destekler (21).

Antimikrobiyal direnç için yapay zekâ

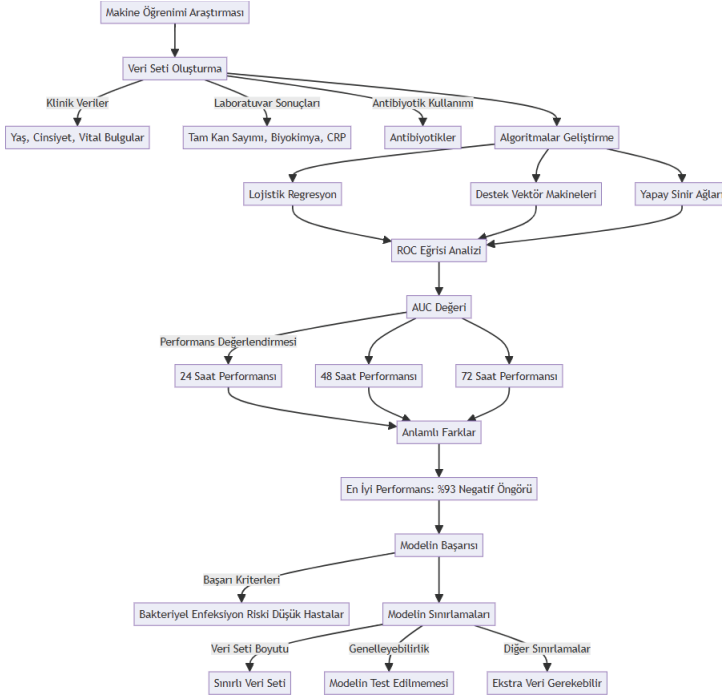
Antimikrobiyal direnç (AMR), antimikrobiyal tedavinin etkinliğini azaltma ve enfeksiyonun şiddetini, sıklığını ve maliyetini artırma etkisi nedeniyle büyüyen bir halk sağlığı sorunudur (2). AMR'nin ortaya çıkışı, evrimi ve yayılması (i) hayvanlarda ve klinik uygulamada yaygın ve yetersiz antimikrobiyal kullanımı, (ii) kontamine ortamlar, (iii) ve yetersiz enfeksiyon kontrol önlemlerinden kaynaklanmaktadır. Bu, süper dirençli bakterilerin ortaya çıkma tehdidini artırmaktadır (22). Klinik ortamda kullanılan antibiyotiklere karşı antibiyotik direnç genleri (ARG'ler) yoluyla direnç mekanizmalarının hızla gelişmesi ve yayılması, son yıllarda yeni antimikrobiyallere yavaş ve seyrek erişime eklendiğinde, Antimikrobiyal direnç (AMR), mikroorganizmaların antibiyotikler gibi antimikrobiyal ajanlara karşı direnç geliştirerek bu ilaçların etkinliğini azaltması durumudur. 21. yüzyılda küresel halk sağlığı için en ciddi tehditlerden biri haline gelmiştir. Geleneksel olarak, antimikrobiyal duyarlılık testi

(AST) olarak bilinen fenotipik testler, bir mikroorganizmanın belirli bir antibiyotiğe karşı nasıl tepki verdiğini belirlemek için kullanılmıştır. Bu testler, mikroorganizmanın büyüme hızına ve antibiyotiğe karşı gösterdiği fizyolojik tepkilere dayanır. Ancak, fenotipik testler genellikle zaman alıcıdır ve bazı durumlarda yanlış sonuçlar verebilir. Özellikle yavaş büyüyen mikroorganizmalar için sonuçların elde edilmesi haftalar sürebilir (23). Son yıllarda, genom dizileme teknolojilerindeki gelişmeler ve maliyetlerin düşmesiyle birlikte, AMR'yi incelemek için yeni bir yaklaşım ortaya çıkmıştır. Genom dizileme, bir organizmanın tüm genetik bilgisini ortaya çıkararak, direnç genlerinin varlığını ve türünü belirleme imkanı sunar. Bu sayede, mikroorganizmanın direnç mekanizmalarını daha detaylı bir şekilde anlayabilir ve yeni tedavi stratejileri geliştirebiliriz. Genom dizileme, fenotipik testlere göre daha hızlı sonuçlar verir ve daha fazla bilgi sağlar. Ancak, genom dizileme verilerinin analizi için biyoinformatik uzmanlığına ihtiyaç duyulur. İdeal olarak, fenotipik testler ve genom dizileme birbirini tamamlayıcı yöntemler olarak kullanılmalıdır. Fenotipik testler, klinik karar verme sürecinde hızlı sonuçlar sunarken, genom dizileme ise daha detaylı bilgi sağlayarak uzun vadeli stratejiler geliştirmeye yardımcı olmaktadır (24). Daha ileri çalışmalarda, AMR'nin oluşumunu tahmin etmek için sıcaklık, nem vb. gibi çevresel veriler de kullanılmıştır (25). yeni antibiyotiklerin geliştirilmesi uzun, maliyetli ve riskli bir süreçtir. Bir ilacın keşfinden, klinik deneylere ve düzenleyici onay süreçlerine kadar geçen süre genellikle 10-15 yıl arasında değişir. Dünya Sağlık Örgütü'nün raporlarına göre, mevcut antibiyotiklerin etkinliğini kaybedişiyle birlikte, yeni antibiyotiklerin gelişme hızı yetersiz kalmaktadır. Özellikle, çok dirençli bakterilere karşı etkili yeni antibiyotiklere olan ihtiyaç acildir. Şekil 6'da gösterildiği gibi, 2014'ten 2021'in sonuna kadar FDA, EMA ve Çin ulusal tıbbi ürünler idaresi (NMPA) tarafından kullanıma yeni antifungal ve antibiyotik sayısı, artan dirençle mücadele etmek için yeterli değildir (26).

Şekil 6: Antibiyotik ve antifungal onaylarındaki dönüm noktaları (2014-2021)

YZ modelleri, veri setindeki farklı değişkenler arasındaki karmaşık ilişkileri analiz ederek, belirli bir bakterinin belirli bir antibiyotiğe karşı duyarlı veya dirençli olup olmadığını tahmin edebilir. Yeterli ve kaliteli veri ile beslenen bu modeller, antimikrobiyal duyarlılık testleri için oldukça başarılı sonuçlar vermiştir. Şekil 7'de gösterildiği gibi, karar ağaçları modeli, klinik ve genomik veriler değerleri ile yüksek bir doğruluk oranına ulaşmıştır (25). Tedavi için günümüzde, bazen ihtiyaç duymayan veya zamanında kesilmeyen hastalara ampirik antimikrobiyaller reçete edilmektedir. Eickelberg ve ark., makine öğreniminin bakteriyel enfeksiyon riski düşük olan ve dolayısıyla antimikrobiyal kesilmeye uygun olan hastaları belirlemede yardımcı olup olamayacağını araştırmıştır. Çalışmada hastanın yaş, cinsiyet, vital bulguları, laboratuvar sonuçları (tam kan sayımı, biyokimya, CRP) ve kullanılan antibiyotikler gibi klinik verileri içeren bir veri seti oluşturulmuştur. Bu veri setini kullanarak, lojistik regresyon, destek vektör makineleri ve yapay sinir ağları gibi farklı makine öğrenmesi algoritmaları ile bakteriyel enfeksiyon riskini tahmin eden modeller geliştirilmiştir. Modellerin performansını değerlendirmek için ROC eğrisi analizi ve AUC (Alan Altında Kalan Eğri) değeri gibi metrikler kullanılmıştır. Sonuçlar tüm modellerin 24, 48 ve 72 saatlerdeki performanslarının farklı olduğunu gösterdi. İlginç bir şekilde, 24 saat ve 72 saat modelleri arasında anlamlı bir fark gözlemlendi. En iyi performans gösteren modeller, %93'ten fazla negatif öngörü değeriyle bakteriyel enfeksiyon riski düşük olan hastaları belirlemiştir. Bu sonuçlar, modelin bakteriyel enfeksiyon riskini tahmin etmede oldukça başarılı olduğunu göstermektedir. Ancak, çalışmada kullanılan veri setinin boyutunun sınırlı olması ve modelin genellebilirliğinin tam olarak test edilmemiş olması gibi bazı sınırlamalar bulunmaktadır (27).

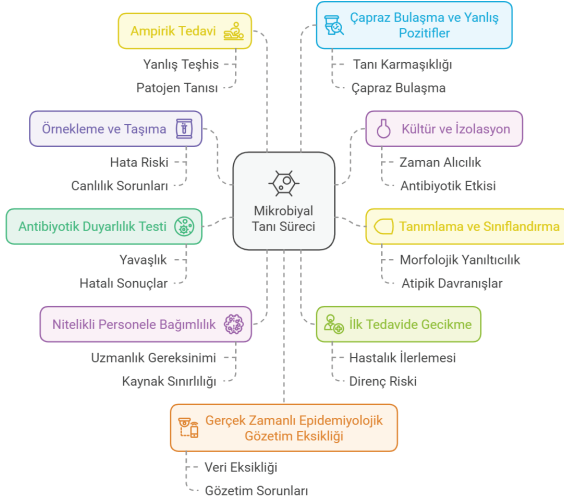

Şekil 7: Yapay zeka destekli antimikrobiyal direnç analizi

Geleneksel mikrobiyal tanıdaki zorluklar ve yapay zekâ'nın rolü

Mikrobiyal tanı, özellikle örnek toplama ve taşıma aşamalarında önemli zorluklarla karşı karşıyadır. Uygun olmayan örnek toplama teknikleri, depolama koşulları ve taşıma süreleri, mikroorganizmaların canlılığını ve bütünlüğünü tehdit ederek yanlış tanı sonuçlarına yol açabilir. Bu durum, hem hasta için yanlış tedaviye neden olarak sağlığı risk altına sokar hem de sağlık sistemi üzerinde ek yük oluşturur (28). Daha sonra, mikroorganizmaların kültürü ve izolasyonu birincil geleneksel tanı yöntemi olarak kabul edilir. Bu süreç, kültür sonuçları için uzun zaman alır. Mikropların uygunsuz şekilde yetiştirilmesi, yanlış negatif sonuç olasılığını artırır. Öte yandan aşırı antibiyotik kullanımı, belirli organizmaların büyümesini ve izolasyonunu daha da etkileyebilir (29). Mikrobiyal türlerin doğru bir şekilde tanımlanması ve sınıflandırılması bir diğer önemli zorluğu temsil eder. Ayrıca biyokimyasal testler ve mikroskopi dahil olmak üzere geleneksel yöntemler, yanıltıcı morfolojik özellikler veya belirli mikroorganizmaların sergilediği atipik davranışlar nedeniyle doğru tanımlamayı tutarlı bir şekilde tespit edemeyebilir (30). Tedavi seçiminde bakteri izolatlarının antibiyotiklere duyarlılığının belirlenmesi de zordur. Disk difüzyon yöntemi gibi geleneksel duyarlılık test teknikleri

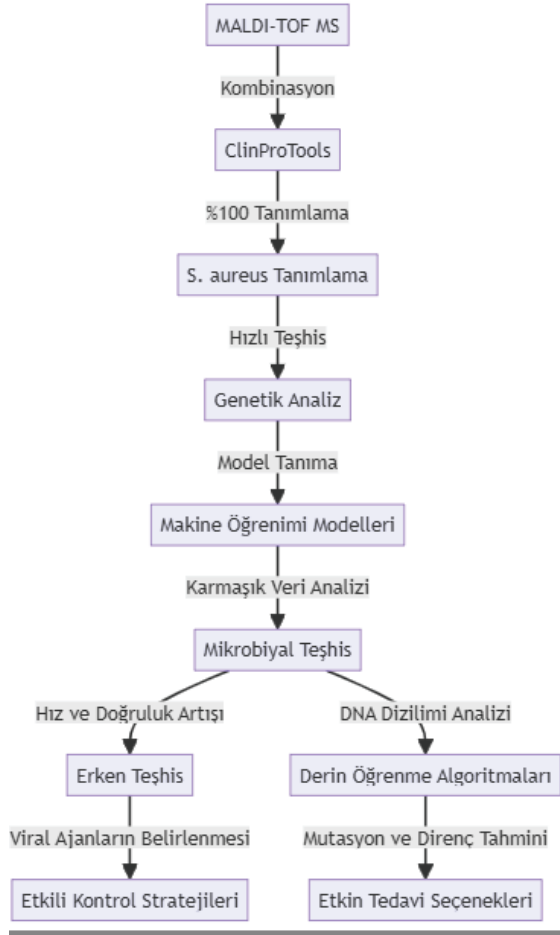
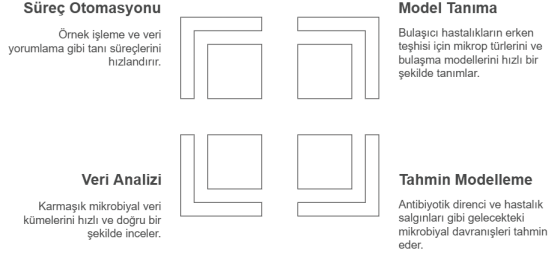
zaman alıcıdır ve bazen enfekte edici suşun antibiyotiklere verdiği yanıtı doğru bir şekilde tahmin etmesi gerekir, bu da optimum olmayan tedavi seçimlerine ve olası terapötik komplikasyonlara yol açar ((31). Geleneksel olarak uygulandığı gibi, mikrobiyal tanı, çapraz bulaşma riski nedeniyle etkili epidemiyolojik gözetim için gerçek zamanlı veri sağlamayabilir ve serolojik incelemelerden yanlış pozitif sonuçlara yol açabilir. Tanı laboratuvarlarında standartlaştırılmış prosedürlerin ve kalite ölçümlerinin eksikliği, tutarsız sonuçlara neden olabilir (32). Mikrobiyal tanıdaki zorluklar şekil 8’de göstermektedir

Şekil 8: Geleneksel mikrobiyal tanıdaki zorluklar

Bu bağlamda YZ'nın mikrobiyal tanımlama ve analizde uygulanması, geleneksel yöntemlere kıyasla daha hızlı ve güvenilir sonuçlara yol açarak bu alanda devrim yaratmıştır (33). Örneğin, matris destekli lazer desorpsiyon/ionizasyon uçuş süresi kütle spektrometrisi (MALDI-TOF MS), ClinProTools yazılımıyla birleştirildiğinde, genetik analiz ve hızlı bir sınıflandırıcı model aracılığıyla %100 tanımlama ve sınıflandırma doğruluğu elde eden *S. aureus* türünün hızlı bir şekilde tanımlanması için bir yöntem sağladığı gösterilmiştir. ML modelleri karmaşık veri modellerini hızla analiz ederek mikrobiyal teşhisin hızını ve doğruluğunu artırabilir (22). Teşhiste YZ'nın kullanımı, model tanıma, tahmin modelleme ve mikrop analiz verimliliğinin artırılmasını kapsayan çok yönlü ve temel bir araç haline gelmiştir. Bulaşıcı hastalıkların erken teşhisinde, model tanıma sistemlerinin kullanımı büyük önem arz etmektedir. Bu sayede, viral ajanların türleri ve bulaşma yolları hızla belirlenerek, etkili kontrol stratejilerinin geliştirilmesi için kritik bir adımdır (22). Derin öğrenme algoritmaları deoksiribonükleik asit (DNA) dizicisi gibi ML modellerinin, bakteri ve virüslerin genom dizilerini analiz ederek mutasyon eğilimlerini ve belirli ilaçlara karşı dirençlerini tahmin edebilmesi ve klinisyenlere en etkili tedavi seçeneklerini seçmede rehberlik etmektedir (34). Patoloji alanında YZ, doku örneklerindeki

mikrobiyal enfeksiyonları tespit etmek için kullanılan bağışıklık floresan mikroskopisi görüntülerinin analizini otomatikleştirerek, patoloğların daha doğru ve hızlı tanı koymasına yardımcı olur. Findaureus gibi araçlar, patoloğların iş yükünü azaltırken, aynı zamanda tanı doğruluğunu artırır (35).

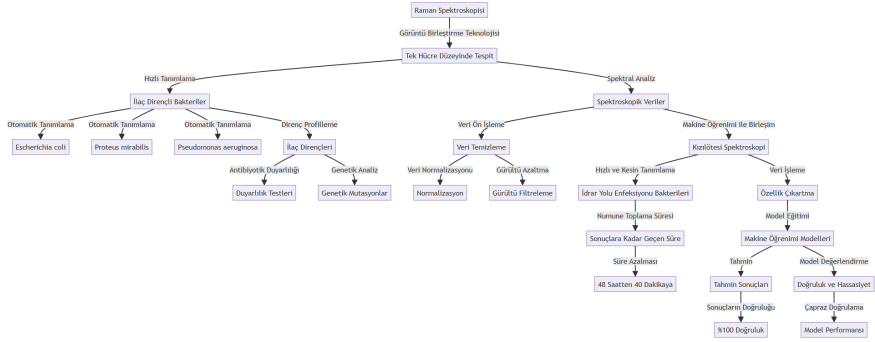

Şekil 9: Yapay zekâ destekli mikrobiyal tanılama

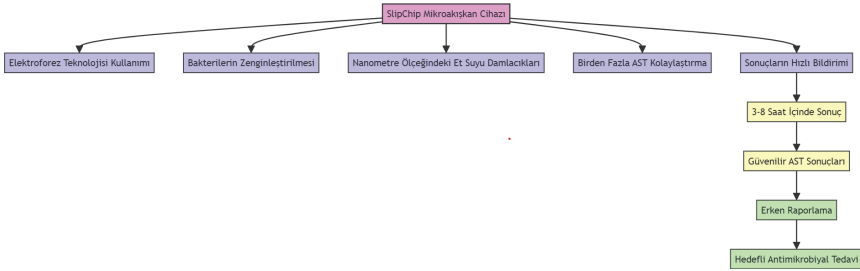
Yapay zekâ destekli antimikrobiyal duyarlılık testleri

Günümüz klinik laboratuvarlarında patojenleri tanımlamak ve Antimikrobiyal Duyarlılık Testi (AST) yapmak genellikle patojenlerin kültürlenmesine ve izole edilmesine dayanır. Disk difüzyon ve agar seyreltme yöntemleri gibi standart AST yöntemleri (36), genellikle örnek toplanmasından kültür ve ilaç duyarlılığı sonuçlarının alınmasına kadar 2-3 gün veya daha uzun süre gerektirir (37). Enfeksiyonları etkili bir şekilde kontrol etmek ve bunların hızla kötüleşmesini veya vücudun diğer bölgelerine yayılmasını önlemek için, birçok bulaşıcı hastalığın erken evrelerde semptomlara göre teşhis edilmesinin zor olması nedeniyle, klinisyenler genellikle ampirik tedavi için geniş spektrumlu antimikrobiyalleri seçerler. Ancak bu uygulama, uygunsuz ilaç seçimi nedeniyle ilaca dirençli suşların ortaya çıkma riskini artırabilir; bu nedenle, tanı ve tedaviye rehberlik edecek hızlı ve doğru AST teknolojilerine acil ihtiyaç vardır. Teknolojinin hızla ilerlemesiyle birlikte, YZ bakteriyel AST'de önemli bir araç haline gelmiş ve ilaç duyarlılığı testini gerçekleştirmek için çeşitli etkili ve hızlı yöntemler sağlamıştır. Örneğin, Şekil 10'da gösterildiği gibi görüntü birleştirme teknolojisine dayanan Raman spektroskopisi, ilaç dirençli bakterileri otomatik, etkili ve hızlı bir şekilde tanımlayabilen tek hücre düzeyinde tespiti olanak tanır (38). Makine öğrenimi ve kızılötesi spektroskopinin birleştirilmesi, idrar yolu enfeksiyonu bakterilerinin ve ilaç dirençlerinin hızlı ve kesin bir şekilde tanımlanmasını sağlayarak, numune toplanmasından sonuçlara kadar geçen süreyi önemli ölçüde azaltır. Bu yaklaşım, *Escherichia coli*, *Proteus mirabilis* ve *Pseudomonas aeruginosa*'nın tanımlanması ve duyarlılaştırılması süresini 48 saatten yaklaşık 40 dakikaya düşürür (39, 40). Benzer şekilde, SlipChip mikroakışkan cihazı, Şekil 11-12'de gösterildiği gibi bakterileri doğrudan pozitif kan kültürlerinden çıkarmak ve zenginleştirmek için elektroforez teknolojisini kullanır. Bu cihaz, bakterilerin nanometre ölçeğindeki et suyu damlacıklarına paralel aşılmasını sağlayarak aynı anda birden fazla AST'yi kolaylaştırır. Sonuçlar klinisyenlere 3-8 saat içinde bildirilebilir, bu da güvenilir AST sonuçları sağlar ve daha erken raporlama ve hedefli antimikrobiyal tedaviyi mümkün kılar (Yi vd, 2019) Otomasyon teknolojisi ayrıca, MRSA ve karbapenem dirençli *Klebsiella pneumoniae*'nin (CRKP) tespiti için MALDI-TOF MS gibi belirli özel ilaç dirençli bakterileri tespit etmede yüksek verimlilik göstermiştir (3). Ancak, MALDI-TOF MS yöntemi, etiketli kan kültürlerinden MRSA ve CRKP'nin 1 saat içinde hızlı bir şekilde tanımlanmasını sağlar (41). Son çalışmalar, çok sayıda MALDI-TOF MS verisini analiz etmek için bilgisayar biliminin kullanılmasının, dirençli ve duyarlı izolatlar arasındaki western blot haritalanmasının kapsamlı bir şekilde anlaşılmasını sağlayabileceğini göstermiştir (42). WASPLab otomasyon sistemi, vankomisine dirençli enterokok

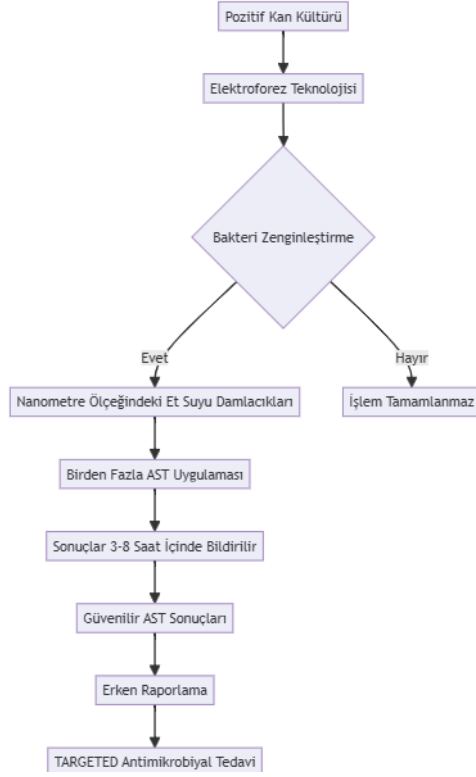
(VRE) tanıma süresini önemli ölçüde kısaltabilir (Şekil 10). Ek olarak, otomatik plaka değerlendirme sistemi (APAS bağımsızlığı), insan müdahalesi olmadan metisiline dirençli *Staphylococcus aureus* (MRSA) ve metisiline duyarlı *Staphylococcus aureus* (MSSA) kültürlerini negatif veya pozitif olarak doğru bir şekilde sınıflandırmak için son derece hassas dijital görüntü analiz teknolojisi sayesinde yüksek verimli laboratuvarların üretkenliğini önemli ölçüde artırmıştır (43, 44).

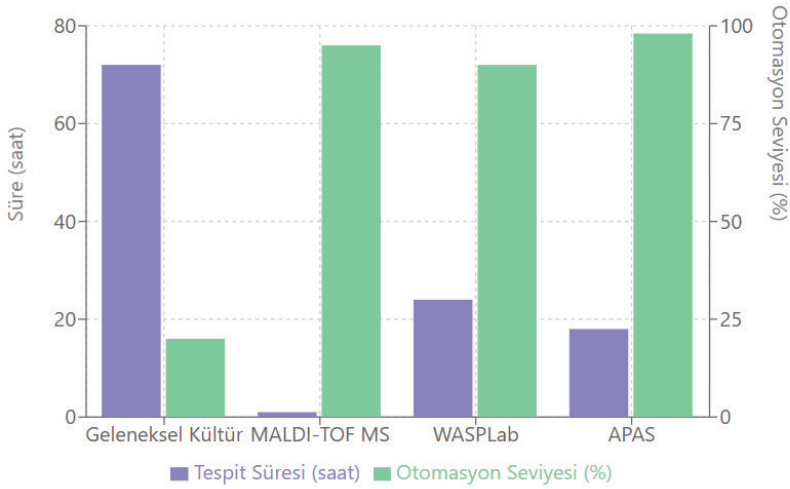
Şekil 10: Raman spektroskopisi sistemi ile antimikrobiyal duyarlılık testi

Şekil 11: SlipChip sistemi ile antimikrobiyal duyarlılık testi

Şekil 12: Elektroforez teknolojisi

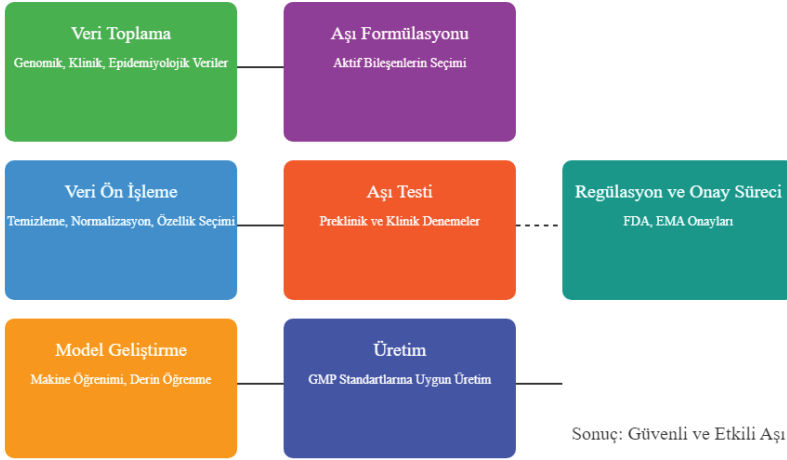

Şekil 13: Antimikrobiyal test yöntemleri karşılaştırması

Yapay zekâ destekli aşı geliştirmesi

Aşılar, tıp tarihindeki en etkili gelişmelerden biri olmuş, milyonlarca hayat kurtarmada ve dünya çapında bulaşıcı hastalıkların yükünü azaltmada önemli bir rol oynamıştır (45). Günümüzde aşilar, çeşitli bulaşıcı patojenlerin kontrolü ve ortadan kaldırılmasına önemli ölçüde katkıda bulunan en etkili ve maliyet açısından en verimli halk sağlığı müdahalelerinden biri olarak kabul edilmektedir (46). Bununla birlikte, geleneksel aşı geliştirme yöntemleri uzun zamandır verimliliği ve etkinliği engelleyen zorluklarla ilişkilendirilmiştir. Geleneksel yaklaşım, patojen izolasyonundan ve antijen tanımlamasından immünojen formülasyonuna ve klinik denemelere kadar zahmetli adımlarla karakterize edilen titizlikle yavaş bir süreci içermektedir (47). Bu metodik yaklaşım, bir aşının yaygın kullanım için onaylanmasından önce genellikle yıllar, hatta on yıllar alır (45). Aşı geliştirmenin ilk adımı genellikle hedef patojenin izolasyonunu ve karakterizasyonunu içerir (30). Bu süreç, özellikle yeni ortaya çıkan veya yeterince anlaşılmayan patojenler için zaman alıcı ve teknik olarak zorlayıcı olabilir (48). Patojen tanımlandıktan sonra, araştırmacılar zarar vermeden bir bağışıklık tepkisini uyatabilen uygun antijenleri belirlemelidir. Bu süreç genellikle hem kaynak yoğun hem de öngörülemez olabilen deneme-yanılma deneylerini içerir (49). Antijen tanımlamasından sonraki zorluk, patojeni etkili bir şekilde taklit edebilen ve güçlü bir bağışıklık tepkisini tetikleyebilen bir immünojen formüle etmektir. Bu adım, aşının istenen bağışıklık tepkisini uyandırmasını sağlamak için immünojenoloji ve antijen sunum mekanizmalarının kapsamlı bir şekilde anlaşılmasını gerektirir. Ek olarak, formülasyon stabil, güvenli ve seri üretime uygun olmalıdır (50). Son yıllarda, YZ antijen seçimi ve immünojen tasarımında güçlü bir araç olarak ortaya çıkmış ve geleneksel aşı geliştirme sürecinde devrim yaratmıştır (51). Örneğin, YZ algoritmaları COVID-19 aşıları için yeni antijenlerin belirlenmesinde önemli bir rol oynamış ve pandemiye hızlı yanıt verilmesini sağlamıştır (51). YZ odaklı yaklaşımlar, büyük miktarda genomik veriyi, protein yapılarını ve bağışıklık sistemi etkileşimlerini analiz etmek için gelişmiş hesaplamalı algoritmalarla yararlanır ve Şekil 14'te gösterildiği gibi potansiyel aşı adaylarının hızla belirlenmesine yol açar (52). Food and Drug Administration; gıda ve ilaç idaresi (FDA) ve European Medicines Agency; Avrupa ilaç ajansı (EMA) onayından sonra hijyenik koşulların sağlanması ve üretimin bu koşullarda yapılması GMP (Good Manufacturing Practices; İyi Üretim Teknikleri) uygulanması ile gerçekleşir YZ Zika virüsü için epitoplari tahmin etmek için kullanılmış ve güçlü bağışıklık tepkileri uyandıran bölgeleri belirlemede yüksek doğruluk göstermiştir. Bu algoritmalar, patojenin bağışıklık tepkisi uyandırması muhtemel bölgelerini belirlemek için dizi motifleri, fizikokimyasal özellikler ve yapısal özellikler dahil olmak üzere

çeşitli özellikleri analiz etmektedir (53). Bir diğer dikkate değer örnek ise *Plasmodium spp* (sıtma) aşısı için antijenlerin belirlenmesinde rastgele orman algoritmalarının kullanılmasıdır; bu, deneysel doğrulama sürecini önemli ölçüde hızlandırmıştır. Bilinen antijenler ve bağışıklık tepkileri içeren büyük veri kümeleri üzerinde eğitim yoluyla, bu algoritmalar antijenleri daha ileri deneysel doğrulama için etkili bir şekilde önceliklendirebilir ve antijen keşfi için gereken zaman ve kaynakları önemli ölçüde azaltabilir (54) (Tablo 2,3). Sonuç olarak YZ'nın aşı geliştirmeye entegrasyonu, küresel halk sağlığı için derin etkileri olan dönüştürücü bir paradigma değişimini temsil etmektedir. YZ odaklı yaklaşımlar, aşı keşfini, tasarımını ve dağıtımını hızlandırmak, uzun süredir devam eden zorlukları ele almak ve inovasyon için yeni yollar açmak benzeri görülmemiş fırsatlar sunmaktadır. Hassas aşı tasarımı ve hızlı geliştirmeden kişiselleştirilmiş ve evrensel aşı stratejilerine kadar, YZ aşuların kavramsallaştırılma, geliştirilme ve sunulma biçiminde devrim yaratma vaadinde bulunmaktadır. Ancak, YZ'nın aşı geliştirmede yaygın olarak benimsenmesi, eşitlik, şeffaflık, güvenlik, gizlilik ve özerklikle ilgili karmaşık etik hususları da gündeme getirilmesidir. YZ odaklı aşulara eşit erişimi sağlamak, algoritmik karar alma sürecinde şeffaflığı ve hesap verebilirliği teşvik etmek, veri gizliliğini ve güvenliğini korumak, YZ'nın potansiyel faydalarını gerçekleştirirken olası riskleri ve zararları azaltmak için son derece önemlidir.

Şekil 14: Yapay zekâ destekli aşı geliştirme süreci

Tablo 2: *Aşı geliştirmedeki geleneksel ve yapay zekâ yöntemleri arasındaki farklar*

Özellik	Geleneksel yöntemler	Yapay zekâ yöntemleri
Zaman	Uzun süreç (Yıllar)	Kısa süreç (aylar)
Maliyet	Yüksek maliyet	Daha düşük maliyet
Araştırma	Laboratuvar araştırmaları	Veri analizi ve modelleme
Hedeflenmiş antijenler	Deneysel olarak belirlenir	Veri tabanından öğrenir
Geri bildirim	Deneysel aşamalarda zaman alır	Anında geri bildirim ve ayıklama
Optimizasyon süreci	Deneysel yöntemlerle yavaş	Hızlı simülasyonlar ve analiz
Hedef kitle anlayışı	Önceki epidemiyolojik verilerden	Büyük veri analizi ile güncel

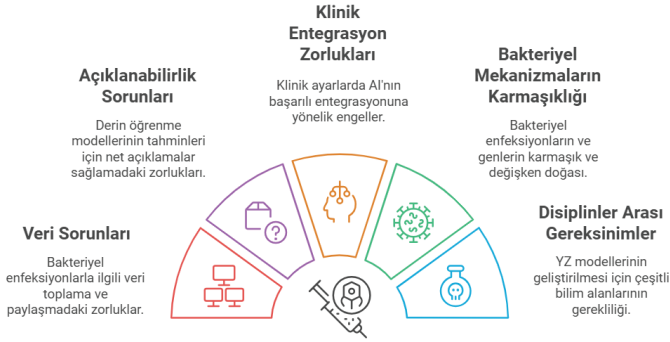
Tablo3: *Zika Virüsü ve Plasmodium spp. aşı geliştirme*

Özellik	Zika Virüsü	Plasmodium spp.
Uygulama	Epitop Tahmini	Antijen Belirleme
Amaç	Bağışıklık tepkisini artıran bölgeleri belirlemek	Aşı Geliştirimi için antijenlerin belirlenmesi
Kullanılan Algoritmalar	Dizi Motifleri-Fizikokimyasal Özellikler-Yapısal Özellikler	Rastgele Orman- Karar Ağaçları
Doğruluk Oranı	Yüksek doğruluk, güçlü bağışıklık tepkileri	Deneysel doğrulama sürecini hızlandıran yüksek öncelik
Veri Analizi	Büyük veri kümeleri- Genetik dizilim analizleri	Bilinen antijenler içeren veri setleri- İstatistiksel analizler
Sonuçlar	- Epitoplar belirlenerek aşı potansiyeli artırıldı	Antijen önceliklendirilmesi ile zaman ve kaynak tasarrufu sağlandı
Kullanım Alanları	Aşı geliştirme, bağışıklık araştırmaları	Aşı geliştirme, enfeksiyon hastalıklarıyla mücadele
Geçerlilik	Bilimsel çalışma ve deneysel veri ile destekleniyor	Deneysel doğrulama ile geçerliliği artırıldı

Yapay zekâ'nın tıbbi alandaki zorlukları

YZ'nın bakteriyel enfeksiyonlar alanında uygulanması büyük bir potansiyele ve beklentiye sahip olsa da, aynı zamanda çok sayıda zorlukla da karşı karşıyadır. Birincisi, veri miktarı ve veri kalitesi sorunudur. Bakteriyel bulaşıcı hastalıklarla ilgili vaka verilerinin toplanması, sıralanması ve paylaşılması, gizlilik koruması ve standardizasyonla kısıtlanmıştır; bu da YZ modellerinin eğitim verimliliğini ve uygulama kapsamını sınırlar (55). İkinci olarak, derin öğrenme algoritmaları genellikle tahminleri için ikna edici bir açıklama sağlama yeteneğinden yoksundur bu da tahmin doğruluğunu ve YZ sistemlerine olan kamu güvenini etkileyebilir (56). Ayrıca, bugüne kadarki sağlık hizmetleri YZ araştırmalarının çoğu klinik olmayan ortamlarda yapılmıştır, YZ 'nın klinik bakıma başarılı bir

şekilde entegre edildiği birkaç örnek vardır ve vakaların çoğu hala deneysel aşamadır (57). Bu nedenle, çalışmanın sonuçlarını genelleştirmek zor olabilir. Ayrıca, karmaşık ve değişken bakteriyel enfeksiyon mekanizmaları ve bakteriyel genlerin hızlı mutasyonu patojen davranışını ve ilaç duyarlılığını doğru bir şekilde tahmin etmeyi daha da zorlaştırır. Dahası, YZ modellerinin kurulması mikrobiyoloji, biyokimya, genetik, matematik ve bilgisayar bilimi vb. dahil olmak üzere disiplinler arası alanlar gerektirir (Şekil 15, Tablo 4,5).

Şekil 15: Yapay zeka'nın bakteriyel enfeksiyonlardaki uygulamala zorlukları

Tablo 4: Yapay zeka'nın bakteriyel enfeksiyonlarındaki uygulamalarında derecesine göre zorluklar

Zorluk Kategorisi	Zorluk derecesi (1-10)
Veri kalitesi	8
Model aşırı uygunluğu	7
Karar verme şeffaflığı	6
Etik ve yasal sorunlar	5
Heterojen veri setleri	7

Tablo 5: *Yapay zeka'nın bakteriyel enfeksiyonlarındaki uygulamalarındaki zorluk ve etkileri*

Zorluk	Açıklama	Etki
Veri Miktarı ve Kalitesi	Gizlilik koruma ve standartlaştırma sorunları- Vaka verilerinin toplanması ve paylaşılması zorlukları.	Eğitim verimliliğini düşürmesi- Uygulama kapsamının sınırlanması.
Açıklama Yoksunluğu	Derin öğrenme algoritmalarının tahminlerine açıklama sağlayamaması.	Tahmin doğruluğunu etkilemesi- Kamu güveninde azalma.
Klinik Entegrasyon Eksikliği	Çoğu YZ çalışmasının klinik olmayan ortamlarda yapılması.	Sonuçların geliştirilmesinin zorlaşması- Entegrasyon zorlukları.
Bakteriyel Mekanizmalar	Karmaşık ve değişken bakteriyel enfeksiyon mekanizmaları- Hızlı gen mutasyonları.	Patojen davranışlarının ve ilaç duyarlılığının doğru tahmin edilmesinde zorluk.
Disiplinler Arası Gereksinim	Mikrobiyoloji, genetik, biyokimya gibi alanlarda uzmanlık gerekliliği.	YZ modellerinin geliştirilmesi için daha fazla iş birliği ihtiyacı.

Bu, araştırmacılardan ve geliştiricilerden yüksek düzeyde bilgi ve beceri gerektirir ve sınırlı kaynaklara sahip araştırma ekipleri için önemli bir zorluk oluşturur. YZ'da, mükemmel bir hukuk sistemi ve yetkili standartlar oluşturulmamıştır. Teknolojinin sürekli ilerlemesi ve uygulama alanlarının genişlemesiyle, ilgili yönetmeliklerin formüle edilmesi ve güncellenmesi esastır ve bu dinamik bir geliştirme süreci olacaktır (58).

Sonuç

YZ teknolojisi, bakteriyel enfeksiyonlarla başa çıkmanın yeni bir yolunu açtı. Makine öğrenimi ve derin öğrenme gibi gelişmiş teknolojilerin yardımıyla, YZ, hızlı patojen tespiti ve antimikrobiyal duyarlılık analizinden karmaşık genomik verilerin yorumlanmasına ve kişiselleştirilmiş tedavi seçeneklerinin geliştirilmesine kadar birçok önemli alanda uygulandı.

Son derece optimize edilmiş algoritmalar aracılığıyla, YZ teknolojisi yalnızca patojen tanımlamasının hızını ve doğruluğunu büyük ölçüde iyileştirmekle kalmamakla birlikte, aynı zamanda geçmiş verilere dayanarak patojenlerin belirli antibiyotiklere duyarlılığını doğru bir şekilde tahmin etmiştir ve böylece doktorlar için güçlü bilimsel karar desteği sağlamıştır. Benzer şekilde, epidemiyolojik gözetimde, YZ teknolojisi, büyük miktarda epidemiyolojik veriyi analiz ederek ve işleyerek bakteriyel bulaşıcı hastalıkların yayılmasının gerçek zamanlı izlenmesini ve erken uyarı yeteneğini güçlendirerek, güçlü bir analitik araç ve halk sağlığı karar alma temeli sağlamıştır. Yapay zekanın bakteriyel bulaşıcı hastalıklarla

rın tedavisinde geniş bir uygulama beklentisi olmasına rağmen, YZ karar alma sürecinin şeffaflığının ve yorumlanabilirliğinin nasıl sağlanacağı ve etik ve hasta güvenliğini sıkı bir şekilde kontrol ederken tanı ve tedavinin nasıl hızlandırılacağı gibi çözülmesi gereken önemli sorunlar devam etmektedir. Bu zorlukların üstesinden gelmek ve klinik uygulamada yaygın olarak uygulanabilmesi için disiplinler arası işbirliğine, teknolojik yeniliğe ve politika desteğine ihtiyaç vardır. Gelecekte, YZ teknolojisi bakteriyel enfeksiyonların teşhis ve tedavisi alanında derin bir dönüşüm getirecektir. YZ'nın patojen tanımlama, ilaç duyarlılığı testi ve genomik analizde sürekli güçlenmesi ve olgunlaşmasıyla, klinisyenlerin sağ kolu haline gelecektir. Yapay zeka'nın yardımıyla, tıbbi çalışanlar bakteriyel enfeksiyonların getirdiği zorluklarla daha iyi başa çıkabilir, daha fazla hassasiyet, verimlilik ve kişiselleştirme yönünde tıbbi uygulamanın gelişimini teşvik etmeye devam edebilir ve nihayetinde hastalara en iyi bakımı ve tedaviyi sağlama hedefine ulaşabilir.

Kaynakça

1. Ikuta KS, Swetschinski LR, Robles Aguilar G, Sharara F, Mestrovic T, Gray AP, *et al.* Global mortality associated with 33 bacterial pathogens in 2019: a systematic analysis for the Global Burden of Disease Study 2019. *The Lancet* 2022; 400:2221–2248.
2. Salam MA, Al-Amin MY, Salam MT, Pawar JS, Akhter N, Rabaan AA, *et al.* Antimicrobial Resistance: A Growing Serious Threat for Global Public Health. Vol. 11, Healthcare (Switzerland). Multidisciplinary Digital Publishing Institute (MDPI); 2023.
3. Zhang X, Zhang D, Zhang X, and Zhang X. Artificial intelligence applications in the diagnosis and treatment of bacterial infections. Vol. 15, *Frontiers in Microbiology*. Frontiers Media SA; 2024.
4. Shelke YP, Badge AK, and Bankar NJ. Applications of Artificial Intelligence in Microbial Diagnosis. *Cureus* 2023.
5. Turing AM. *Mind A Quarterly Review Of Psychology And Philosophy I.-Computing Machinery And Intelligence*. kainan university 1950.
6. Sallam M. ChatGPT Utility in Healthcare Education, Research, and Practice: Systematic Review on the Promising Perspectives and Valid Concerns. Vol. 11, Healthcare (Switzerland). MDPI; 2023.
7. Sarantopoulos A, Mastori Kourmpani C, Yokarasa AL, Makamanzi C, Antoniou P, Spernovasilis N, *et al.* Artificial Intelligence in Infectious Disease Clinical Practice: An Overview of Gaps, Opportunities, and Limitations. Vol. 9, *Tropical Medicine and Infectious Disease*. Multidisciplinary Digital Publishing Institute (MDPI); 2024.
8. Khalifa M and Albadawy M. Artificial Intelligence for Clinical Prediction: Exploring Key Domains and Essential Functions. Vol. 5, *Computer Methods and Programs in Biomedicine Update*. Elsevier B.V.; 2024.
9. Sharma S. Benefits or concerns of AI: A multistakeholder responsibility. Vol. 157, *Futures*. Elsevier Ltd; 2024.
10. Gala D, Behl H, Shah M, and Makaryus AN. The Role of Artificial Intelligence in Improving Patient Outcomes and Future of Healthcare Delivery in Cardiology: A Narrative Review of the Literature. Vol. 12, Healthcare (Switzerland). Multidisciplinary Digital Publishing Institute (MDPI); 2024.
11. Alowais SA, Alghamdi SS, Alsuhebany N, Alqahtani T, Alshaya AI, Almohareb SN, *et al.* Revolutionizing healthcare: the role of artificial intelligence in clinical practice. Vol. 23, *BMC Medical Education*. BioMed Central Ltd; 2023.
12. Siddig EE, Eltigani HF, and Ahmed A. The Rise of AI: How Artificial Intelligence is Revolutionizing Infectious Disease Control. Vol. 51, *Annals of Biomedical Engineering*. Springer; 2023; 2636–2637.
13. Tilton CS and Johnson SW. Development of a risk prediction model for hospital-onset *Clostridium difficile* infection in patients receiving systemic antibiotics. *Am J Infect Control* 2019; 47:280–284.

14. Lesosky M, McGeer A, Simor A, Green K, Low DE, and Raboud J. Effect of Patterns of Transferring Patients among Healthcare Institutions on Rates of Nosocomial Methicillin-Resistant *Staphylococcus aureus* Transmission: A Monte Carlo Simulation. *Infect Control Hosp Epidemiol* 2011; 32:136–147.
15. Rajawat N, Hada BS, Meghawat M, Lalwani S, and Kumar R. C-COVIDNet: A CNN Model for COVID-19 Detection Using Image Processing. *Arab J Sci Eng* 2022; 47:10811–10822.
16. Rabaan AA, Bakhrebah MA, Alotaibi J, Natto ZS, Alkhaibari RS, Alawad E, *et al.* Unleashing the power of artificial intelligence for diagnosing and treating infectious diseases: A comprehensive review. Vol. 16, *Journal of Infection and Public Health*. Elsevier Ltd; 2023; 1837–1847.
17. Soni J, Sinha S, and Pandey R. Understanding bacterial pathogenicity: a closer look at the journey of harmful microbes. Vol. 15, *Frontiers in Microbiology*. Frontiers Media SA; 2024.
18. Rodrigues Lopes I, Alcantara LM, Silva RJ, Josse J, Vega EP, Cabrerizo AM, *et al.* Microscopy-based phenotypic profiling of infection by *Staphylococcus aureus* clinical isolates reveals intracellular lifestyle as a prevalent feature. *Nat Commun* 2022; 13.
19. Frondelius T, Atkova I, Miettunen J, Rello J, Vesty G, Chew Hsj, *et al.* Early prediction of ventilator-associated pneumonia with machine learning models: A systematic review and meta-analysis of prediction model performance☆. *Eur J Intern Med* 2024; 121:76–87.
20. Fleuren LM, Klausch TLT, Zwager CL, Schoonmade LJ, Guo T, Roggeveen LF, *et al.* Machine learning for the prediction of sepsis: a systematic review and meta-analysis of diagnostic test accuracy. Vol. 46, *Intensive Care Medicine*. Springer; 2020; 383–400.
21. Shimabukuro DW, Barton CW, Feldman MD, Mataraso SJ, and Das R. Effect of a machine learning-based severe sepsis prediction algorithm on patient survival and hospital length of stay: A randomised clinical trial. *BMJ Open Respir Res* 2017; 4.
22. Ali T, Ahmed S, and Aslam M. Artificial Intelligence for Antimicrobial Resistance Prediction: Challenges and Opportunities towards Practical Implementation. Vol. 12, *Antibiotics*. MDPI; 2023.
23. Inglis TJJ, Paton TF, Kopczyk MK, Mulroney KT, and Carson CF. Same-day antimicrobial susceptibility test using acoustic-enhanced flow cytometry visualized with supervised machine learning. *J Med Microbiol* 2020; 69:657–669.
24. Cohen KA, Manson AL, Desjardins CA, Abeel T, and Earl AM. Deciphering drug resistance in *Mycobacterium tuberculosis* using whole-genome sequencing: Progress, promise, and challenges. Vol. 11, *Genome Medicine*. BioMed Central Ltd.; 2019.
25. Iftikhar S, Karim AM, Karim AM, Karim MA, Aslam M, Rubab F, *et al.* Prediction and interpretation of antibiotic-resistance genes occurrence at

- recreational beaches using machine learning models. *J Environ Manage* 2023; 328.
26. Liu GY, Yu D, Fan MM, Zhang X, Jin ZY, Tang C, *et al.* Antimicrobial resistance crisis: could artificial intelligence be the solution? Vol. 11, *Military Medical Research*. BioMed Central Ltd; 2024.
 27. Eickelberg G, Sanchez-Pinto LN, and Luo Y. Predictive modeling of bacterial infections and antibiotic therapy needs in critically ill adults. *J Biomed Inform* 2020; 109.
 28. Shrestha LB and Pokharel K. Standard operating procedure for specimen collection, packaging and transport for diagnosis of SARS-CoV-2. *Journal of the Nepal Medical Association* 2020; 58:627–629.
 29. Khan ZA, Siddiqui MF, and Park S. Current and emerging methods of antibiotic susceptibility testing. Vol. 9, *Diagnostics*. Multidisciplinary Digital Publishing Institute (MDPI); 2019.
 30. Zhang J, Li C, Rahaman MM, Yao Y, Ma P, Zhang J, *et al.* A comprehensive review of image analysis methods for microorganism counting: from classical image processing to deep learning approaches. *Artif Intell Rev* 2022; 55:2875–2944.
 31. Gajic I, Kabic J, Kekic D, Jovicevic M, Milenkovic M, Mitic Culafic D, *et al.* Antimicrobial Susceptibility Testing: A Comprehensive Review of Currently Used Methods. Vol. 11, *Antibiotics*. MDPI; 2022.
 32. Agarwal R. Quality-improvement measures as effective ways of preventing laboratory errors. *Lab Medicine* 2014; 45:e80–e88.
 33. Davenport T and Kalakota R. DIGITAL TECHNOLOGY The potential for artificial intelligence in healthcare. Vol. 6, *Future Healthcare Journal*. 2019.
 34. Májek P, Lüftinger L, Beisken S, Rattei T, and Materna A. Genome-wide mutation scoring for machine-learning-based antimicrobial resistance prediction. *Int J Mol Sci* 2021; 22.
 35. Mandal S, Tannert A, Löffler B, Neugebauer U, and Silva LB. Findaureus: An open-source application for locating *Staphylococcus aureus* in fluorescence-labelled infected bone tissue slices. *PLoS One* 2024; 19.
 36. Clinical and Laboratory Standards Institute. Performance Standards for Antimicrobial Susceptibility Testing. 33rd ed. CLSI supplement M100. Clinical and Laboratory Standards Institute 2023.
 37. Abu-Aqil G, Lapidot I, Salman A, and Huleihel M. Quick Detection of *Proteus* and *Pseudomonas* in Patients' Urine and Assessing Their Antibiotic Susceptibility Using Infrared Spectroscopy and Machine Learning. *Sensors* 2023; 23.
 38. Dou X, Yang F, Wang N, Xue Y, Hu H, and Li B. Rapid Detection and Analysis of Raman Spectra of Bacteria in Multiple Fields of View Based on Image Stitching Technique. *Frontiers in Bioscience - Landmark* 2023; 28.
 39. Younes S, Al-Sulaiti A, Nasser EAA, Najjar H, and Kamareddine L. *Drosophila* as a Model Organism in Host-Pathogen Interaction Studies. Vol. 10,

Frontiers in Cellular and Infection Microbiology. Frontiers Media S.A.; 2020.

40. Burkovski A. Host–Pathogen Interaction 3.0. Vol. 23, International Journal of Molecular Sciences. MDPI; 2022.
41. Yu J, Lin YT, Chen WC, Tseng KH, Lin HH, Tien N, *et al.* Direct prediction of carbapenem-resistant, carbapenemase-producing, and colistin-resistant *Klebsiella pneumoniae* isolates from routine MALDI-TOF mass spectra using machine learning and outcome evaluation. *Int J Antimicrob Agents* 2023; 61.
42. Wang HY, Chung CR, Wang Z, Li S, Chu BY, Horng JT, *et al.* A large-scale investigation and identification of methicillin-resistant *Staphylococcus aureus* based on peaks binning of matrix-assisted laser desorption ionization-time of flight MS spectra. *Brief Bioinform* 2021; 22.
43. Gammel N, Ross TL, Lewis S, Olson M, Henciak S, Harris R, *et al.* Comparison of an Automated Plate Assessment System (APAS Independence) and Artificial Intelligence (AI) to Manual Plate Reading of Methicillin-Resistant and Methicillin-Susceptible *Staphylococcus aureus* CHROMagar Surveillance Cultures. *J Clin Microbiol* 2021; 59.
44. Cherkaoui A, Renzi G, Charretier Y, Blanc DS, Vuilleumier N, and Schrenzel J. Automated Incubation and Digital Image Analysis of Chromogenic Media Using Copan WASPLab Enables Rapid Detection of Vancomycin-Resistant Enterococcus. *Front Cell Infect Microbiol* 2019; 9.
45. Alawam AS and Alwethaynani MS. Construction of an aerolysin-based multi-epitope vaccine against *Aeromonas hydrophila*: an in silico machine learning and artificial intelligence-supported approach. *Front Immunol* 2024; 15.
46. Dai P, Wang Q, Jia M, Leng Z, Xie S, Feng L, *et al.* Driving more WHO-recommended vaccines in the National Immunization Program: Issues and challenges in China. Vol. 19, *Human Vaccines and Immunotherapeutics*. Taylor and Francis Ltd.; 2023.
47. Huang Y, Guo X, Wu Y, Chen X, Feng L, Xie N, *et al.* Nanotechnology's frontier in combatting infectious and inflammatory diseases: prevention and treatment. Vol. 9, *Signal Transduction and Targeted Therapy*. Springer Nature; 2024.
48. Rawal K, Sinha R, Nath SK, Preeti P, Kumari P, Gupta S, *et al.* Vaxi-DL: A web-based deep learning server to identify potential vaccine candidates. *Comput Biol Med* 2022; 145.
49. Sarker P, Mitro A, Hoque H, Hasan MN, and Nurnabi Azad Jewel GM. Identification of potential novel therapeutic drug target against *Elizabethkingia anophelis* by integrative pan and subtractive genomic analysis: An in silico approach. *Comput Biol Med* 2023; 165.
50. Pishesha N, Harmand TJ, and Ploegh HL. A guide to antigen processing and presentation. Vol. 22, *Nature Reviews Immunology*. Nature Research; 2022; 751–764.

51. Olawade DB, Teke J, Fapohunda O, Weerasinghe K, Usman SO, Ige AO, *et al.* Leveraging artificial intelligence in vaccine development: A narrative review. Vol. 224, *Journal of Microbiological Methods*. Elsevier B.V.; 2024.
52. Bravi B. Development and use of machine learning algorithms in vaccine target selection. *NPJ Vaccines* 2024; 9.
53. Bukhari SH JAHEKMNRBJNML. Retraction: Machine Learning-Based Ensemble Model for Zika Virus T-Cell Epitope Prediction. Vol. 2023, *Journal of Healthcare Engineering*. Hindawi Limited; 2023.
54. Wistuba-Hamprecht J, Reuter B, Fendel R, Hoffman SL, Campo JJ, Felgner PL, *et al.* Machine learning prediction of malaria vaccine efficacy based on antibody profiles. *PLoS Comput Biol* 2024; 20.
55. Hummel P and Braun M. Just data? Solidarity and justice in data-driven medicine. *Life Sci Soc Policy* 2020; 16.
56. Schwartz IS, Link KE, Daneshjou R, and Cortés-Penfield N. Black Box Warning: Large Language Models and the Future of Infectious Diseases Consultation. Vol. 78, *Clinical Infectious Diseases*. Oxford University Press; 2024; 860–866.
57. Alami H, Lehoux P, Denis JL, Motulsky A, Petitgand C, Savoldelli M, *et al.* Organizational readiness for artificial intelligence in health care: insights for decision-making and practice. *J Health Organ Manag* 2021; 35:106–114.
58. Rees C and Müller B. All that glitters is not gold: trustworthy and ethical AI principles. *AI and Ethics* 2023; 3:1241–1254.

Bölüm 2

PSİKİYATRİK BOZUKLUKLARIN ETİYOLOJİSİNDE HORMONLARIN YERİ

Ayşegül AY¹, Mehmet DEMİR²

1 Öğr. Gör., Karabük Üniversitesi Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu, aysegulay@karabuk.edu.tr

2 Dr. Öğr. Üyesi Karabük Üniversitesi Tıp Fakültesi, Temel Tıp Bilimleri, Fizyoloji mehmetsdemir@karabuk.edu.tr

Psikiyatrik bozuklukların etiyolojik sebepleri uzun yıllardır araştırılmaktadır. Psikiyatrik semptomların ortaya çıkmasında hormonal faktörlerin önemli bir yeri olduğu ve sistemlerin ciddi bir etkileşim içinde olduğu bilinmektedir. Bu iki sisteme bazen psikonöroendokrin sistem adı verilerek birlikteliklerine vurgu yapılmaktadır.

Bu çalışmada görülme sıklığı yüksek olan ve klinik önemi fazla olan bazı psikiyatrik bozuklukların hormonal sistemle etkileşimi ele alınmıştır.

1. Major Depresif Bozukluk

Major Depresif Bozukluk (MDB) önemli derecede yıkımla giden, bireyin tıbbi sağlığını bozan, ölüm oranları yüksek, topluma maliyeti oldukça fazla olan bir psikiyatrik bozukluktur (American Psychiatric Association, 2013). MDB'nin yaşamboyu prevalansının %17 civarında olduğu, kadınlarda erkeklere göre daha sık görüldüğü (sırasıyla %21 ve %13) belirtilmektedir (Kessler ve ark., 2005). MDB'nin sadece 2010 yılında Amerika Birleşik Devletleri (ABD)'ne yıllık maliyetinin 210 milyar dolar civarında olduğu tahmin edilmektedir (Greenberg ve ark., 2015).

Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) 2030 yılında, MDB'nin hastalıkların getirdiği yük konusunda ilk sırayı alacağı tahmin etmektedir (Lépine and Briley, 2011). MDB için uzun süredir kullanılan bazı tedavi seçenekleri bulunmasına rağmen hastaların bir kısmında tedavide semptom kontrolü yeterince sağlanamamaktadır (Rush ve ark., 2006). MDB tedavisinde çeşitli terapi uygulamaları (Bilişsel Davranışçı Terapi, Dinamik Yönelimli Psikoterapi, Kabul ve Kararlılık Terapisi, Şema terapisi vb.) sıklıkla kullanılmaktadır. Terapi seçeneklerinin yanısıra farmakolojik ajanlar da tedavide yer almaktadır. Antidepresan tedavileri monoterapi veya kombinasyon şeklinde, antidepresan ve antipsikotik ilaçlar etkinliği güçlendirmek için kombinasyon şeklinde kullanılabilir. Dirençli vakalarda duygudurum düzenleyicileri, tedaviye eklenebilir. Tedavi yanıtı alınamayan bazı vakalarda Elektrokonvülsif Terapi (EKT), Derin Beyin Stimülasyonu (DBS), Transkranyal Manyetik Stimülasyon (TMS) gibi tedavi yöntemleri de uygulanabilmektedir. Bütün bu tedavi seçeneklerine rağmen hastaların bir kısmında yeterli düzeyde kontrol sağlanamamaktadır.

MDB kliniğindeki bu durum göz önüne alındığında daha spesifik tedavi yöntemleri için arayışlar devam etmektedir. MDB tedavisinde hedef odaklı hormonal tedavi seçenekleri kavramsal olarak umut vadetmektedir. MDB etiyolojisinde hormonal sistemdeki dalgalanmaların ve değişikliklerin önemli bir rol oynadığı düşünülmektedir. Adrenal bezler, tiroid ve gonadal aks duygudurum dalgalanmaları ile ilişkili olduğu düşünülen

hormonal anormallikler barındırmaktadır. Bu organları hedefleyen ilaç tedavileri duygudurum bozuklukları ve bilişsel yan etkilerle seyredilmektedir. Bu konudaki klinik gözlemler MDB etiolojisinde hormonların rolünü işaret ederek hormonal tedavi için çalışmalara zemin hazırlamıştır ve hormon odaklı spesifik tedavi çalışmaları önem kazanmıştır. MDB tedavisinde bazı hormon ve hormon-etkinleştirici moleküller monoterapi veya güçlendirici tedaviler olarak kullanılmaktadır. Söz konusu tedaviler sadece periferdeki endokrin sistem düzenlemesi ile değil ayrıca Santral Sinir Sistemindeki (SSS) hormonların endokrin olmayan beyin devrelerini de etkileyerek görev yaptığı düşünülmektedir.

1.1. Hipotalamopitüiter adrenal aks (HPA)

MDB kliniğinde stres yanıtı ilişkilendirilen en önemli sistem HPA aksıdır. HPA aksı stres yanıtının düzenlenmesinde bir orkestra şefi gibi çalışmaktadır. Stres yanıtı nöroendokrin, otonomik ve immün yanıtlar ile karakterize bir dizi davranışı tetiklemekte, çeşitli fizyolojik ve psikolojik yanıtlar oluşturmaktadır (Smith ve Vale, 2006). Bu sistemin bileşenleri Paraventriküler çekirdek (PVÇ), Hipofiz bezinin ön lobu ve adrenal kortektir. HPA aksının temel başlatıcısı strese yanıt olarak PVÇ 'den salınan Kortikotropin Salgılatıcı Faktör (KSF)'dür. KSF hipotalama-hipofizer portal sisteme salınır ve Adrenokortikotropik hormon (AKTH) salınımını uyarır. Diğer yandan strese yanıt olarak Arjinin-Vazopressin (AVP) adında bir başka hipotalamik hormon salgılanarak KSF ile sinerjistik etki göstermektedir ve AKTH salınımını aktive etmektedir. AKTH salındıktan sonra adrenal korteksten glukokortikoid salınımına yol açmaktadır. Glukokortikoid dolaşıma geçtikten sonra hedef hücrede spesifik reseptörlerine bağlanarak etkilerini göstermektedir. Hedef hücredeki DNA üzerinden gen ifadesini aktive ederek veya baskılayarak strese çeşitli yanıtlar oluşturmaktadır (Kloet ve ark., 2016; Sacta ve ark.,2016).

1.1.1. Major Depresif Bozuklukta HPA aksı anormallikleri

MDB patofizyolojisi ile ilgili çalışmalar HPA aksındaki aşırı çalışma ve buna bağlı olarak negatif geri bildirim sistemine olan duyarlılıktaki bir bozulmayı işaret etmektedir. Günümüzde nöroendokrin tablo biraz daha karmaşık görünmektedir. MDB tanısı olan hastalarda HPA aksının tüm seviyelerinde değişimler görülmekle beraber özellikle Melankolik ve Psikotik özellikli MDB alt tiplerinde bu etkilenme kayda değer biçimde saptanmaktadır (Keller ve ark., 2017).

MDB patofizyolojisinde daha spesifik olarak kortizolün sirkadiyen ritminde küntleşme (Stetler ve Miller, 2011), glukokortikoid negatif geri bildirim mekanizmasında duyarlılığın azalması (Stetler ve Miller, 2011), dışarıdan uygulanan AKTH'ye yanıt olarak aşırı kortizol salınımı, KSH

uygulanmasına AKTH yanıtında küntleşme (Hansson ve ark., 2013), Beyin Omurilik Sıvısında (BOS) artmış KSF düzeyi gibi bazı bulgular da elde edilmiştir (Hartline ve ark., 1996).

1.1.2. HPA Aksı Temelli MDB Tedavileri

HPA aksı ile ilgili tedavi araştırmaları KSF ve Glukokortikoid Re-septörleri (GR) üzerinde yoğunlaşmaktadır. KSF reseptör 1 antagonisti (KSFR1) prelinik ve klinik çalışmalarda sıkça çalışılmaktadır. KSF düzeyinin yüksek olmasının amigdalayı etkileyerek MDB ve Anksiyete Bozukluğu (AB) gibi psikiyatrik bozukluklara yol açtığı çalışmalarda gösterilmiştir. Bu nedenle KSFR1 antagonistinin bu klinik bulguları tersine çevirebileceği iddia edilmektedir (Jutkiewicz ve ark., 2005). Başlangıçtaki olumlu sonuçların aksine KSFR1 antagonistleri bazı hayal kırıklıklarına yol açmıştır. Bazı çalışmalarda hepatotoksisiteye yol açması bazı çalışmalarda ise etkinliğin önemsiz düzeyde olması nedeniyle çalışmalar sürdürülememiştir (Zorrilla and Koob, 2010).

GR antagonistleri ilk olarak psikotik özellikli depresyonda denenmiştir. Çünkü Cushing sendromu olan bazı vakalarda dışarıdan glukokortikoid alımına bağlı duygudurum (DD) bozuklukları ve psikotik özellikler görülmektedir. Ayrıca bu vakalarda etkili bir endokrin kontrolü DD bozukluğu ve psikotik semptomları geri döndürmekteydi (Schatzberg 2015). GR antagonizması yapan Mifepriston en çok çalışılan moleküldür. Mifepriston'un özellikle günlük 1200mg kullanımında MDB semptomlarını klinik olarak düzeltebileceği saptanmıştır. Daha düşük dozlarda ise MDB bulgularına bir etkisinin olmadığı, psikotik semptomları ise yatıştırdığı saptanmıştır (Block ve ark., 2018).

1.2. Hipotalama Pitüiter Tiroid Aksı (HPT)

Tiroksin (T4) ve triiyodotironin (T3) metabolizmanın düzenlenmesi ve protein sentezinde görevli vücudun temel iki tiroid hormonudur. Tirotropin Salgılatıcı Hormon (TSH) hipotalamustaki PVÇ'den sentezlenerek ön hipofizden Tiroid Uyarıcı Hormonunun (TUH) sentezi uyarır. TUH tiroid bezinden T4 ve daha az oranda T3 salgılanmasını sağlar. Serum T4 ve T3 negatif geribildirim mekanizması ile hipofizer TUH salınımını düzenler.

Tiroid hormonları proteinlere bağlanarak dolaşıma geçer ve hedef hücrenin çekirdeğinde etkisini göstererek gen transkripsiyonu ile etkilerine aracılık edecek proteinlerin sentezini başlatır.

1.2.1. Major Depresif Bozuklukta HPT Aksı

Klinik Hipotiroidi tablosu sıklıkla MDB ile ilişkilidir ve eşik altı hipotiroidi tedaviye dirençli MDB ile ilişkilendirilmektedir. MDB'de karşılaşılan diğer Tiroid anormallikleri ise düşük T3 yüksek T4, rT3 seviyelerinde artma, TSH'ye azalmış TUH yanıtı, pozitif Antitiroid antikörleri ve BOS'ta artmış TSH konsantrasyonudur. Literatürde MDB ile HPT aksı disfonksiyonu arasında bir ilişki olduğunu gösteren çalışmalar mevcuttur fakat bu ilişkinin geniş örneklemlili çalışmalarla desteklenmesi gerekmektedir (Blum ve ark., 2016).

1.2.2. HPT Aksı Temelli MDB Tedavileri

MDB tedavisinde T3, T4, TSH ve TUH potansiyel ajanlar olarak bazı çalışmalarda araştırılmıştır. Bu çalışmaların neticesinde T3 dışındaki hormonların MDB'de yeterli etkide bulunmadığı gözlenmiştir. T4'ün MDB'de değil ama Bipolar Bozukluğun (BPB) hızlı döngülü alt tipinde etkili olduğu saptanmıştır.

T3'ün MDB'de iki mekanizma ile yararlı olduğu düşünülmektedir. Birincisi T3, Trisiklik Antidepresanlarla (TSA) birlikte kullanıldığında antidepresan etkinliği hızlandırmaktadır. İkincisi TSA ile MDB monoterapisi alan MDB hastalarında tedavi yanıtını güçlendirmektedir. Klinik çalışmalarda Seçici Serotonin Geri Alım İnhibitörleri (SSGİ) ve Seçici Serotonin Norepinefrin Geri Alım İnhibitörleri (SSNGİ) ile yapılmış randomize kontrollü çalışma bulunmamaktadır. SSGİ ve SSNGİ ile yapılan açık etiketli bazı küçük çaplı çalışmalarda T3'ün antidepresan etkinliği arttırdığı fakat bunun istatistiksel olarak anlamlı düzeyde olmadığı sonucuna varılmıştır (Joffe ve ark., 2006).

2. Yeme Bozuklukları

Yeme Bozuklukları (YB) yeme davranışındaki bozulmalar ve bireyin kendi vücut görünümüne ve ağırlığına dair bilişsel bozulmalarla karakterizedir. Anoreksiya Nervoza (AN), Bulimya Nervoza (BN) ve Tıkınırcasına Yeme Bozukluğu (TYB) en başta gelen yeme bozukluklarıdır. Bu hastalıkların tanı kriterlerini karşılamayan diğer yeme bozukluğu klinikleri ise Başka Türü Adlandırılmayan Yeme Bozuklukları (BTA YB) olarak ele alınmaktadır. Klinik olarak aşikâr veya eşik altı olsun tüm YB türleri şiddetli tıbbi semptomlar, fonksiyonel bozulmalar ve duygusal stres ile karışımıza çıkmaktadır (American Psychiatric Association, 2013).

YB kliniğinde her ne kadar yeme davranışları ile ilgili problemler olsa da hangi biyolojik faktörlerin yeme davranışını şekillendirdiği ve hangi etkenlerin YB tablosunun başlamasına veya sürdürülmesine yol açtığı merak konusudur. Bu konudaki çalışmalarda belli başlı hormonların etiolojide rolü olduğuna dair kanıtlar mevcuttur.

2.1. Gastrointestinal Hormonlar

2.1.1. Ghrelin

Oreksinojenik etkisi olduğu bilinen Ghrelin hormonu ile ilgili yapılan çalışmalarda YB olan bireylerde Ghrelin düzeylerinde bozulmalar olduğu belirtilmektedir. AN hastalarında Ghrelin seviyelerinin düşük olduğu düşünülmeye rağmen bulgular farklı yönde olabilmektedir. AN hastalarında genel olarak sabah açlık halinde ve yemek sonrası Ghrelin seviyelerinin yüksek olduğu, açlık durumundaki ghrelin seviyesindeki yüksekliklerin kısa dönem tedavilerden sonra bile ısrarla devam ettiği düşünülmektedir. Yüksek Ghrelin konsantrasyonlarına rağmen AN hastalarında şiddetli kalori kısıtlanmasına bir eğilim olması bu hastalarda Ghrelin duyarlılığında bir azalmayı işaret etmektedir. Normal ağırlığa sahip ve AN tablosu olmayan bireylerde açlık ve Ghrelin arasında pozitif bir korelasyon mevcutken, AN hastalarında açlık ve Ghrelin arasında ihmal edilebilir düzeyde bir ilişki olduğu saptanmıştır (Holsen ve ark., 2014).

TYB ve BN hastalarında Ghrelin seviyelerinin yüksek olduğu düşüncesi ön planda olsa da bazı çalışmalarda sonuçlar çelişkili gibi görünmektedir (Kojima ve ark., 2005; Monteleone ve ark., 2005). TYB hastalarında açlık durumunda ve yemek sonrası Ghrelin seviyelerinde bir azalma olduğu, Ghrelin'in tıknırcasına yeme ataklarına bir yanıt olarak down regüle olduğu düşünülmektedir (Gluck ve ark., 2014). Son dönemlerde araştırmacılar Ghrelinin akut psikolojik stresle bağlantılı bir biçimde yeme düzensizliğine yol açıp açmadığını incelemektedirler. BN hastalarında yapılan bir çalışmada bu hastaların spontane bir konuşma veya mental aritmetik taskı sırasında yüksek düzeyde Ghrelin sekresyonu gösterdikleri, task öncesi ise kontrol grubuyla Ghrelin seviyeleri bakımından bir farklılık olmadığı saptanmıştır (Monteleone ve ark., 2012).

2.2. Yağ Doku Hormonları

2.2.1. Leptin

Temel olarak yağ dokudan sentezlenen leptin, iştah ve yeme alımını azaltarak enerji dengesini sağlar. Beslenmenin bozulması ile leptin metabolizması bozulabilir ve azalmış leptin düzeyleri iştahı ve yemek tüketimini arttırabilir. leptin düzeyi vücut yağ oranı ile pozitif korelasyon göstermektedir. Obezite özellikle leptin duyarlılığındaki azalma yani leptin direnciyle ilişkilidir.

AN hastalarında düşük besin alımı ve düşük vücut kitlesi ön planda olduğundan AN hastalarında Leptin seviyelerinin düşük olması beklenir.

Gerçekten de yapılan araştırmalarda AN hastalarında sağlıklı kontrollere göre bazal düzey ve tokluk leptin düzeyleri daha düşük seviyelerdedir. Kilo alımı arttıkça leptin seviyelerinin arttığı fakat geniş bir periyotta kilo kazanımı tam olarak geri döndüğünde ve devam ettirildiğinde ancak leptin seviyeleri eski haline dönebilmektedir (Lawson ve ark., 2012).

AN kadar çok araştırma yapılmasa da BN hastalarında da leptin düzeyi araştırma konusu olmaktadır. Normal vücut ağırlığına sahip BN bireylerde düşük leptin düzeyi olması beklenir. Düşük leptin düzeyinin BN hastalarındaki yeme kısıtlaması, dengeleyici mekanizmaların tahribatı nedeniyle olduğu tahmin edilmektedir. Yapılan araştırmalarda BN hastalarının leptin seviyelerinin sağlıklı kontrollere göre düşük olduğu saptanmıştır (Monteleone ve ark., 2003).

2.3. Nöropeptidler

2.3.1. Oksitosin

Oksitosin hipotalamustan salınan, olasılıkla yemek ile ilişkili ödüllendirme mekanizmasını azaltarak iştah ve besin alımını azaltan bir nöropeptid hormondur. İştah üzerine etkilerinin yanısıra sosyal-duygusal işlemleri güçlendirir ve stres ve kaygı düzeyini azaltır. Bu zamana kadar oksitosin ile ilgili yapılan çalışmalar AN hastaları ile sınırlı bir düzeyde kalmıştır. Oksitosinin anoreksijenik etkileri göz önüne alındığında AN hastalarında oksitosin seviyelerinin yüksek olması beklenmektedir. Buna rağmen yapılan çalışmalarda farklı sonuçlar alınabilmektedir. AN tanısı olan kadınlarda bazal ve ortalama oksitosin seviyelerinin düşük olma eğiliminde olduğu, tokluk oksitosin seviyelerinin yüksek olduğu saptanmıştır. Oksitosinin anksiyolitik etkisi olduğu düşünüldüğünde AN hastalarının yemek yedikten sonra stres düzeylerini düşürmek amaçlı oksitosin düzeylerini artabileceği tahmin edilmektedir. Özellikle araştırmacılar oksitosinerjik iştah yolaklarının nöral aktivasyonu ile periferik oksitosin seviyeleri arasındaki olası ters etkileri de vurgulamaktadır. Bu sayede artmış merkezi doyumluk sinyallerinin periferik oksitosin düzeyini düşürebileceği ifade edilmektedir (Martins ve ark., 2010). Daha kesin sonuçların elde edilmesi için ileri çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

2.4. Steroid Hormonlar

2.4.1. Kortizol

Kortizol, fiziksel ve psikososyal stresörlere bağlı olarak tetiklenen HPA aksının son ürünüdür. Yeme bozukluklarının başlangıcında ve sürdürülmesinde stres önemli bir etken olduğundan kortizol YB tablolarında odak noktası olmuştur (Smyth ve ark., 2007). Birçok çalışma bazal

kortizol düzeylerini sabah alınan kan tetkikleri veya tükürük salgısı ile saptamaktadır. Açlık ve kilo kaybının HPA aksı üzerindeki aktive edici etkisi ile uyumlu olarak AN hastalarında bazal ve ortalama kortizol seviyelerinin kontrol grubuna göre daha yüksek olması beklenmektedir (Fichter ve ark., 1986). Bu konuyu araştıran bazı çalışmalarda kortizol düzeyindeki bozulmanın kilo alımı ile normale döndüğü belirtilmektedir.

AN hastalarında nörogörüntüleme ve HPA aksındaki aktivitenin birlikte ele alındığı bir çalışmada hem düşük ağırlığa sahip hem de ağırlığı tekrar kazanan kadınlarda yeme motivasyonu ile ilgili beyin bölgelerinde düşük nöral aktivite saptanmıştır ve bu durumun kortizol seviyelerindeki farklılığın nedenini açıkladığı belirtilmektedir (Lawson ve ark., 2013). Dahası yüksek kortizol seviyelerinin düşük homeostatik ve hedonik açlık seviyesiyle ilişkili olduğu, bu nedenle yüksek kortizol seviyesinin iştahı baskılayarak ve besin motivasyonu ile ilgili nöral sinyalleri inhibe ederek AN tablosunu sürdürdüğü düşünülmektedir.

3. Şizofreni

Şizofreni pozitif ve negatif semptom kümeleri, tuhaf düşünceler, sosyal ve bilişsel yıkım ile karakterize kronik doğadaki bir bozukluktur. Şizofrenide cinsiyet farklılığı uzun süredir ele alınmaktadır. Hastalığın erkeklerde daha sık görüldüğü, kadınlara göre erkeklerde 4 yıl kadar daha erken başladığı, ilk atağını 18-25 yaş civarında yaptığı belirtilmektedir. Kadınlarda ise bu cinse özgü ikinci bir atak dönemi 45-49 yaş döneminde gözlenmektedir. Bunun nedeni olarak kadınların bu dönemde menopoza sürecini girmesi gösterilmektedir. Cinsiyet farklılığı hem klinik görünümde hem semptom şiddetinde kendini göstermektedir. Erkeklerin tedaviye daha az yanıt verdiği, daha sık ve daha uzun hastane yatışları yapıldığı saptanmaktadır. Kadınlarda ise sosyal beceriler daha fazla, evlilik sürdürme oranları daha yüksek, kişilerarası ilişkiler ve iş hayatını devam ettirme daha yüksek oradadır. Bu bulguların erkek ve kadın biyolojisindeki farklılıkla ilişkili olup olmadığı merak konusudur. Cinsiyet hormonlarının bu ayrımındaki payının ne kadar olduğu araştırılmaktadır.

Şizofreni tanısı olan kadınlarda menstrüel döngülere bağlı olarak semptom dalgalanması gözlenmektedir. Ayrıca gonadal hormonların disfonksiyonuna bağlı olarak menstrüel düzensizlikler çok sıktır. Menstrüel döngüdeki düşük östrojen ve progesteron düzeyi ile semptom kötüleşmesi arasında bağlantı bulunmaktadır. Gebelik döneminde bulgularda iyileşme ve doğum sonrası semptomlarda kötüleşme hormon seviyelerinin değişimi ile yapılan bir ilişkilendirilmektedir (Riecher-Rössler, 2017). Ayrıca kadınlarda 45-49 yaş döneminde şizofreni sıklığının 2 kat daha fazla olmasının menopoza dönemi ile dolayısıyla östrojen seviyeleri ile iliş-

kili olduğu düşünülmektedir. Bu durumların en azından bir kısmının hi-poöstrojenemi ile alakalı olduğu kabul görmektedir. Hatta düşük serum östrojen düzeyi hem kadınlarda hem erkeklerde gösterilmiştir (Belvederi ve ark., 2016). Yapılan çalışmalarda hem erkeklerde hem de kadınlarda progesteron seviyelerinde kontrol grubuna göre düşüklük saptanmıştır (Bicikovave ark., 2013). Antipsikotik tedavinin beyinde pregnenolon seviyelerini arttırdığı, bu sayede bozuk olan progesteron sinyal mekanizmasının tedavi etkinliklerini arttırdığı düşünülmektedir (Ritsner, 2011). Bir meta-analiz çalışmasında erkek ve kadın şizofreni hastalarında dolaşımda Dehidroepiandrosteron sülfat (DHEA-S) düzeylerinin yüksek olduğu saptanmıştır. Birçok çalışma erkek şizofreni hastalarında serum testosteron seviyesi ile negatif semptomlar ve bilişsel fonksiyonlar arasında ters yönlü bir korelasyonu göstermektedir (Akhondzadehve ark.,2006). Günümüzde şizofreni tedavisinde hormonal terapilerin umut verici olduğu bildirilmektedir. Kulkarni ve ark. yaptığı çalışmada özellikle premenopozal kadın hastalarda antipsikotik ve östradiol tedavi kombinasyonunun, negatif semptomlar ve bilişsel kayıplar gibi alanlarda önemli düzeyde iyileşmeler sağladığı ifade edilmiştir (Kulkarni ve ark., 2012). Raloksifen gibi selektif östrojen reseptör modülatörleri bazı çalışmalarda antipsikotiklerle kombine olarak kullanılmaktadır. Raloksifen ile yapılan çalışmalarda kadın hastalarda hem negatif hem pozitif semptomları iyileştirdiği, erkek hastalarda ise negatif semptomları düzelttiği saptanmıştır (Bratekve ark., 2016).

Bu veriler ışığında östrojen ve progesteronun şizofreni tedavisindeki yeri araştırılmaya devam edecektir.

4. Travma sonrası Stres Bozukluğu

Travma Sonrası Stres Bozukluğu (TSSB) yaşamı veya fiziksel bütünlüğü tehdit edici bir olaydan sonra ortaya çıkan yaygın bir bozukluktur (American Psychiatric Association, 2013). TSSB, travmatik olayı tekrar yaşama duygusu, travma anımsatıcılarından kaçınma davranışı, aşırı duyarlılık, duygusal dalgalanma, bilişsel bozukluklar gibi semptomlarla karakterizedir (Pitmanve ark., 2012). TSSB için bilinen risk faktörleri arasında önceden travma yaşamış olma, psikiyatrik bir bozukluk öyküsüne sahip olma, travmanın yaşandığı dönemdeki yaş bulunmaktadır. Bunlar dışında çok iyi bilinen bir başka risk faktörü kadın cinsiyette olmaktır. Uzunlamasına yapılan çalışmalarda travmatik bir olayı takiben kadınların erkeklere göre 2 kat daha fazla TSSB tanısı aldığı saptanmıştır (Christiansen ve Hansen, 2015).

Kadınlar ve erkekler arasındaki TSSB insidansındaki farklılığının gonadal hormonlar ile ilişkisi olabileceğine dair kanıtlar mevcuttur (Neyve

ark.,2018). İnsan çalışmalarında östrojenin sönmüş anıların tekrar hatırlanması ile ilgili rolü olduğu saptanmıştır (Gloverve ark., 2015). Bu durum TSSB tedavisinde iyileşme sürecinin anahtar mekanizmalarından biri gibi görülmektedir. Korku sönmülendirme çalışmalarında yüksek östradiol seviyesinin task performansı üzerine olumlu etkilerinin olduğu saptanmıştır. Sağlıklı kadınlarda endojen östradiol seviyelerindeki yüksekliğin korku anılarını ortadan kaldırma konusunda önemli olduğu saptanmıştır (Graham ve Milad, 2013).

Östrojen sinyal mekanizmalarının travmatik olay sonrası iyileşmeye katkıda bulunmasının yanısıra progesteronun da travmatik olay sonrası önemli bir etkisi olduğunu ortaya koymaktadır. Gerçek hayattan vakaların ele alındığı çalışmalara bakıldığında TSSB semptomatolojisinin kadınlarda progesteron seviyesinin pik yaptığı dönemde (mid lüteal faz) daha çok olduğu saptanmıştır. Benzer şekilde cinsel saldırı sonrası yüksek doz progesteron içeren acil kontrasepsiyon haplarını kullanan kadınlarda, kullanmayan kadınlara göre TSSB semptomlarının daha az olduğu saptanmıştır (Ferree ve ark., 2012).

KAYNAKLAR

- Akhondzadeh, S., Rezaei, F., Larijani, B., Nejatisafa, A. A., Kashani, L., & Abbasi, S. H. Correlation between testosterone, gonadotropins and prolactin and severity of negative symptoms in male patients with chronic schizophrenia. *Schizophrenia Research*, 84(2-3), 405-410. <https://doi.org/10.1016/j.schres.2006.02.008>, 2006.
- American Psychiatric Association: Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, 5th ed (DSM-5). Washington, DC, American Psychiatric Association, 2013.
- Belvederi Murri, M., Fanelli, F., Pagotto, U., Bonora, E., Triolo, F., Chiri, L., Tarricone, I. Neuroactive steroids in first-episode psychosis: A role for progesterone? *Schizophrenia Research and Treatment*, 1942828, 2016.
- Bicikova, M., Hill, M., Ripova, D., Mohr, P., & Hampl, R. Determination of steroid metabolome as a possible tool for laboratory diagnosis of schizophrenia. *The Journal of Steroid Biochemistry and Molecular Biology*, 133, 77-83, 2013.
- Block TS, Kushner H and Kalin N: Combined analysis of mife-pristone for psychotic depression: plasma levels associated with clinical response. *Biol Psychiatry*, 84:46-54, 2018.
- Blum MR, Wijsman LW and Virgini VS: Subclinical thyroid dysfunction and depressive symptoms among the elderly: a pro-spective cohort study. *Neuroendocrinology*, 103:291-299, 2016.
- Bratek, A., Krysta, K., Drzyzga, K., Baranska, J., & Kucia, K. The role of selective estrogen receptor modulators in the treatment of schizophrenia. *Psychiatria Danubina*, 28(Suppl-1), 45-48, 2016.
- Christiansen, D. M., and Hansen, M. Accounting for sex differences in PTSD: A multi-variable mediation model. *European Journal of Psychotraumatology*, 6, 26068, 2015.
- Ferree, N. K., Wheeler, M., and Cahill, L. The influence of emergency contraception on post-traumatic stress symptoms following sexual assault. *Journal of Forensic Nursing*, 8(3), 122-130, 2012.
- Fichter MM, Pirke K-M, Holsboer F. Weight loss causes neuroendocrine disturbance: experimental study in healthy starving subjects. *Psychiatry Res*. 17:61-72, 1986.
- Glover, E. M., Jovanovic, T., & Norrholm, S. D. Estrogen and extinction of fear memories: Implications for posttraumatic stress disorder treatment. *Biological Psychiatry*, 78(3), 178-185, 2015.
- Gluck ME, Yahav E, Hashim SA, Geliebter A. Ghrelin levels after a cold pressor stress test in obese women with binge eating disorder. *Psychosom Med*. 76:74-9, 2014.
- Graham, B. M., and Milad, M. R. Blockade of estrogen by hormonal contraceptives impairs fear extinction in female rats and women. *Biological Psychiatry*, 73(4), 371-378, 2013.

- Greenberg PE, Fournier AA and Sisitsky T, The economic burden of adults with major depressive disorder in the United States (2005 and 2010). *J Clin Psychiatry*, 76:155–162, 2015.
- Hansson PB, Murison R and Lund A: Cognitive functioning and cortisol suppression in recurrent major depression. *PsyCh J*, 2:167–174, 2013.
- Hartline KM, Owens MJ and Nemeroff CB: Postmortem and cerebrospinal fluid studies of corticotropin-releasing factor in humans. *Ann N Y Acad Sci*, 780:96–105, 1996.
- Holsen LM, Lawson EA, Christensen K, Klibanski A, Goldstein JM. Abnormal relationships between the neural response to high and low-calorie foods and endogenous acylated ghrelin in women with active and weight-recovered anorexia nervosa. *Psychiatry Res Neuroimaging*, 223:94–103, 2014.
- Joffe RT, Sokolov ST and Levitt AJ: Lithium and triiodothyronine augmentation of antidepressants. *Can J Psychiatry*, 51:791–793, 2006.
- Jutkiewicz EM, Wood SK and Houshyar H: The effects of CRF antagonists, antalarmin, CP154,526, LWH234, and R121919 in the forced swim test and on swim-induced increases in adrenocorticotropic in rats. *Psychopharmacology (Berl)*, 180:215–2234, 2005.
- Keller J, Gomez R and Williams G: HPA axis in major depression: cortisol, clinical symptomatology, and genetic variation predict cognition. *Mol Psychiatry*, 22:527–536, 2017.
- Kessler RC, Berglund P and Demler O, Lifetime prevalence and age-of-onset distributions of DSM-IV disorders in the National Comorbidity Survey Replication. *Arch Gen Psychiatry* 62:593–602, 2005.
- Kloet ER, Otte C and Kumsta R, Stress and depression: a crucial role of the mineralocorticoid receptor. *J Neuroendocrinol*, 28 (doi: 10.1111/jne.12379), 2016.
- Kojima S, Nakahara T, Nagai N, Muranaga T, Tanaka M, Yasuhara D. Altered ghrelin and peptide YY responses to meals in bulimia nervosa. *Clin Endocrinol (Oxf)*. 62:74–8, 2005.
- Kulkarni, J., Gavrilidis, E., Worsley, R., & Hayes, E. Role of estrogen treatment in the management of schizophrenia. *CNS Drugs*, 26(7), 549–557, 2012.
- Lawson EA, Holsen LM, Santin M, Meenaghan E, Eddy KT, Becker AE. Oxytocin secretion is associated with severity of disordered eating psychopathology and insular cortex hypoactivation in anorexia nervosa. *J Clin Endocrinol Metab*. 97: E1898–908, 2012.
- Lawson EA, Holsen LM, DeSanti R, Santin M, Meenaghan E, Herzog DB. Increased hypothalamic-pituitary-adrenal drive is associated with decreased appetite and hypoactivation of food motivation neurocircuitry in anorexia nervosa. *Eur J Endocrinol*. 169:639–47, 2013.
- Lépine JP, Briley M: The increasing burden of depression. *Neuropsychiatr Dis Treat*, 7(suppl 1):3–7, 2011.

- Martins C, Robertson MD, Morgan LM. Impact of restraint and disinhibition on PYY plasma levels and subjective feelings of appetite. *Appetite*. 55:208–13, 2010.
- Monteleone P, Martiadis V, Fabrazzo M, Serritella C, Maj M. Ghrelin and leptin responses to food ingestion in bulimia nervosa: implications for binge-eating and compensatory behaviours. *Psychol Med*. 33:1387–94, 2003.
- Monteleone P, Fabrazzo M, Tortorella A, Martiadis V, Serritella C, Maj M. Circulating ghrelin is decreased in non-obese and obese women with binge eating disorder as well as in obese non-binge eating women, but not in patients with bulimia nervosa. *Psychoneuroendocrinology*. 30:243–50, 2005.
- Monteleone P, Tortorella A, Scognamiglio P, Serino I, Monteleone AM, Maj M. The acute salivary ghrelin response to a psychosocial stress is enhanced in symptomatic patients with bulimia nervosa: a pilot study. *Neuropsychobiology*. 66:230–6, 2012.
- Ney, L. J., Matthews, A., Bruno, R., & Felmingam, K. L. Modulation of the endocannabinoid system by sex hormones: Implications for posttraumatic stress disorder. *Neuroscience & Biobehavioral Reviews*, 94, 302–320, 2018.
- Pitman, R. K., Rasmusson, A. M., Koenen, K. C., Shin, L. M., Orr, S. P., Gilbertson, M. W., Liberzon, I. Biological studies of post-traumatic stress disorder. *Nature Reviews Neuroscience*, 13(11), 769–787, 2012.
- Riecher-Rössler, A. Oestrogens, prolactin, hypothalamic-pituitary- gonadal axis, and schizophrenic psychoses. *The Lancet Psychiatry*, 4(1), 63–72, 2017.
- Ritsner, MS. The clinical and therapeutic potentials of dehydroepiandrosterone and pregnenolone in schizophrenia. *Neuroscience*, 191, 91–100, 2011.
- Rush AJ, Trivedi MH and Wisniewski SR, Acute and longer-term outcomes in depressed outpatients requiring one or several treatment steps: a STAR*D report. *Am J Psychiatry*; 163:1905–1917, 2006.
- Sacta MA, Chinenov Y and Rogatsky I: Glucocorticoid signaling: an update from a genomic perspective. *Annu Rev Physiol*, 78:155–180, 2016.
- Schatzberg AF: Anna-Monika Award Lecture, DGPPN Kongress, 2013: The role of the hypothalamic-pituitary-adrenal (HPA) axis in the pathogenesis of psychotic major depression. *World J Biol Psychiatry*, 16:2–11, 2015.
- Smith SM and Vale WW: The role of the hypothalamic-pituitary-adrenal axis in neuroendocrine responses to stress. *Dialogues Clin Neurosci*, 8:383–395, 2006.
- Smyth JM, Wonderlich SA, Heron KE, Sliwinski MJ, Crosby RD, Mitchell JE. Daily and momentary mood and stress are associated with binge eating and vomiting in bulimia nervosa patients in the natural environment. *J Consult Clin Psychol*. 75:629–38, 2007.
- Stetler C and Miller GE: Depression and hypothalamic-pituitary-adrenal activation: a quantitative summary of four decades of re-search. *Psychosom Med*, 73:114–126, 2011.

Zorrilla EP, Koob GF: Progress in corticotropin-releasing factor-antagonist development. *Drug Discov Today*, 15:371–383, 2010.

Bölüm 3

SAFRAN ATIKLARININ GIDA ÜRÜNLERİNDE KULLANIMI İLE İLGİLİ YAPILAN ARAŞTIRMALARIN İNCELENMESİ

Tuğçe YÜLECI KURTCU¹, İlkay BURAN²

1 Gıda Müh., Karabük Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Gıda Toksikolojisi ABD, ORCID: 0009-0001-8662-0715

2 Dr. Öğr. Üyesi, Karabük Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Beslenme ve Diyetetik ABD, ORCID: 0000-0001-5089-1284

Giriş

Günümüzde gıda atığı olarak ortaya çıkan ürünlerin değerlendirme çalışmaları önem kazanmıştır. Bunların birçoğu antioksidan, lif gibi değerli bileşenleri barındırmaktadır. Safran baharatının üretimi için yalnızca çiçek stigmaları kullanılmaktadır. Yan ürün olarak stamen ve taç yaprak kısmı açığa çıkmaktadır. 1 kg safran baharatı elde etmek için yaklaşık 165.000-230.000 çiçeğe ihtiyaç duyulmaktadır. Bu da neredeyse %78 atık ürün oluşmasına neden olmaktadır (Cerdá-Bernad vd., 2023). Araştırmalara göre safran taç yaprakları fenolik bileşikler, protein, yağ ve mineraller içerir. Safran taç yapraklarının fenolik bileşikleri gıda ve ilaç endüstrisinde kullanılabilen güçlü doğal renklendiricilerdir. Tarımsal atıklardan elde edilen doğal renklendiricileri kullanmak yeni bir yaklaşım olup sağlık yararları nedeniyle tüketiciler tarafından daha çok kabul görmektedir. Antosiyaninler kanser karşıtı, antioksidan ve iltihap önleyici özelliklerine sahip bir flavonoid grubudur. Bu bileşikler bitkilerde, sebzelerde ve meyvelerde doğal olarak bulunan kırmızı, mavi veya mor renge neden olan suda çözünen pigmentlerdir (Ghodrati Shahtouri vd., 2024). Antosiyaninler renge ek olarak enzimler ve bakteriler tarafından meydana getirilebilen bozulmayı geciktirerek gıdanın kalitesini artırabilir (de Moura vd., 2024).

Safrana dünya genelinde açılılık, tıp ve kozmetik alanında yüksek talep vardır. Sağlık alanındaki faydalarına duyulan ilgi nedeniyle safran eski çağlardan beri kullanılmaktadır (Buran ve Özer, 2024). Son yıllarda gıda yan ürünleri kullanılarak yenilikçi ürünler geliştirilmeye çalışılmaktadır. Safran yan ürünleriyle zenginleştirilmiş yenilikçi ürünlerinin geliştirilmesi gıda endüstrileri için teknolojik ve çevre dostu çözümlerden biri olabilir. Bu çalışmada safran ve atıkları kullanılarak zenginleştirilen gıda ürünleri ile ilgili yapılan araştırmalar incelenmiştir.

1. Safran Çiçeğinin Botanik ve Kimyasal Özellikleri

Safran (*Crocus sativus* L.), Süsen ailesine (Iridaceae) ait çok yıllık bir bitkidir (Davis, 1988). Soğanlı bir köke sahip olan safran, kahverengi bir kabukla çevrilidir ve yumrularıyla çoğalır (Baghalian vd., 2010). Yaklaşık 20-30 cm boyunda bir gövdesi ve 5-11 yaprağı vardır. Mor renkli çiçekleri 5-7 taç yaprağından oluşur ve bir yumurtalık, yumurtalıktan uzanan bir boru ve tepcecik (stigma) içerir. Her çiçeğin ortasında 3 sarı dişi organ ve 3 stigma bulunur. Stigmalar, turuncu-kırmızı renkte, 2.5-3.2 cm uzunluğundadır ve safranın drog olarak bilinen kısmıdır (Rezaeieh ve Vaziri, 2012; Pitsikas, 2015).

Şekil 1: Safran Çiçeği Kısımları (Cerdá-Bernad vd., 2023).

1.1. Stigma

Stigma'nın kimyasal yapısında %0.3-0.8 oranında uçucu yağ, %5.8 oranında sabit yağ, %12-13 oranında proteinler ve %11-12 oranında nişasta ve glikozitler bulunur (Molina vd., 2005). Safrana altın sarısı-turuncu rengini veren madde, α -krosin (8,8-diapo-8,8-karotenoik asit) olarak adlandırılır. Krosin ise krosetinin digentiobioz esteridir. Krosinler, krosetin esterlerinin monoglikozil veya diglikozil olmayan, suda çözünebilir karotenoidleridir (Abdullaev, 2002). Krosetin, yağda çözünebilir ve hidrofobik bir konjuge polien karboksilik asittir. Krosetin, iki adet suda çözünebilir gentiobioz molekülü ile birleştiğinde krosin oluşur. Krosin, suda çözünür ve kuru safranın ağırlığının %10'undan fazlasını oluşturan bir karotenoid pigmenttir. Bu özelliği sayesinde safran, yemeklere renk katmak için ideal bir üründür. Safranın karakteristik acı tadı, safranal ve glikozun birleşimiyle oluşan pikrokrosin 4-(β -D-glukopiranosiloksi)-2,6,6-trimetilsikloheks-1-en-1-karboksaldehit adlı maddeden kaynaklanır ve kuru safranın %4'ünü oluşturur. Safranal, aldehit yapısında olup safranın uçucu yağının ana bileşenidir ve aynı zamanda uçucu yağa karakteristik kokusunu verir (Kanakis vd., 2004).

Safranın kimyasal yapısı, kalitesini önemli ölçüde etkiler. Ayrıca, safranın kalitesini belirlemede bazı temel yöntemler, saflık testlerini içerir. Dünya Sağlık Örgütü'ne (WHO) göre, safranın kalitesini belirleyen faktörler şunlardır: kül miktarı %7.5'i geçmemeli, kuruluk oranı %12.5'i geçmemeli, pestisit miktarı 0.05 mg/kg'ı geçmemeli, ağır metal ve radyoaktif madde içermemelidir (WHO, 2007).

Dondurularak kurutulmuş safran ve diğer bileşenlerine ait bileşim (100g/ kcal) özellikleri Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1. Safran (*Crocus sativus L.*) çiçeklerinin dondurularak kurutulmuş her bir kısmının, bütün çiçeklerin ve safran baharatının üretiminden elde edilen çiçeksel biyolojik kalıntıların yaklaşık bileşimi (kuru ağırlık üzerinden 100 g başına ortalama \pm SD , enerji kuru ağırlık üzerinden 100 g başına kcal olarak ifade edilir ; $n = 5$).

Malzeme	Nem	Kül	Proteinler	Lipitler	Mevcut karbonhidratlar	Şekerleri azaltmak	Enerji ^a
Tepeler	10,76 \pm 0,24c	6,16 \pm 0,05a	8,17 \pm 0,27a	2,22 \pm 0,29a	64,9 \pm 0,4e	40,3 \pm 1,8 gün	312,2 \pm 2,2a
Stamenler	9,80 \pm 0,32b	11,43 \pm 0,56e	24,05 \pm 0,32f	10,73 \pm 0,38 gün	33,8 \pm 0,8a	4,3 \pm 1,3a	328,0 \pm 5,4b
Stiller	9,86 \pm 0,64b	8,33 \pm 0,07c,d	11,75 \pm 0,37 gün	3,51 \pm 0,21b	58,6 \pm 1,2b	15,0 \pm 0,9b	313,2 \pm 1,2a
Damgalar	3,84 \pm 0,08a	6,60 \pm 0,66a,b	13,63 \pm 0,12e	8,76 \pm 0,16c	62,0 \pm 0,3 gün	16,5 \pm 0,9b	381,2 \pm 3,1c
Bütün çiçekler	10,35 \pm 0,56b,c	7,39 \pm 0,12b,c	10,07 \pm 0,24c	3,16 \pm 0,49b	61,2 \pm 0,2c,d	33,0 \pm 0,9c	313,6 \pm 4,2a
Biyokalıntılar	10,78 \pm 0,65c	8,52 \pm 1,18 gün	9,50 \pm 0,25b	2,82 \pm 0,78a,b	59,9 \pm 0,2b,c	41,5 \pm 1,7 gün	303,1 \pm 7,0a

*Bir sütündeki farklı harfler anlamlı istatistiksel farkı göstermektedir ($p < 0.05$)
a: Enerji proteinler ve yarıyışlı karbonhidratlar için 4kcal/g, lipitler için 9kcal/g kullanılmıştır.*

Karotenoidler, bitkilere ve sebzelere sarı ve turuncu renklerinde verilen doğal pigmentlerdir ve bitki fotosentezinden sorumludurlar. Onlara güçlü antioksidan potansiyelleri veren radikal baharatlarla etkileşime girebilirler (Khachatourians, 2017). Toplam karotenoid içeriği, safran çiçeği ekstraktlarının farklı bir bölümünde belirlenmiştir. Stigmalar, diğer

kısımlara kıyasla en yüksek miktarda karotenoid ve en yüksek antioksidan aktiviteyi gösterir (Azghandi vd, 2021).

Tablo 2. Safran stigmalarında ve safran çiçek yan ürünlerinde (petaller ve stamenler) bulunan başlıca biyoaktif bileşiklerin özeti (Cerdá-Bernad vd, 2023a)

Biyoaktif Bileşikler	Safran stigmaları	Safran çiçek yan ürünleri
(Poli)fenoller	Flavonoidler: kaempferol, kuersetin ve izoramnetin glikozitleri Flavonoidler: epikateşin	Flavonoidler: kaempferol, kuersetin, mirisetin ve isorhamnetin glikozitleri Antosiyaninler : delfinidin, petunidin ve malvidin glikozitleri
Fenolik asitler	Gallik asit, hidroksibenzoik asit, kumarik asit, rosmarinik asit, vanilik asit, kafeik asit	Gallik asit, hidroksibenzoik asit, kumarik asit, siringik asit, hidroksisinnamik asitler
Karotenoid ile ilgili	Krosetin, krosin, β -karoten, zeaksantin	Lutein, laurik, miristik, palmitik ve stearik asitlerle diesterleşir
Terpenoidler	Pikrokrosin, safranal	–

Safran stigmalarının suda çözünür pigmenti olan krosin, bir karotenoid dikarboksilik asitten (krosetin) oluşan bir diesterdir. Bölünme enzimleri yoluyla art arda reaksiyonlarla zeaksantinden oluşur (Güçlü vd, 2020). Birkaç çalışma, krosinin antioksidan özelliklerinin değerlendirilmesine odaklanmıştır. Dar ve arkadaşları (2017), birçok kimyasal ve biyokimyasal testle, krosinin hidroksil ve glukozil gruplarının, 27.50 ± 0.005 mg / ml'lik DPPH süpürme etkisi için EC50 değeri ile en yüksek antioksidan gücü sunduğunu bildirmiştir. Krosinin antioksidan etkisi, Reaktif Oksijen Türleri (ROS) süpürücü etkisi ile bağlantılıdır, ROS oluşumunu engellemede önemli bir rol oynar.

1.2.Petaller

Safran taç yapraklarının kimyasal içeriği (100 gramda): 1.64 gram protein, 0.32 gram yağ, 0.74 gram toplam kül, 8.25 gram lif, 1.67 gram toplam şeker ve 1712.19 mg/L ekstrakt antosiyanin içerir (Buran ve Özer, 2024). Safran bitkisinde bulunan bir diğer ikincil metabolit grubu, düşük moleküler ağırlıklı fenolik bileşikler olan flavonoidlerdir. Flavonoidlerin temel yapısı, C halkasıyla birbirine bağlanan A ve B benzen halkalarından oluşan 3 halkadan meydana gelir. Flavonoidlerin sınıflandırılması, biyosentetik kökene veya heterosiklik halka varyasyonuna veya merkezi pıran halkasının oksidasyonuna dayanabilir (Khalid ve diğerleri, 2019).

Flavonoidler, hidroksil grupları nedeniyle esas olarak serbest radikal süpürücü aktivitenin sorumlu ajanlarıdır ve bu da onları güçlü antioksidan ajanlar yapar (Khan ve diğerleri, 2020). Safran stigmalarında ve yan ürünlerinde (taç yapraklar, yapraklar) bulunan başlıca antioksidan bileşiklerden biri, kanser hastalıklarını önlemek için harika bir ajan olarak kabul edilen doğal bir bitki ikincil metaboliti olan kaempferol glikozittir (Zeka vd., 2015).

Fenolik bileşiklerin diğer grupları, bir pigment olarak kabul edilir. Antosiyaninler, meyvelerin, sebzelerin ve çiçeklerin çeşitli renklerinden (kırmızı, mavi ve mor) sorumludur (Cortez vd., 2017). Renklendirme özelliğinin yanı sıra, flavylum katyonu (AH⁺) ve antosiyanin molekülündeki yüksek sayıda fenolik hidroksil grubu sayesinde oksidasyon sürecini önleyebilirler (Alizadeh-Sani vd., 2021). Safran tepelerindeki antosiyaninler esas olarak delphinidin, petunidin ve malvidin glikozitlerini içerir (Goupy vd., 2013).

Gıdanın protein, lipid ve vitaminler gibi kimyasal profili, onları sıcaklık, bakteri, hava ve oksijen gibi çeşitli faktörler yoluyla bozulma hedefi haline getirir. Moleküler oksijenin varlığı, lipidlerin oksidasyonuna neden olur (oksijen molekülleri ile doymamış yağ asitlerinin çift bağları arasındaki kimyasal bir reaksiyon). Bu reaksiyon, hidroperoksitler adı verilen radikal türler üretir (Domínguez vd., 2019). Böylece serbest radikaller gıda kalitesini, yani lezzet özelliklerini, rengini ve besin değerini bozar. Kimyasal yapısı nedeniyle krosin, uzun bir çift bağ zincirine (elektronlar) ve birkaç hidroksil grubuna sahip olan suda özünür bir karotenoiddir. Krosin, serbest radikallerin nötralizasyonu ve stabilizasyonu için bir elektron ve proton kaynağıdır (Santos-Sánchez vd., 2019). Krosin, singlet oksijene (O₂) ve hidroksil radikaline (HO[°]) elektron bağışladığında, bu radikaller kararlı durumlarına geri döner, bu sürece radikallerin süpürme aktivitesi denir (Fagot ve diğerleri, 2018). Radikal süpürücü aktivitenin yanı sıra, antosiyaninler gibi safranın bazı fenolik bileşikleri, bakır ve demir gibi bazı metalik iyonları şelatlayabilir (Sánchez-Vioque vd., 2012). Bu metalik iyonlar genellikle Fenton reaksiyonu yoluyla radikal yayılma sürecinin başlatıcısıdır (Solís-López vd., 2014). Antosiyaninler, metalik iyon ile bir kompleks oluşturur ve böylece redoks döngüsünü inhibe eder. Bu durum serbest radikal oluşumunun başlamasını önlemeye yol açar (Cillard ve Cillard, 2006). Safran tepelerinde bulunan antosiyanin ve flavonoid içerikleri, esas olarak safran çiçek yan ürünlerinin yüksek antioksidan ve sitotoksik aktivitesinden sorumludur ve bu da çeşitli nutrasötik ürün uygulamalarını geliştirir (Aghaei vd., 2018; Goupy vd., 2013; Lotfi vd., 2015; Tuberoso vd., 2016). Gandomi Nasrabadi ve arkadaşları (2012), safran tepal ekstraktlarının *salmonella* ve *E. coli* gibi

bazı patojenlere karşı önemli antimikrobiyal etkisi, gıda ürünlerinde doğal koruyucu olarak yaygın olarak kullanılmasının ana nedenidir.

Safran ekstraktının yan tomurcuklarını değerlendiren Wang ve arkadaşları (2021), polifenol içeriklerinin *Aspergillus Niger* ve *Trichoderma viride*'ye karşı önemli bir antifungal etkiye sahip olduğunu bildirmişlerdir. Bu bileşiklerin antimikrobiyal aktivitesi, farklı pH değerlerinde etkili olmuştur. Bu da bakterilerin çoğalmasını engelleyerek gıda formülasyonunda koruyucu maddeler haline getirdiğini göstermektedir (Khadfy vd., 2023).

1.3. Safranbolu Safranı

Coğrafi işaret uygulaması, son yıllarda hem Türkiye'de hem de dünyada sıkça konuşulan bir konu haline gelmiştir. Coğrafi işaret, belirli bir bölgeden (ülke, şehir, ilçe, köy vb.) kaynaklanan bir ürünün kalitesini, ününü veya temel özelliklerini o bölgeye bağlayan ve ürünü hem hukuki olarak koruyan hem de ticari olarak avantaj sağlayan bir sistemdir (Şahin, 2019). Türkiye'de coğrafi işaret denince akla ilk gelen yerlerden biri, safranıyla ünlü Safranbolu'dur. Safranbolu Safranı, 555 sayılı Coğrafi İşaretlerin Korunması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname kapsamında Menşe Coğrafi İşareti almıştır ve bu durum 30 Temmuz 2010 tarihli ve 27657 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanmıştır. Karabük'ün Safranbolu ilçesinde yetişen Safranbolu Safranı, 17 Ocak 2024'te Avrupa Birliği'nden de coğrafi işaret tescili almıştır (Turkpatent, t,y). Safranbolu safranının filamentlerindeki kimyasal özellikleri belirlemek amacıyla yapılan kuru madde analizlerinin sonuçları aşağıda Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3. Safranbolu safranının filamentlerindeki kimyasal özellikleri (Turkpatent, t,y)

Özellikler	Bileşim
Rutubet uçucu madde içeriği	(%) 9.6
Kül	(%) 4.9
Asitte çözünmeyen kül	(%) 0.1
Soğuk suda çözülen madde miktarı	(%) 62.0
Toplam azot	(%) 2.77
Ham selüloz	(%) 4.0
Acılık, pikrokrasim	83.0
Safranal	29.0
Renk yoğunluğu krosin	231.0

2. Safran ve Atıklarının Gıda Ürünlerinde Fonksiyonel Olarak Kullanımı

Safran atıklarının gıda ürünlerinde kullanımı ile ilgili sınırlı sayıda çalışma yapılmıştır. Safran atıkları kullanılarak etkileri araştırılan gıda ürünlerinde antioksidan aktivite, antimikrobiyal ve antifungal aktivite, renk, pH değeri, duyuşal özellik, antidepresan özellik, antikanser, metabolik aktivite değerleri incelenmiştir.

Süt endüstrileri, tüketicilerin son yıllarda daha sağlıklı gıdalara olan talebinin artmasıyla birlikte, gıda yan ürünlerini kullanarak yenilikçi bileşenler geliştirmeye çalışmaktadır. Cerdá- Bernad ve arkadaşları (2023b) tarafından yapılan çalışmada ev yapımı yoğurtlara aljinat bazlı mikrokapsüllenmiş safran çiçek yan ürünlerinin özleri ile safran stigmalarının farklı oranlardaki özlerinin eklenerek fizikokimyasal özellikler, antioksidan kapasite , toplam fenolik içerik (TPC), mikrobiyolojik analiz, renk ve organik asitler ile çözünür şeker profili, buzdolabında depolamanın 0, 7, 14 ve 21. günlerinde etkileri incelenmiştir. Çalışma sonucunda, aljinat mikrokapsüllenmesinin, yoğurtta safran çiçeklerinin antioksidan özelliklerini 21 günlük buzdolabında saklama süresi boyunca koruma sağladığını göstermiştir. Ayrıca, mikrobiyolojik analiz sonuçlarına göre, depolama süresince hiçbir numunede küf ve maya tespit edilmemiştir (<10 log cfu/g), en az 21 gün boyunca 4 °C' de depolama süresince iyi hijyenik kalite gösterdi. 21 günlük buzdolabında depolamadan sonra, herhangi bir yoğurt formülasyonunda ve herhangi bir depolama süresinde *Lactobacillus* sp. ve *Streptococcus sp.*'nin canlı kalmasında önemli bir fark gözlenmediğini, konsantrasyonların stabil kaldığını (sırasıyla 5-6 log cfu/g ve 8-10 log cfu/g) gösterdi. Bu nedenle, safran stigmaları ve safran çiçeği yan ürünleriyle zenginleştirilmiş yoğurtlar, yüksek konsantrasyonda laktik asit bakterileri başlangıç kültürlerine ulaşmak için iyi matrislerdir. Mikrobiyolojik ve fizikokimyasal parametreler, yeni yoğurt formülasyonlarına safran özleri ve yan ürünlerinin eklenmesiyle etkilenmemiş ve gıda ürününün raf ömrünü iyileştirmek için iyi bir organik asit ve çözünür şeker bileşimi göstermiştir (Cerdá-Bernad, 2023b).

Tuberoso ve arkadaşları (2016)'nın çalışmasında soğuk preslenmiş safran (*Crocus sativus* L.) çiçek yan ürünlerinden elde edilen meyve sularında, antioksidan aktivite, toplam fenolik madde ve biyoaktif bileşenleri incelenmiştir. Çiçek yan ürünleri, çiçek hasadından sırasıyla 24 ve 48 saat sonra ekstraksiyon için iki partiye bölünmüştür. Bu özütler ile yapılan çalışmalar sonucunda safran atığı meyve suları oksidatif stresin çeşitli in vitro sistemlerinde dikkate değer antioksidan aktivite göstermiştir. Kullanılan in vitro antioksidan analizleri iki meyve suyunda toplam fenol (TP), antioksidan (FRAP) ve antiradikal (DPPH) özellikleri için 24 saat

içindeki meyve sularının değerleri sırasıyla $4616,1 \pm 133,9$ mg GAE/L, $35,5 \pm 1,4$ mmol Fe²⁺ /L ve $7,0 \pm 0,3$ mmol TEAC/L tespit edilmiştir. Örneklerin 48 saat içindeki meyve sularında ise TP, FRAP ve DPPH değerleri sırasıyla %61, %56 ve %76 oranında artış görülmüştür. Buna ilave olarak, kolon kanseri hücrelerinde hücre canlılığı üzerinde hafif bir etki gösterdiği bildirilmiştir (Tuberoso vd., 2016).

Moghaddam ve arkadaşları tarafından yapılan çalışmada probiyotik safran bazlı içeceğin fermantasyon süreci boyunca fizikokimyasal, reolojik, antioksidan, duyuşsal ve mikrobiyolojik özellikleri incelenmiştir. Fermantasyon, dört laktik asit bakterisi suşu; *Lactococcus lactis*, *Lb. plantarum*, *Lb. brevis* ve *Lb. casei* kullanılarak 30 °C'de 24 saat boyunca sürdürülmüştür. Sonuçlar, *Lb. casei*'nin büyüme kinetiği ve pH, asitlik ve şeker tüketimi gibi diğer faktörlerde en fazla değişikliğe neden olduğunu, onu *Lactococcus lactis*, *Lb. plantarum* ve *Lb. brevis*'in izlediğini ortaya koymuştur. Fermantasyon süreci boyunca numunelerin fenolik ve antioksidan kapasitesi önemli ölçüde artarken, toplam antosiyanin içeriği önemli ölçüde azalmıştır. *Lb. casei*, fermente edilmiş özütte diğer suşlara kıyasla çok daha fazla süre hayatta kalmış ve bu bakterinin toplam sayısı 2 haftalık depolama sonrasında hala probiyotik sınırlaması içinde kalmıştır. Elde edilen sonuçlara göre safran bazlı içecek laktik asit bakterilerinin büyümesi ve işlevsel içeceklerin üretimi için uygun olduğu ifade edilmiştir (Dabbagh -Moghaddam vd., 2018).

Cerdá-Bernad ve arkadaşları tarafından yürütülen (2023a) bir çalışmada Yunan safran petallerinin farklı oranlarda ekolojik ekstraksiyon yöntemi olarak Doğal Derin Ötektik Çözücüler (NaDES) ve ultrason destekli ekstraksiyon (UAE) kullanılarak ayrıştırılmış; ekstraktların stabilitesini artırmak için, kitosan/aljinat hidrojellerine dahil edilerek *in vitro* koşullarda ağız, mide ve bağırsakta su alım ve su tutma kapasiteleri, antioksidan aktivite ve toplam fenolik içerikleri (TPC) incelenmiştir. İncelenen tüm özütlerde *in vitro* radikal temizleme yeteneğini değerlendiren DPPH testiyle yüksek antioksidan güç gösterdiği anlaşılmıştır. En iyi DPPH radikal temizleme yeteneği, safran çiçeği yan ürünleri için oranı $2,06 \pm 0,15$ mg/mL olan özüt tarafından gösterilmiştir. Ayrıca, Yunan safran stigmaları özütleri, toplam fenolik bileşikler ve flavonoidler gibi yüksek biyoaktif içeriklerine bağlanabilen iyi bir antioksidan aktivite ($IC_{50} = 2,74 \pm 0,47$ mg/ml) göstermiştir. Su tutma kapasitesi, nades-safran çiçek yan ürünleri özütü içeren boş ve kitosan/aljinat hidrojellerinde zamanla azalarak 3 saat sonra %20'nin altına düşmüştür. Bununla birlikte, safran stigmaları içeren kitosan/aljinat hidrojellerinin su tutma kapasitesi 2 saatten itibaren yaklaşık %60 olarak sabit kalmış ve zamanla büyük miktarda suyu korumak için yeterli özellikler göstermiştir. Safran floral yan ürünlerinin NaDES özütünde bulunan farklı fenolik bileşiklere atfe-

dilebilen 1 saatten 2 saate kadar önemli bir TPC artışı gözlemlenmiştir. Ayrıca, Chit/Alg/Safran stigmaları ve Chit/Alg/Safran çiçek yan ürünleri hidrojenleri için 180 dakikalık oral ve gastrointestinal *in vitro* sindirimden sonra salınan TPC yaklaşık %56-58 olduğu belirtilmiştir. Gastrik koşullar altında, NaDES-safran çiçek yan ürünleri özütlerine sahip kitosan/aljinat hidrojenleri için fenolik içerik tespit edilememiştir (Cerdá-Bernad vd., 2023a).

Jabbari ve arkadaşları tarafından 2024 yılında yapılan bir çalışmada ultrason destekli asitleştirilmiş etanol çözücüsü kullanılarak vakumla kurutulmuş safran taç yapraklarından biyoaktif bileşiklerin ekstraksiyon koşullarını optimize etmeyi amaçlamaktadır. Üç faktör göz önünde bulundurulmuştur: etanol konsantrasyonu (%0-96), son çözücüdeki sitrik asit konsantrasyonu (%0-1) ve ultrason gücü (0-400 watt). Bu çalışmada, bu faktörlerin maksimum antioksidan aktivite, toplam antosiyanin içeriği, toplam fenolik içerik ve ekstraksiyonun toplam flavonoid içeriği gibi parametreler üzerindeki etkilerini incelenmiştir. Safran taç yaprağı özütünün antioksidan aktivitesinin daha yüksek etanol konsantrasyonu, sitrik asit dozu ve ultrason gücü ile arttığını, ancak artan su içeriğinin antioksidan olmayan bileşiklere yol açtığını bulmuştur. Sitrik asit dozajının artırılması, farklı ultrason gücü seviyelerinde siyanidin-3-glukozitin ekstraksiyonunu iyileştirmiştir. En yüksek ekstraksiyon 400 watt ultrason gücü ve %1 sitrik asit ile elde edilmiştir. Etanol konsantrasyonu antosiyanin ekstraksiyonunu etkilemediği belirtilmiştir. Daha yüksek etanol konsantrasyonu ve daha büyük sitrik asit konsantrasyon dozları, toplam fenolik içeriğin maksimum ekstraksiyonu ile sonuçlanmış ve daha yüksek saflık seviyelerinde ekstraksiyonda gözle görülür bir düşüş olmuştur. Bu çalışma ile, son çözücüdeki sitrik asit oranının artırılmasının yüksek etanol konsantrasyon seviyelerinde flavonoid ekstraksiyonunu etkilemediğini ve en yüksek verimliliğin 200 watt ultrason gücünde gözlemlendiği belirtilmiştir. Safran yapraklarından biyoaktif bileşikler çıkarmak için bağımsız parametrelerin optimum değerleri %96 etanol konsantrasyonu, %0.67 sitrik asit konsantrasyonu ve 216 watt ultrason gücüyle 0.82'lik bir değer elde edilmiştir. Bu ultrason destekli asitleştirilmiş etanolik özütün, gıda endüstrisinde doğal bir antioksidan ve pigment kaynağı olarak kullanılabilmesi sonucuna ulaşılmıştır (Jabbari vd., 2024).

Naim (2022) ve arkadaşları tarafından yürütülen çalışmada safran yaprağı özütünün kimyasal bileşim analizi yapılmış ((FT-IR) spektroskopisi ve biyokimyasal ve gaz kromatografisi-kütle spektrometrisi (GC-MS) ve antifungal aktivitesi araştırılmıştır. Bu bulgular ışığında *R. stolonifer*, *B. cinerea* ve *P. digitatum* gibi fungal patojenlerin neden olduğu hasat sonrası meyve enfeksiyonlarını azaltmak için kullanılabilmesi sonucuna varılmıştır. Safran çiçek özütlerinin kullanımı hem kullanıcı hem de tü-

ketici için herhangi bir risk oluşturmamaktadır. Bu çalışma safran çiçek özlerinin hasat sonrası meyve enfeksiyonlarını kontrol etmek için kullanılmasına yönelik yeni fırsatlara ışık tutmuş olup, kimyasal ürünlere alternatif olarak kullanılabilceği sonucunu ortaya çıkarmıştır (Naim vd., 2022).

Safran yapraklarının hidroalkolik özütü ve farklı konsantrasyonlarının farklı Gram pozitif ve Gram negatif bakterilere karşı etkileşimini değerlendirmek için yapılan bir çalışmada (Fazeli 2019) safran yapraklarının hidroalkolik özütü ve farklı ekstrakt konsantrasyonları (60, 90, 120 mg/ml) boş sterilize disk difüzyon testi ile dört farklı Gram pozitif ve negatif bakteriyel patojene karşı değerlendirilmiştir. Safran yaprağı hidroalkolik özütünün ve antibiyotiklerin tüm test edilen bakteri suşları üzerinde etkili olduğunu ve en etkili antibakteriyel özelliklerin *Listeria monocytogenes*'te, ardından *Escherichia coli*'de gözlendiğini gösterdi. Safran yaprağı hidroalkolik özütünün konsantrasyonunun antibakteriyel aktiviteleri *E. coli* üzerinde çok etkili olmadığı, ancak *Listeria monocytogenes*, *Staphylococcus aureus* ve *Salmonella typhimurium* üzerinde daha etkili olduğu belirtilmiştir. Özütün konsantrasyonundaki artışların daha yüksek antibakteriyel etkilere neden olduğu gösterilmiştir. Safran yaprağı hidroalkolik özütünün en yüksek antibakteriyel etkisi, *L. monocytogenes*'e karşı gözlenen 120 mg içerikli örnek olmuştur. Safran yaprağı hidroalkolik özütü, Gram pozitif bakteriye karşı daha fazla antibakteriyel aktivite göstermiştir. Bu araştırma safran yaprağı özütünün bitkisel bazlı antimikrobiyal bileşik olarak önemli bir potansiyele sahip olduğunu göstermiştir.

Mangione ve arkadaşları (2023) tarafından yapılan bir çalışmada Sicilya'da üretilen ricotto peynirlerine safran ilave edilerek fizikokimyasal, mikrobiyolojik ve duyuşal özellikleri değerlendirilmiştir. Safranın varlığı, kontrol peynirlerine kıyasla daha yüksek antioksidan aktivite sağlayarak raf ömrünü uzatmaya katkıda bulunabilecek antimikrobiyal bir özellik kazandırdığı belirtilmiştir. İşlevsel gıdalar için uygun bir alternatif seçenek olduğu açıklanmıştır. Ancak, hangi biyoaktif bileşiklerin antioksidan özelliklerini etkilediğini belirlemek, mikrobiyotayı karakterize etmek ve tüketicilerin safranlı ricotto peynirinin kabulünü ve algısını ve ayrıca pazar talebini değerlendirmek için daha fazla çalışmaya ihtiyaç olduğu bildirilmiştir (Mangione vd., 2023).

Dondurma üzerine yapılan bir çalışmada da, safran ilavesinin sade (şekerli) ve diyabetik sade (maltitol içeren) dondurmanın bazı fiziksel ve duyuşal özellikleri üzerine etkisi incelenmiştir. Safran eklenmesinin dondurma karışımına açık sarı bir renk verdiği, karışımın kıvamını azalttığı ve dondurmanın hacmini artırdığı tespit edilmiştir (Çelik vd., 2009).

İran ve Türkiye safranlarından 5 farklı oran (0.0125, 0.025, 0.05, 0.1 ve 0.2 gram) kullanılarak yapılan pudinglerde, nişasta ve şeker oranları sabit tutulmuş ve pudinglerin dokusal ve duyuşsal analizleri belirlenmiştir. Safran miktarının artmasıyla pudinglerin sertlik ve yapışkanlık değerlerinin arttığı, bu artışın İran safranını kullanılan pudinglerde daha belirgin olduğu gözlemlenmiştir. Duyusal analiz sonuçlarına göre, pudinglerin görsel ve ağızda kıvam değerleri safran miktarı arttıkça artmış ve İran safranını kullanılan pudinglerin Türkiye safranını içerenlere göre daha yüksek kıvam değerlerine sahip olduğu belirlenmiştir. Çalışma sonucunda, pudinglerde safran kullanımının dokusal değışikliklere yol açtığı ve cihazlarla elde edilen sonuçların duyuşsal analizlerle benzerlik gösterdiği saptanmıştır (Rahim ve Ova, 2016).

Safran Atıklarından Sağlık Yararlanımı

Safran yaprakları genellikle ticari olarak değerli olmamasına rağmen, yüksek miktarda antosiyanin, flavonoid ve glikozit içerir. Bu nedenle, ilaç endüstrisinde kullanılabilir doğal boyalar için iyi bir kaynak olmasının yanı sıra gıda, şekerleme ve alkolsüz içecek endüstrilerinde de tercih edilmektedir. Son araştırmalar, safran çiçeğinin atıklarının yüksek miktarda aktif bileşik içerdiğini göstermektedir. Flavonoidler, antosiyaninler ve çeşitli uçucu bileşikler atıkların potansiyel antioksidan aktivitelerinden dolayı faydalı etkilere sahiptir. Yan ürünler doğal biyoaktif antioksidan moleküllerin bir kaynağı olarak fonksiyonel gıdalara dahil edilmiştir. Antibakteriyel, antidepresan, gastrointestinal sistem düzenleyici, anti-kanser ve antikonvülsan gibi terapötik amaçlarla da kullanılmıştır. Nörolojik ve nörodejeneratif hastalıklar, insan sağlığı üzerinde önemli bir yük oluşturmaktadır. Safran ekstraktları ve aktif bileşenleri, kanser, kardiyovasküler hastalıklar, depresyon ve hafıza kaybı gibi durumlar için potansiyel farmakolojik etkileri nedeniyle araştırma konusu olmuştur (Buran ve Özer, 2024). Ayrıca literatür taramasında safranın fonksiyonel niteliğe sahip krosin, safranal ve krosetin bileşenleri sayesinde güvenli bir bitkisel ilaç olduğu açıklanmaktadır. Bu kapsamda göz kusurları, anksiyete bozuklukları, bilişsel bozukluklar, erektil disfonksiyon, diyabet, üreme sistemi, cinsel işlev bozuklukları ve böbrek hastalıkları açısından faydalı etkileri olduğu değerlendirilmektedir (Buran ve Görücü, 2024).

Safran Atıklarında Gelecekte Yaklaşımı

Atıklardan katma değerli ürünler elde etmek amacıyla biyoatıkların fraksiyonlanması ve geri kazanımı, biyokütle maliyetini optimize ederek biyorafineri proseslerinin ekonomik sürdürülebilirliği için kritik öneme sahiptir. Safran çiçeği biyokütle atıkları, gıda, farmakoloji, kozmetik ve biyoambalaj gibi çeşitli endüstriyel uygulamalara sahiptir. Yapılan çalış-

malar gösteriyor ki yüksek antioksidan içeriği nedeniyle, safran stigma- larından ve safran çiçeği yan ürünlerinden elde edilen özellikle fenolik olarak zenginleştirilmiş özütler, gıda ürünlerini güçlendirmek, işlevsel özelliklerini iyileştirmek ve doğal katkı maddeleri olarak korumayı ar- tırmak amacıyla antimikrobiyal, antifungal bileşen olarak kullanılabilir veya kozmetik endüstrisinde potansiyel uygulamalara sahip olabilir. An- cak bu fenolik bileşikleri tanımlamak ve bu biyoaktif bileşiklerin gastro- intestinal sistemde emilerek insan sağlığı üzerinde yararlı etkiler gösterip göstermediğini incelemek için daha fazla in vivo ve in vitro araştırmaya ihtiyaç vardır.

KAYNAKÇA

- Abdullaev, F.I. (2002), Safranin Özellikleri Kanserin Önlenmesi ve Tümör Hücreleri Öldürme, *Experimental Biology and Medicine*, 227 (1), 20-25.
- Aghaei, Z., Jafari, S.M., Dehnad, D., Ghorbani, M., Hemmati, K., (2018). Refractance-wind as an innovative approach for the drying of saffron petals and stigma. *J. Food Process Eng.* 41, e12863. <https://doi.org/10.1111/jfpe.12863>.
- Alizadeh-Sani, M., Tavassoli, M., McClements, D.J., Hamishehkar, H., (2021). Multifunctional halochromic packaging materials: saffron petal anthocyanin loaded-chitosan nanofiber/methyl cellulose matrices. *Food Hydrocoll.* 111, 106237. <https://doi.org/10.1016/j.foodhyd.2020.106237>.
- Azghandi Fardaghi, A., Eshaghi, A., Feizy, J., Lakshmi pathy, R., (2021). Antioxidant capacity and chemical composition of different parts of saffron flowers. *J. Food Bioprocess Eng.* 4 (1), 69–74. <https://doi.org/10.22059/jfabe.2021.316326.1078>.
- Baghalian, K., Shabani Sheshtamand, M., Jamshidi, A.H. (2010), Genetic Variation and Heritability of Agro-morphological and Phytochemical Traits in Iranian Saffron (*Crocus sativus* L.) Populations, *Industrial Crops and Products*, 31, 401-406.
- Buran, İ. ve Özer Altundağ, Ö. (2024). Kırmızı Altın Safran: Biyoaktif Bileşenleri ve Atıklarının Değerlendirilmesi Editör: Tugay Ayaşan, Hakan İnci ve Benian Pınar Aktepe; Ziraat ve Temel Bilimler Alanında Sürdürülebilir Yaklaşımlar, İksad Yayınevi, sy 102-104, 108-110, ISBN: 978-625-367-755-8.
- Cerdá-Bernad, D., Pitterou, I., Tzani, A., Detsi, A., & Frutos, M. J. (2023). “Novel chitosan/alginate hydrogels as carriers of phenolic-enriched extracts from saffron floral by-products using natural deep eutectic solvents as green extraction media”. *Current Research in Food Science*, 6, 100469. <https://doi.org/10.1016/j.crfs.2023.100469>
- Cerdá-Bernad, D., Valero-Cases, E., Pastor, J. J., & Frutos, M.-J. (2023). Microencapsulated saffron floral waste extracts as functional ingredients for antioxidant fortification of yogurt: Stability during the storage. *LWT*, 184, 114976. <https://doi.org/10.1016/j.lwt.2023.114976>
- Cillard, J., Cillard, P., 2006. Mechanisms of lipid peroxidation and anti-oxidations. *Ol. Corps Gras Lipides* 13, 24–29. <https://doi.org/10.1051/ocl.2006.6666>.
- Cortez, R., Luna-Vital, D.A., Margulis, D., Gonzalez de Mejia, E., 2017. Natural pigments: stabilization methods of anthocyanins for food applications. *Compr. Rev. Food Sci. Food Saf.* 16, 180–198. <https://doi.org/10.1111/1541-4337.12244>.
- de Moura, C., Vieira do Carmo, M.A., Xu, Y.Q., Azevedo, L., Granato, D., (2024). Anthocyanin-rich extract from purple tea: chemical stability, cellular antioxidant activity, and protection of human erythrocytes and plasma. *Curr. Res. Food Sci.* 8 <https://doi.org/10.1016/j.crfs.2024.100701>.

- Çelik Ş, Cankurt H, Doğan C. (2009). Safran İlavesinin Sade Dondurmanın Bazı Özelliklerine Etkisi *GIDA* , vol.35, no.1, 33-39.
- Dabbagh Moghaddam, A., Garavand, F., Razavi, S. H., & Dini Talatappe, H. (2018). Production of saffron-based probiotic beverage by lactic acid bacteria. *Journal of Food Measurement and Characterization*, 12(4), 2708-2717. <https://doi.org/10.1007/s11694-018-9888-z>
- Dar, R.A., Brahman, P.K., Khurana, N., Wagay, J.A., Lone, Z.A., Ganaie, M.A., Pitre, K.S., (2017). Evaluation of antioxidant activity of crocin, podophyllotoxin and kaempferol by chemical, biochemical and electrochemical assays. *Arab. J. Chem.* 10, S1119 S1128.
- Davis, P.H; Mill R.R; Kit, T. (1988), *Flora of Turkey and The East Aegean Islands*. University of Edinburgh, Edinburgh,10, s. 228.
- Domínguez, R., Pateiro, M., Gagaoua, M., Barba, F.J., Zhang, W., Lorenzo, J.M., (2019). A comprehensive review on lipid oxidation in meat and meat products. *Antioxidants* 8 (429). <https://doi.org/10.3390/antiox8100429>.
- Fazeli Nasab B. (2019). Safran Yapraklarının Hidroalkolik Ekstraktının Bazı Bakteriye Patojenler Üzerindeki Antibakteriyel Aktivitelerinin Değerlendirilmesi. *J Med Bacteriol.*;8(5-6):8-20.
- Gandomi Nasrabadi, H., Azami Sarokelaei, L., Misaghi, A., Abbaszadeh, S., Shariatifar, N., Tayyar Hashtjin, N., (2012). Antibacterial effect of aqueous and alcoholic extracts from petal of saffron (*Crocus sativus* L.) on some foodborne bacterial pathogens. *J. Med. Plants* 11, 189–196.
- Ghodrati Shahtouri, M., Fooladi, E., Feizy, J., Jahani, M., & Marrazza, G. (2024). Valorization of saffron production waste: Isolation of anthocyanins from saffron petal extract by zirconium-based adsorbents. *LWT*, 201, 116233. <https://doi.org/10.1016/j.lwt.2024.116233>
- Guclu, G., Kelebek, H., Selli, S., Sarwat, M., Sumaiya, S., (2020). Chapter 6-saffron (*Crocus sativus* L.): its aroma and key odorants. *Saffron*. Academic Press, pp. 69–82. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-818462-2.00006-1>.
- Goupy, P., Vian, M.A., Chemat, F., Caris-Veyrat, C., (2013). Identification and quantification of flavonols, anthocyanins and lutein diesters in tepals of *Crocus sativus* by ultra performance liquid chromatography coupled to diode array and ion trap mass spectrometry detections. *Ind. Crops Prod.* 44, 496–510. <https://doi.org/10.1016/j.indcrop.2012.10.004>.
- Buran, İ., & Görücü, R. (2024). Ebelik ve kadın sağlığı üzerine güncel araştırmalar: Safranın sağlığa faydalı etkileri (R. A. Doğan & S. Hüseyinoğlu, Eds.). Özgür Yayınları. <https://doi.org/10.58830/ozgur.pub528>
- Guido Mangione, Margherita Caccamo, Vita Maria Marino, Giovanni Marino, Giuseppe Licitra, (2023). Characterization of artisanal saffron ricotta cheese produced in Sicily: Physicochemical, microbiological, sensory, and antioxidant characteristics, *Journal of Dairy Science*, Volume 106, Issue 12, , Pages 8375-8388, ISSN 0022-0302, <https://doi.org/10.3168/jds.2023-23612>.

- Türk Patent,(t.y.) Erişim adresi:<https://ci.turkpatent.gov.tr/Files/GeographicalSigns/54b7222b-b3ab-47fb-a488-6241966cd1a4.pdf>
- Jabbari, N., Goli, M., & Shahi, S. (2024). Optimization of Bioactive Compound Extraction from Saffron Petals Using Ultrasound-Assisted Acidified Ethanol Solvent: Adding Value to Food Waste. *Foods*, 13(4), 542. <https://doi.org/10.3390/foods13040542>
- Khachatourians, G.G., (2017). Carotenoids: biotechnological improvements for human health and sustainable development. *Phytonutritional Improvement of Crops*. Wiley Online Books, pp. 259–270. <https://doi.org/10.1002/9781119079972.ch7>.
- Khadfy, Z., Atifi, H., Mamouni, R., Jadouali, S. M., Chartier, A., Nehmé, R., Karra, Y., & Tahiri, A. (2023). Nutraceutical and cosmetic applications of bioactive compounds of Saffron (*Crocus Sativus L.*) stigmas and its by-products. *South African Journal of Botany*, 163, 250-261. <https://doi.org/10.1016/j.sajb.2023.10.058>
- Khalid, M., Saeed-ur-Rahman, Bilal, M., Huang, D., (2019). Role of flavonoids in plant interactions with the environment and against human pathogens — A review. *J. Integr. Agric.* 18, 211–230. [https://doi.org/10.1016/S2095-3119\(19\)62555-4](https://doi.org/10.1016/S2095-3119(19)62555-4).
- Khan, M., Hanif, M.A., Ayub, M.A., Jilani, M.I., Shahid Chatha, S.A., Hanif, M.A., Nawaz, H., Khan, M.M., Byrne, H.J., (2020). Chapter 43- saffron. *Medicinal Plants of South Asia*. Elsevier, pp. 587–600. <https://doi.org/10.1016/B978-0-08-102659-5.00043-4>.
- Lotfi, L., Kalbasi-Ashtari, A., Hamedi, M., Ghorbani, F., (2015). Effects of enzymatic extraction on anthocyanins yield of saffron tepals (*Crocus sativus*) along with its color properties and structural stability. *J. Food. Drug. Anal.* 23, 210–218. <https://doi.org/10.1016/j.jfda.2014.10.011>.
- Molina, R.V., Valero, M., Navarro ,Y., Guardiola, J.L., García-Luis, A. (2005), Temperature Effects on Flower Formation in Saffron (*Crocus sativus L.*), *Scientia Horticulturae*, (103), 361-379.
- Naim, N., Fauconnier, M.-L., Ennahli, N., Tahiri, A., Baala, M., Madani, I., Ennahli, S., & Lahlali, R. (2022). Chemical composition profiling and antifungal activity of saffron petal extract. *Molecules*, 27(24), 8742. <https://doi.org/10.3390/molecules27248742>
- Rahim, S. C., OVA, G. (2016). İran ve Türkiye Safranları Kullanılarak Yapılan Pudinglerde Dokusal Kalite Özelliklerindeki Değişimlerin Objektif ve Subjektif Yöntemlerle İncelenmesi. *Akademik Gıda* , 14(4), 388 - 392.
- Rezaeieh, K.A.P., Vaziri, P. (2012), Safran (*Crocus sativus L.*)’in Farklı Eksplantlarından İn Vitro Koşullarda Bitki Çoğaltımı Kakkında Derleme ve Beklentiler, *Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi*, 5(2), 29-31.
- Santos-Sanchez, N.F., Salas-Coronado, R., Villanueva-Cañongo, C., Hernandez-Carlos, B., (2019). Antioxidant compounds and their antioxidant mechanism. *IntechOpen*, London, UK. <https://doi.org/10.5772/intechopen.85270>.

- Sanchez-Vioque, R., Rodríguez-Conde, M.F., Reina-Ureña, J.V., Escolano-Tercero, M.A., Herraiz-Penalver, D., Santana-Meridas, O., (2012). In vitro antioxidant and metal chelating properties of corm, tepal and leaf from saffron (*Crocus sativus* L.). *Ind. Crops Prod.* 39, 149–153. <https://doi.org/10.1016/j.indcrop.2012.02.028>.
- Serrano-Díaz, J., Sánchez, A. M., Martínez-Tomé, M., Winterhalter, P., & Alonso, G. L. (2013). A contribution to nutritional studies on *Crocus sativus* flowers and their value as food. *Journal of Food Composition and Analysis*, 31(1), 101-108. <https://doi.org/10.1016/j.jfca.2013.03.009>
- Solís-Lopez, M., Duran-Moreno, A., Rigas, F., Morales, A.A., Navarrete, M., Ramírez-Zamora, R.M., Ahuja, S., (2014). 9- assessment of copper slag as a sustain able fenton-type photocatalyst for water disinfection. *Water Reclamation and Sustainability*. Elsevier, Boston, pp. 199–227. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-411645-0.00009-2>.
- Şahin, G., (2019). “Türkiye’nin Coğrafi İşaretleri ve Bunların Türkiye Ekonomisinde Etkin Kullanımları”, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, s. 2551, İstanbul.
- Tuberoso, C. I. G., Rosa, A., Montoro, P., Fenu, M. A., & Pizza, C. (2016). Antioxidant activity, cytotoxic activity and metabolic profiling of juices obtained from saffron (*Crocus sativus* L.) floral by-products. *Food Chemistry*, 199, 18-27. <https://doi.org/10.1016/j.foodchem.2015.11.115>
- Wang, D., Cui, L., Ren, H., Wang, Y., Long, D., Niu, Y., (2021). Anti-fungal activity and preliminary active components separation from ethanol extracts in Saffron (*Crocus sativus* L.) lateral buds. *Ind. Crops Prod.* 173, 114081. <https://doi.org/10.1016/j.indcrop.2021.114081>.
- WHO, (2007). *Monographs on Selected Medicinal Plants, Stigma Croci*, 3, 126-136.
- Zeka, K., Ruparelia, K.C., Continenza, M.A., Stagos, D., Veglio, F., Arroo, R.R.J., 2015. Petals of *Crocus sativus* L. as a potential source of the antioxidants crocin and kaempferol. *Fitoterapia* 107, 128–134. <https://doi.org/10.1016/j.fitote.2015.05.014>.

Bölüm 4

İNERTİLİTE VE MİKROBİYOTA: ÜREME SAĞLIĞINDA MİKROBİYAL DENGENİN ROLÜ

Feryal SHAWA¹, Fatma İZZEDDİN², Gülşah KOÇ³

1 İstanbul Aydın Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Moleküler Tıp Yüksek Lisans Programı, feryalshawa@stu.aydin.edu.tr Orcid ID: 0009-0004-5586-5893

2 İstanbul Aydın Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Moleküler Tıp Yüksek Lisans Programı, fatmaizzeddin@stu.aydin.edu.tr Orcid ID: 0009-0002-1113-7654

3 Doç. Dr. , İstanbul Aydın Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Tıbbi Biyoloji Anabilim Dalı, gulsah-koc@aydin.edu.tr Orcid ID: 0000-0002-9678-5652

1.Giriş

1.1.Mikrobiyotanın Tanımı ve Önemi

Mikrobiyota, insan vücudunu kolonize eden trilyonlarca mikroorganizmanın oluşturduğu bir ekosistemdir (Colella ve diğerleri, 2023). Mikrobiyota ve mikrobiyom terimleri sıklıkla birbirinin yerine kullanılsa da aslında farklı anlamlara sahiptirler. “Mikrobiyota” terimi, insan vücudunda bulunan tüm mikroorganizmaların topluluğunu tanımlar. Buna karşın, “mikrobiyom” terimi, bu mikroorganizmalara ait genetik materyalin toplamını ifade eder (Grande, Graziani, De Toni, Garolla ve Ferlin, 2024). Mikrobiyota; protozoalar, mantarlar, bakteriler, virüsler ve arkea gibi çeşitli mikroorganizmaları içermektedir (El-Sayed, Aleya ve Kamel, 2021). İnsan vücudunda bu mikroorganizmalar bağırsak, akciğer, cilt, ağız boşluğu (Grande ve diğerleri, 2024), vajina ve kulak kanalı (Góralczyk-Bińkowska, Szmajda-Krygier ve Kozłowska, 2022) gibi farklı anatomik bölgelerde yer almaktadır. Özellikle bağırsaklar, insan mikrobiyotasının yaklaşık %80’ini barındırmakta olup (Venneri ve diğerleri, 2022), bu bölgede 400-500 farklı mikroorganizma cinsinin bulunduğu bildirilmektedir (Colella ve diğerleri, 2023). Son yapılan araştırmalar, bağırsak bakterilerinin ağırlığının 1-2 kilogram arasında olabileceğini ortaya koymuştur (Venneri ve diğerleri, 2022). Ayrıca, bağırsaktaki tüm mikrobiyal genom, insan genomunkinden yaklaşık 150 kat daha fazla gen içerir (3 milyondan fazla gene karşılık gelir) (Pant, Maiti, Mahajan ve Das, 2023). Bağırsak mikrobiyotasının bu özellikleri, onu insan vücudunun ayrı bir organı olarak tanımlanmasına olanak sağlamaktadır (Venneri ve diğerleri, 2022).

İnsan vücudundaki birçok biyolojik mekanizma mikrobiyotaya bağlıdır. Bu nedenle, konakçı ve mikrobiyota arasındaki çift yönlü etkileşim, sağlığın homeostazının korunmasında kritik bir rol oynamaktadır. “Süper organizma” kavramı, bağırsak mikrobiyotası ile konakçı organizma arasında karşılıklı yarar sağlayan simbiyotik ilişkiyi tanımlamaktadır. Bağırsak mikrobiyotası, bağışıklık sistemiyle dinamik bir etkileşim içindedir; gıda ve simbiyotik antijenlere karşı bağışıklık yanıtını baskılamak, patojenlere karşı immün yanıtın aktivasyonunu desteklemektedir. Bağırsak mikrobiyotası, bağışıklık sistemine olan etkilerinin yanı sıra, bağırsak motilitesinin düzenlenmesi, besin ve ilaç metabolizmasının desteklenmesi, mukozal bariyer bütünlüğünün korunması, safra asitlerinin metabolizması ve mukusun katabolizmasında önemli roller üstlenmektedir (Colella ve diğerleri, 2023). Ayrıca, son araştırmalar bağırsak mikrobiyota metabolitlerinin (ikincil safra asitleri, indol vb.) testis fizyolojisi ve oogenezi süreci üzerine etkide bulunabileceğini ortaya koymuştur. Bu bulgu, bağırsak mikrobiyotasının hem erkeklerde hem de kadınlarda

üreme sisteminin gelişimi ve olgunlaşması üzerinde etkili olduğunu göstermektedir (Grande ve diğerleri, 2024).

1.2. İnsan Mikrobiyotasının Genel Özellikleri

Vücudun farklı bölgelerinde bulunan mikrobiyota türleri değişiklik göstermektedir. Örnek olarak, vajinal mikrobiyota *Laktobasillus*, bağırsak mikrobiyotası ise *Bacteroidetes* ve *Firmicutes* gibi bakterileri içerir (Kosti, Lyalina, Pollard, Butte ve Sirota, 2020). Erkek üreme sisteminde yer alan mikrobiyota spermatogenezde rol oynar, spermin kalitesi ve hareketliliği üzerinde etkileri vardır. Dişi üreme sisteminde vajinal mikrobiyotadaki dengesizlikler, hamile kadınlarda hem annenin hem de fetüsün sağlığını olumsuz etkileyebilir (Wang ve diğerleri, 2024).

Bağırsakta yerleşen mikroorganizmalar filogenetik olarak sınıflandırıldığında, beş ana bakteri filumu ve bir maya filumunun öne çıktığı görülmektedir. Firmicutes (%60–80) filumu *Bacteroidia*, *Negativicutes* ve *Clostridia* sınıflarını içerirken, Bacteroidetes (%20–40) filumu *Flavobacteria*, *Bacteroidia*, *Sphingobacteria* ve *Cytophagia* sınıflarını kapsamaktadır. Buna ek olarak, Verrucomicrobia, Actinobacteria ve daha düşük oranda Proteobacteria filumları bağırsak mikrobiyotasının önemli bileşenleri arasında yer almaktadır. Ayrıca, bağırsakta bulunan başlıca arke filumu Euryarchaeota olarak tanımlanmaktadır (Grande ve diğerleri, 2024).

Bağırsak mikrobiyotasının en önemli rolü, kısa zincirli yağ asitleri üreten ve anaerobik fermantasyonla sindirilemeyen bileşiklerin parçalanmasıdır. Bu fermantasyon ürünleri, bağırsak epitel hücreleri için önemli bir enerji kaynağı görevi görür ve mukozal bariyeri güçlendirir (Gomaa, 2020).

Bağırsak mikrobiyotası, dış etmenlere bağlı olarak dinamik bir şekilde değişen, oldukça kompleks bir ekosistemdir. Bu değişimler beslenme alışkanlıkları, çevresel faktörler, bireyin sağlık durumu ve özellikle antibiyotikler başta olmak üzere farmakolojik ajanların kullanımı gibi çeşitli faktörlerden etkilenmektedir (El-Sayed ve diğerleri, 2021). Bu dış etmenlerin neden olduğu mikrobiyal dengenin bozulması disbiyozis olarak adlandırılmakta olup, bağırsak inflamasyonu, artan bağırsak geçirgenliği, nörodejeneratif hastalıklar ile otoimmün ve inflamatuvar hastalıklar gibi birçok patolojik durumun gelişiminde önemli bir etken olarak değerlendirilmektedir (El-Sayed ve diğerleri, 2021; Grande ve diğerleri, 2024). Bağırsak mikrobiyotası, konakçının sağlık durumu ve hastalıkları hakkında önemli bilgiler sunmaktadır.

Bağırsak mikrobiyotası ve ilaçların etkinliği arasında önemli bir ilişki vardır, terapötik ilaçlara verilen bireyler arası farklı yanıt, bağırsak mikrobiyomunun sağlığına bağlıdır. Özellikle uzun süreli ilaç tedavileri mikrobiyotanın ekosisteminde olumsuz etkilere yol açar (Pant ve diğerleri, 2023).

Beslenme, bağırsak mikrobiyal bileşimini etkileyen faktörler arasında yer alır. Beslenmenin etkisi hem olumlu hem de olumsuz yönde olabilir, belirli mikrobiyal türlerin artışı veya azalmasını tetikleyebilir ve bağırsak ortamında üretilen metabolitlerin dengesini değiştirebilir. Farklı diyet modellerinin bağırsak mikrobiyotası üzerinde belirgin ve farklı etkileri olduğu gösterilmiştir. Özellikle, galaktoz ve fruktoz oligosakkaritleri gibi iki önemli prebiyotik grubu ve dirençli nişasta içeren lif bakımından zengin bir diyet, mikrobiyota bileşimini, çeşitliliğini ve metabolik işlevlerini önemli ölçüde etkileyebilir (Suriano, Nyström, Sergi ve Gustafsson, 2022).

Annenin doğum sonrası beslenme düzeni, bebeklerin bağırsak mikrobiyotasının şekillenmesinde kritik bir rol oynamaktadır. Anne sütünden alınan oligosakkaritler, bebeğin bağırsak mikrobiyotası tarafından kullanılarak, organizmanın biyokimyasal reaksiyonları için gerekli metabolitlerin oluşmasını sağlamaktadır. Yetersiz beslenme ise, probiyotik bakterilerin yeterince metabolit üretememesine (metil grubu ve kofaktör sağlama gibi) neden olur ve epigenomik mekanizma işleyişini değiştirir (Gomaa, 2020).

Bağırsak mikrobiyotasının insan sağlığı üzerindeki çok sayıda etkisinin yanı sıra, bu mikrobiyal topluluk bağırsak bariyer işlevinin düzenlenmesinde de kritik bir rol oynar, diyetle yönlendirilen bağırsak mikrobiyotasındaki değişiklikler, bağırsak mukus bariyer fonksiyonu ve genel bağırsak sağlığı üzerinde de önemli etkiler yaratır (Suriano ve diğerleri, 2022).

Ağız boşluğunda bulunan mikrobiyota ortamının bozulması, bazı sistemik hastalıklarla bağlantılıdır. Birçok araştırma, ağız mikroorganizma topluluğunun tümörlerin büyümesi, invazyonu ve metastazında önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Oral mikroorganizmalar, bazı sitokinler ve sitokin aracılı yollar vasıtasıyla tümör oluşumunu ve gelişimini doğrudan etkileyebilir. Bağışıklık yanıtını negatif yönlü düzenleyerek, tümörlerin oluşumunu, yayılmasını ve bozulmasını teşvik edebilir. Bu süreçlerde etkili olan ağız mikroorganizmaları, oral kanserlerin araştırılmasında potansiyel biyobelirteç olarak değerlendirilebilir ve oral kanser gelişiminin tespitinde kullanılabilir (Peng ve diğerleri, 2022).

Son 10 yılda, akciğer mikrobiyotasının akciğer hastalıkları üzerindeki önemi belirgin şekilde ortaya çıkmıştır. Akciğer mikrobiyotası, “akciğer sağlığının bir göstergesi” olarak kabul edilirken çeşitli çalışmalar, akciğerde mikrobiyal bileşimin ve ortamın patolojik olarak önemli değişiklikler gösterdiğini ortaya koymuştur. Ayrıca, akciğerin bağırsakla sürekli olarak iki yönlü dinamik bir iletişim içinde olduğu ve her iki organdaki mikrobiyota değişikliklerinin bazı hastalıkların gelişimine uygun zemin sağlayacağı anlaşılmıştır (Marrella, Nicchiotti ve Cassani, 2024).

2.Mikrobiyota ve Üreme Sağlığı Arasındaki İlişki

Bağırsak mikrobiyotası tarafından üretilen metabolitler, kadın ve erkek üreme sağlığını önemli ölçüde etkileyebilir. Bu metabolitler, doğrudan diyet bileşenlerinden türetilir (kısa zincirli yağ asitleri, çoklu doymamış yağ asitleri, amino asit türevleri) veya doğrudan mikrobiyota tarafından sentezlenebilir (lipopolisakkarit, K vitamini). Ayrıca, bazı bileşenler organizma tarafından üretildikten sonra mikrobiyota tarafından dönüştürülür (ikincil safra asitleri, hidroksisteroid dehidrogenaz). Bu metabolitler, hormonal denge, bağışıklık yanıtları ve inflamasyon gibi mekanizmalar aracılığıyla üreme sağlığında rol oynar (Lv ve diğerleri, 2024).

Bağırsak mikrobiyotası metabolitlerinin üreme sistemi üzerindeki etkisi karmaşık ve çok faktörlüdür, bu durum metabolitlerin hem olumlu hem de olumsuz etkiler yaratabileceği anlamına gelmektedir. Örneğin, bazı bağırsak mikrobiyota metabolitleri erkeklerde sperm hareketliliğini artırarak erkek infertilitesinin tedavisinde potansiyel bir etki yaratabilir. Triptofan metabolizması ve 5-hidroksitriptofan (5-HT) yolları buna örnektir. 5-HT, bağırsaktaki enterokromafin hücreleri ve mikrobiyota arasındaki etkileşimle sentezlenir. Son çalışmalar, 5-HT'nin kan yoluyla testislere ulaşarak kalsiyum seviyelerini düzenleme yoluyla sperm hareketliliğini etkileyebileceğini öne sürmektedir (Lv ve diğerleri, 2024).

Bağırsak disbiyozu, erkek infertilitesine yol açabilir ve üreme sistemi üzerinde zararlı etkiler yaratabilir. Bağırsak mikrobiyotasının dengesinin bozulması ve bağırsak geçirgenliğinin artmasıyla, lipopolisakkaritler, lipoproteinler, peptidoglikanlar ve diğer mikrobiyal moleküler patenler (MAMP'ler) bağırsak bariyerini aşarak kana karışır. Bu moleküller, testis arterini kullanarak testislere ulaşır ve burada testis hücrelerinin yüzeyindeki patern tanıma reseptörlerine (PRR'ler) bağlanır. Bu etkileşim, oksidatif stresin artmasına, bölgesel inflamasyonun gelişmesine ve testis yapısının zarar görmesine neden olabilir. Sonuç olarak, bu süreçler orşit (testis iltihabı) gibi testisle ilgili sağlık sorunlarına yol açabilir. Ayrıca, bağırsak disbiyozu sonucu mikrobiyotadan salınan IL-6 gibi sitokinler,

kan-testis bariyerini sağlayan Sertoli hücreleri arasındaki sıkı bağlantıları bozarak bu bariyerin işlevini olumsuz etkileyebilir (Lv ve diğerleri, 2024).

Bağırsak mikrobiyotasının erkeklerde cinsel hormonlar üzerinde önemli etkiler yaratabileceği bazı çalışmalar ile ortaya konulmuştur. Erkek üreme sistemi, hormon salınımını Hipotalamus-Hipofiz-Testis (HHT) aksı aracılığıyla düzenler. Yapılan araştırmalar, kısa zincirli yağ asitleri üreten bağırsak bakterilerinin artışının, insülin benzeri büyüme faktörü-1 (IGF-1) seviyelerini yükselttiğini ve bunun da follikül uyarıcı hormonun (FSH) Sertoli hücreleri üzerindeki etkilerini PI3K/AKT sinyal yolu aracılığıyla artırarak, Sertoli hücrelerinin proliferasyonunu ve farklılaşmasını desteklediğini göstermektedir. Bağırsak mikrobiyotasının HHT aksı üzerindeki bir diğer etkisi ise, salınan lipopolisakkaritlerin hipotalamustaki medial preoptik alanı (mPOA) etkileyerek FSH ve ICSH salınımını artırmasıdır. Bu durum, HHT aksında düzensizliklere yol açarak erkek hipogonadizmine yol açabilir (Lv ve diğerleri, 2024).

Bağırsak mikrobiyotası, kadın üreme sağlığı üzerinde kritik bir rol oynar. Bu etkileşimin önemli örneklerinden biri, bağırsak mikrobiyotası-östrojen aksıdır. Bağırsak mikrobiyotası tarafından üretilen β -glukuronidaz enzimi, östrojenin konjuge formunu çözümlenerek biyolojik olarak aktif hale getirir. Östrojenin hücre içi reseptörlerine bağlanabilmesi ve fizyolojik etkilerini gösterebilmesi için bu aktif forma dönüşmesi gerekmektedir. Bağırsak disbiyozu, mikrobiyota çeşitliliğinin azalmasına ve β -glukuronidaz enzim seviyelerinin düşmesine yol açar. Bu durum, dolaşımdaki östrojen seviyelerinin düşmesine neden olur ve östrojen dengesizliğiyle ilişkilendirilen çeşitli hastalıkların gelişimine zemin hazırlar (Chadchan, Singh ve Kommagani, 2022). Araştırmalar, bağırsak mikrobiyotasındaki dengenin bozulmasının endometriyal kanser, meme kanseri, polikistik over sendromu (PKOS) ve endometriozis gibi hastalıklarla bağlantılı olabileceğini göstermektedir (Kumari ve diğerleri, 2024).

Bağırsak mikrobiyotası, androjen hormon seviyeleri üzerinde etkili olabileceği yönünde önemli bulgular sunmaktadır. PKOS hastaları ile sağlıklı bireyler arasında yapılan karşılaştırmalarda, PKOS hastalarının bağırsaklarında *Catenibacterium spp.* ve *Kandleria spp.* gibi bakterilerin daha yüksek miktarda bulunduğu gözlemlenmiştir. Bu bakterilerin sayısının artmış olması, PKOS hastalarında yüksek androjen seviyeleriyle ilişkilendirilmiştir. Özellikle *Kandleria spp.* bakterisinin, androstenedion hormonu ile orantılı olarak arttığı belirlenmiştir. Ayrıca, PKOS hastalığı üzerinde çalışılan tavşan modeli deneylerinde, sağlıklı tavşanlardan alınan dışkı mikrobiyotası hasta tavşanlara nakledildiğinde, androjen seviyelerinin azaldığı gözlemlenmiştir (Wang ve diğerleri, 2024).

Son yıllarda, ürogenital mikrobiyota hem kadın hem de erkek üreme sağlığı üzerindeki etkileriyle dikkat çekmiştir ve infertiliteyle olan bağlantısı giderek daha fazla araştırılmaktadır. İlerleyen bölümlerde, üreme sisteminin mikrobiyotasına odaklanarak, infertilite ile olan ilişkisi detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

2.1. Kadın Üreme Sistemi Mikrobiyotası (Vajinal, Endometriyal, Yumurtalık Mikrobiyota)

Kadın üreme sistemi; vajina, serviks, uterus, fallop tüpleri ve yumurtalıklardan oluşur. Serviks, üst üreme organlarını birbirine bağlar ve uterus kanalından vajinaya kadar uzanır (Zhu, Tao, Edupuganti, Serrano ve Buck, 2022). Yumurtalıklar, fallop tüplerinin yakınında uterusun her iki yanında yer alır. İki ana işlevi vardır; birincisi, oositlerin (yumurta) oluşumu ve gelişimini sağlamak, olgunlaşmış oositin dışarı atılmasına yardımcı olmaktır. İkincisi ise östrojen (E2) ve progesteron (P4) gibi hormonlarını salgılayan bir endokrin organ olarak görev yapmaktadır. Fallop tüpleri, yumurtalıkları uterusa bağlayan iki ayrı tüp şeklindeki yapı olup, başlıca görevi olgunlaşan oositin yumurtalıktan alınarak uterusa taşınmasıdır. Oosit, fallop tüpünün tuba uterina bölgesine geldiğinde sperm ile birleşir ve döllenme (fertilizasyon) gerçekleşir. Döllenmiş oosit (zigot) daha sonra, uterusa doğru hareket eder ve implantasyon süreci başlar. Uterus, fetüsün geliştiği ve büyüdüğü yapıdır. Anatomik olarak uterus, endometrium (iç yüzey), miyometrium (kas tabakası) ve serozal tabaka (dış yüzey) olmak üzere üç ana katmandan oluşmaktadır. Uterusun endometrium tabakası embriyonun yerleşmesi için uygun bir ortam sunmaktadır. Fetüsün gelişimi için gerekli besin ve oksijeni sağlayan plasenta da uterusta yer alır. Serviks, vajinal kanal ile uterus arasında bir fiziksel bariyer görevi yaparak uterusun vajinaya bağlanmasını sağlar. Temelde iki görevi bulunur, spermatozoanın uterus boşluğuna geçişini sağlamak ve döllenmenin gerçekleştiği fallop tüplerine ulaşmasına yardımcı olmak ve üreme sisteminin sterilitesini korumaktır.

Vajina, vulvadan uterus ağzına kadar uzanır. Potansiyel patojenlerin uterusa geçişini önleyen doğal bir bariyer görevi görerek üreme sisteminin korunmasında önemli bir rol oynar. Sağlıklı vajinal mikrobiyota, *Lactobacillus acidophilus* gibi bakterileri içerir, bu bakteriler laktik asit üreterek asidik bir ortam (pH 4,9–3,5) oluşturur ve patojenik mikroorganizmaların üreme olasılığını azaltır (Chumduri ve Turco, 2021).

Vajinal mikrobiyotanın (VMB) yapısında çoğunlukla *Lactobacillus* türleri (*L. crispatus*, *L. gasseri*, *L. jensenii* ve *L. iners*) baskın durumdadır. Ancak, bazı bireylerde anaerobik bakteriler (*BVABI*, *Gardnerella vaginalis*, *Sneathia amnii*) de önemli bir yer tutabilir. Östrojen, vajinal

mikrobiyomun dengesinin korunmasında kritik bir rol oynar. Etkileri arasında epitel bütünlüğün sağlanması, vajinal pH'nın düzenlenmesi ve laktobasillerin dominant olduğu sağlıklı bir mikrobiyota kompozisyonunun sürdürülmesi yer alır. *Lactobacillus spp.*, vajinal pH'ın düşürülmesine katkıda bulunarak disbiyozu önlemekte ve patojen mikroorganizmaların çoğalmasını engellemektedir. Laktobasiller tarafından üretilen laktik asit, vajinal ortamın asidik bir pH (yaklaşık 3.5-4.5) seviyesinde tutulmasını sağlayarak, bakteriyel vajinozis (BV) ile ilişkilendirilen anaerobların üremesini baskılar. Bu asidik ortam, HIV enfeksiyonu, diğer viral patojenler ve cinsel yolla bulaşan enfeksiyonların bulaş riskini azaltmada önemli bir faktördür. Laktik asit ayrıca Gram-negatif bakterilerin dış membranlarını geçirgen hale getirerek, patojenlere karşı doğrudan antimikrobiyal bir etki de göstermektedir. Böylece, *Lactobacillus* türleri, hem pH düzenleyici özellikleri hem de doğrudan antimikrobiyal etkileri sayesinde vajinal mikrobiyotanın dengesinin korunmasında önemli bir rol oynar (Zhu ve diğerleri, 2022).

Üreme çağındaki kadınlarda yapılan çalışmalar, *Lactobacillus* türlerinin endometriyal mikrobiyotada baskın olduğunu göstermektedir. Histerektomi geçiren 58 kadının %95'inde *L. iners*, *L. crispatus* ve *Prevotella spp.* varlığı tespit edilmiştir. Endometriyal mikrobiyota *Lactobacillus* baskın (LD) ve LD olmayan (NLD) olarak sınıflandırılmaktadır. NLD grupta *Bifidobacterium*, *Gardnerella*, *Prevotella* ve *Streptococcus* gibi bakteriler yaygındır (Toson, Simon ve Moreno, 2022). Üreme sistemi mikrobiyotası üzerine geleneksel görüş, bu anatomik bölgelerin steril olduğu yönünde olsa da son yıllarda yapılan çalışmalar bu bölgelerde de belirli bir mikrobiyal popülasyonun varlığını ortaya koymuştur. Son veriler, uterus, fallop tüpleri ve yumurtalıklardaki mikrobiyota biyokütlesinin vajinal bölgedeki biyokütleden yaklaşık 10.000 kat daha düşük olduğunu göstermektedir (Cazzaniga, Cardinali, Di Pierro ve Bertuccioli, 2022).

2.2. Erkek Üreme Sistemi Mikrobiyotası (Semen ve Testiküler Mikrobiyota)

Erkek üreme sistemi; testisler, epididimis, vas deferens, prostat, skrotum ve penisten oluşmaktadır. Bu yapılar zengin bir kan dolaşımına sahiptir ve erkek gelişimi için gerekli olan androjenlerin üretilmesinde önemli rol oynayan çeşitli bezler ve kanalları içerir. Ayrıca, üreme için gerekli olan spermin oluşumu, depolanması ve salınımını desteklerler. Erkeklerde birincil androjen olan testosteron, testislerde bulunan Leydig hücreleri tarafından sentezlenir (gurung, yetiskul ve Jialal, 2023).

Spermatogenez, testislerdeki seminifer tübüllerde başlar ve burada spermatozoa (olgunlaşmamış sperm hücreleri) üretilir. Bu spermatozo-

alar başlangıçta hareketsizdir, epididimise geçerek burada olgunlaşır ve hareket yeteneği kazanır. Ejakülasyon sırasında, epididimisteki kas kasılmaları olgunlaşmış spermleri vas deferense (ductus deferens) iter. Bu tüp, spermleri ejakülatör kanala taşır ve burada seminal veziküllerden gelen sıvı ile birleşir. Seminal veziküller, spermlerin hareketi için gerekli olan enerjiyi sağlayan fruktoz açısından zengin bir sıvı salgılar ve bu sıvı, meninin oluşumuna katkıda bulunur. Meni, ejakülatör kanaldan geçerken prostat bezinden salgılanan alkali bir sıvı ile karışır. Daha sonra meni, bulbouretral bezlerden geçer ve bu bezler, üretrayı kayganlaştıran ve idrar kalıntılarını temizleyen bir sıvı salgılar. Son olarak, meni üretra yoluyla dışarı atılır ve vajinal kanala girer. Bu sayede spermler, yumurtayı dölemek üzere kadın üreme sisteminde ilerler (gurung ve diğerleri, 2023).

Başlangıçta, erkek genital sistemi steril kabul edilmekteydi ve semen içindeki bakterilerin varlığı, cinsel yolla bulaşan hastalıklar veya idrar yolu enfeksiyonları ile ilişkilendiriliyordu (örşit, epididimit, prostatit ve üretrit gibi). Bu anlayış, klasik mikrobiyoloji yöntemlerinin sınırlamalarına dayanıyordu; çünkü bu teknikler, kültürlenemeyen bakterileri ve düşük yoğunlukta bulunan mikroorganizmaları tespit edememekteydi. Ancak, yeni nesil dizileme (YND) tekniklerinin gelişmesiyle bu görüş değişmiş ve tüm semen örneklerinde mikrobiyota varlığı doğrulanmıştır. Yeni nesil dizileme yöntemlerinin uygulanması, semen içinde bulunan ve erkek fertilitesine olumlu ya da olumsuz etkiler yapabilecek çeşitli bakteri türlerinin tanımlanmasına ve karakterize edilmesine olanak tanımıştır (Zuber, Peric, Pluchino, Baud ve Stojanov, 2023).

Semen mikrobiyotasının analizi, yalnızca erkek üreme sağlığı ve semen kalitesi hakkında önemli bilgiler sunmakla kalmaz, aynı zamanda cinsel ilişki sonucu kadın üreme sistemini etkileyebileceği ve bunun da gebelik süreci ve doğacak çocukların sağlığı üzerinde potansiyel etkiler yaratabileceğini göstermiştir. Erkek genital trakt mikrobiyotası yönelik araştırmalar sınırlı kalmıştır. Bunun nedeni, erkek genital trakt mikrobiyotasına yönelik çalışmalarda örnek toplamanın oldukça zorlayıcı ve invaziv olmasıdır. Mevcut örnekler genellikle patolojik durumlarda sınırlıdır (örneğin prostat kanseri, orşiektomi gereksinimi veya infertilite nedeniyle testis biyopsisi). Buna karşın, semen örnekleme daha kolay ve non-invaziv bir yöntem olup, rutin olarak fertilité sağlığı değerlendirmelerinde kullanılmaktadır. Bu durum, araştırmalarda semen mikrobiyotasına odaklanılmasına neden olmaktadır, ancak son dönemde erkek genital trakt mikrobiyota çalışmaları da giderek artmaktadır (Jendraszak, Skibińska, Kotwicka ve Andrusiewicz, 2024; Zuber ve diğerleri, 2023). Erkek genital trakt mikrobiyotasının daha düşük bakteri yoğunluğuna ve daha az çeşitli bakteri topluluğuna sahip olduğu anlaşılmıştır (Zuber ve diğerleri, 2023).

Semende mikrobiyota varlığının ilk kanıtı, 2013 yılında Hou ve arkadaşları tarafından yapılan bir çalışmada sunulmuştur. Bu çalışma, semende mikrobiyota analizleri için Yeni Nesil Sekanslama tekniklerini kullanarak sperm bağışçuları ile infertil (kısırlık yaşayan) hastaların mikrobiyota kompozisyonlarını karşılaştırmıştır. Sonuçlar, semende bulunan çoğu bakterinin idrar, üretra, koronal sulkus ve vajinada da bulunduğunu ortaya koymuştur. Bu durum, semendeki bakterilerin çeşitli kaynaklardan gelmiş olabileceğini düşündürmektedir. Semende, çeşitli bakteri türleri tespit edilmiştir ve en bol bulunan türler *Ralstonia*, *Lactobacillus*, *Corynebacterium*, *Streptococcus* ve *Staphylococcus*'dur. Fertil erkeklerin semen analizinde sayıca sekizinci sırada yer alan bakteri *Anaerococcus spp.*, infertil erkeklerde daha yüksek oranda tespit edilmiştir ve sperm kalitesinin düşmesi ile ilişkilendirilmiştir (Hou ve diğerleri, 2013).

Weng'in 2014'te yaptığı bir başka çalışmada, semende mikrobiyotanın varlığına dair başka bir kanıt sunulmuştur. Bu çalışmada, tüm örneklerde en çok bulunan türler *Lactobacillus*, *Pseudomonas*, *Prevotella* ve *Gardnerella* olmuştur. *Lactobacillus*, normal semen morfolojisi ve yüksek sperm kalitesiyle pozitif ilişkilendirilirken, genellikle kadınlarda bakteriyel vajinoz ile ilişkilendirilen *Gardnerella*, erkek semende sperm kalitesi ile pozitif ilişkilendirilmiştir. Buna karşılık, *Pseudomonas*, düşük *Lactobacillus* seviyelerine sahip örneklerde semen kalitesinin bozulması ile ilişkilendirilmiştir; bu da *Lactobacillus*'un, *Prevotella*, *Aggregatibacter* ve *Pseudomonas* gibi Gram negatif bakterilere karşı koruma sağlayabileceğini göstermektedir. Hou ve Wang çalışmaları arasındaki farklılıklar, örnek türleri, klinik muayeneler, sperm kalitesi grupları ve kümelenme yöntemlerindeki farklılıklardan kaynaklanabilir. Buna rağmen, her iki çalışmada da *Lactobacillus*, *Prevotella*, *Fingoldia*, *Corynebacterium*, *Staphylococcus* ve *Veillonella* gibi bazı bakteri türlerinin yüksek miktarda bulunduğu tespit edilmiştir (Weng ve diğerleri, 2014).

Monteiro'nun 2018 yılında yaptığı çalışmanın sonuçları, önceki araştırmalardan farklılık göstermiştir. Çalışma, *Neisseria spp.*, *Klebsiella spp.* ve *Pseudomonas spp.* gibi patojenik bakterilerin, hiperviskozite ve oligoastenoteratozoospermi ile ilişkilendirilen infertilite vakalarında semen örneklerinde çok sayıda bulunduğunu tespit etmiştir. Ayrıca, önceki çalışmalarda nadiren tespit edilen *Enterococcus spp.*'nin yüksek miktarda olduğu gözlemlenmiştir. *Lactobacillus* ve *Prevotella* türleri ise tespit edilmemiştir. Araştırmacılar, bu farklı sonuçların, örneklerin etnik köken farklılıklarına, yani genetik ve çevresel farklılıklara bağlı olabileceğini öne sürmüşlerdir. Diğer bir olası kısıtlama ise 16S rRNA amplifikasyonunda kullanılan primer çiftlerinin farklı olması kaynaklı olabileceğini belirtmişlerdir (Monteiro ve diğerleri, 2018).

Buna karşılık, Baud ve arkadaşlarının 2019 yılında yaptıkları çalışma, Wang ve Hou'nun bulguları ile daha tutarlı sonuçlar vermiştir. Baud, semende üç baskın mikrobiyal profil belirlemiştir; *Prevotella*, *Lactobacillus* ve polimikrobiyal topluluklar (baskın bir cins bulunmuyor). Baud'un çalışmasının sonuçları, önceki çalışmalara paralel olarak, *Prevotella* türünün artan miktarının anormal spermiyogram ve düşük motilite ile ilişkili olduğunu göstermiştir (Baud ve diğerleri, 2019).

2021 yılında Lundy ve arkadaşları, erkek üreme sağlığı, genitouriner mikrobiyotaya ve gastrointestinal mikrobiyotaya arasındaki ilişkiyi araştıran ilk çalışmayı gerçekleştirmiştir. Bulgular, erkek bağırsak mikrobiyotasının idrar ve semen mikrobiyotasından belirgin şekilde farklı olduğunu ortaya koymuştur. Bununla birlikte, idrar ve semen mikrobiyotası arasında belirli bir benzerlik gözlenirken, bu durumun muhtemel nedeni olarak üretranın etkisi olduğu düşünülmüştür. Çalışmada ayrıca, vazektomi sonrasında seminal mikrobiyotadaki değişiklikler incelenmiş ve özellikle *Collinsella* ve *Staphylococcus* gibi bazı bakteri türlerinin azaldığı tespit edilmiştir. Bu bulgu, testiküler mikrobiyotaya ile erkek fertilitesi arasında bir bağlantı olabileceğini düşündürmekte ve epididimis ile testislerde kendine özgü bir mikrobiyotaya varlığını desteklemektedir. Buna ek olarak, bu çalışmada elde edilen bazı bulgular Monteiro'nun çalışmasıyla benzerlik göstermiştir. Özellikle, *Lactobacillus* ve *Prevotella* semen örneklerinde tespit edilmezken, *Gardnerella*, *Veillonella*, *Enterococcus*, *Streptococcus* ve *Anaerococcus* en çok bulunan cinsler arasında yer almıştır (Lundy ve diğerleri, 2021).

Testisin steril bir ortam olduğu yaygın olarak kabul edilse de, Alfano ve arkadaşlarının 2018 yılında gerçekleştirdiği çalışma da, testiste düşük biyokütleli bir mikrobiyotanın varlığı ilk kez ortaya konulmuştur. Çalışma, testis mikrobiyotasının Actinobacteria, Bacteroidetes, Firmicutes ve Proteobacteria olmak üzere dört ana filumdan oluştuğunu rapor etmiştir. Ayrıca, testis mikrobiyotasındaki dengesizliklerin idiopatik non-obstrüktif azospermi (INOA) ve total germ hücresi aplazisi ile ilişkili olduğu saptanmıştır. INOA vakalarında, bakteriyel DNA miktarının arttığı, ancak taksonomik zenginliğin azaldığı ve *Bacteroidetes* ile *Proteobacteria* filumlarının bulunmadığı gözlemlenmiştir. Benzer şekilde, total germ hücresi aplazisinde de bakteriyel çeşitlilik ve zenginliğin azaldığı belirlenmiştir (Alfano ve diğerleri, 2018) .

Testiste mikrobiyotaya varlığını destekleyen bir diğer önemli kanıt, Molina ve arkadaşlarının 2021 yılında gerçekleştirdiği çalışmadan elde edilmiştir. Bu çalışmada, *Firmicutes* (*Blautia*, *Cellulosibacter*, *Clostridium*, *Robinsoniella*) ve *Bacteroidetes* (*Prevotella*, *Prolixibacter*, *Wandonia*) filumlarına ait bakterilerin yanı sıra *Actinobacteria* filumundan *Collin-*

sella'nın da yüksek oranda bulunduğu tespit edilmiştir. *Prevotella*, testis örneklerinde en çok bulunan bakteri cinsi olarak öne çıkmıştır. Testis dokusunda tespit edilen bazı bakterilerin (*Blautia*, *Clostridium* ve *Prevotella*) daha önce semen içinde de tanımlanmış olması, testis mikrobiyotasının seminal mikrobiyotaya katkıda bulunabileceğini düşündürmektedir. Ancak bu çalışmanın sınırlılığı, testis örneklerinin tamamının infertil erkeklerden alınmış olmasıdır; dolayısıyla sağlıklı bireylerde mikrobiyal kompozisyon farklılık gösterebilir (Molina ve diğerleri, 2021).

Testis mikrobiyotasının varlığını ve seminal mikrobiyotaya katkısını destekleyen bir diğer araştırma ise, vazektomi öncesi ve sonrası semen mikrobiyotasını inceleyen bir çalışmadan elde edilmiştir. Bu çalışmada, alfa çeşitliliğinin (örnekteki bakteri türlerinin zenginliği ve dağılımı) vazektomi sonrası azaldığı, ancak beta çeşitliliğinin değişmediği tespit edilmiştir (vazektomiden sonra semendeki mikrobiyom topluluklarının benzer kalması). Alfa çeşitliliği azalması, testis ve epididim mikrobiyotasının seminal mikrobiyotaya katkısının vazektomi ile kesilmesinin bir sonucu olarak yorumlanmıştır (Suarez Arbelaez ve diğerleri, 2023).

3. Mikrobiyota ve Kadın İnfertilitesi

3.1.Vajinal Mikrobiyota ve Fertilité

Kadın genital mikrobiyotası (KGM), yaşam tarzı, hormon seviyeleri ve üreme yaşı gibi faktörlerden etkilenir. (E2) seviyesi, vajinada *Lactobacillus* baskınlığını belirleyen en önemli faktördür. Menopozda E2 seviyesinin düşmesi, vajinal pH'nın yükselmesine ve *Lactobacillus*'un azalmasına yol açarak *Escherichia*, *Gardnerella*, *Streptococcus* gibi potansiyel patojenlerin artmasına neden olur. Gebelikte artan E2 seviyesi, *Lactobacillus* sayısını artırırken çeşitliliği azaltır. Doğum sonrası dönemde ise *Lactobacillus* sayısı azalırken, vajinozisle ilişkili *Actinobacteria* gibi bakteriler artmaktadır. Ayrıca, KGM bileşimi gonadotropin hormonlarıyla da ilişkilidir. FSH seviyesi arttıkça *Paraprevotella*, LH seviyesi düştükçe *Aerococcus* ve *Atopobium* türleri artmaktadır *Gemella*, hem FSH hem de LH seviyeleriyle pozitif korelasyon göstererek menopozda artış göstermektedir. Disbiyotik vaginal mikrobiyota (DVM), *Lactobacillus* türlerinin azalması ve *Prevotella*, *Mobiluncus*, *Gardnerella*, *Ureaplasma* ve *Mycoplasma* gibi anaerobik bakterilerin artışıyla tanımlanmaktadır. Bu durum, bakteriyel vajinozis için bir risk faktörü olup doğurganlığı olumsuz etkileyebilir ve cinsel yolla bulaşan enfeksiyonlara zemin hazırlar. İn vitro fertilizasyon (IVF) sürecinde, sağlıklı mikrobiyota bileşimine sahip olan hastalar daha yüksek gebelik oranlarına ulaşırken, düşük *Lactobacillus* seviyeleri olumsuz sonuçlarla ilişkilidir (Venneri ve diğerleri, 2022).

3.2.Endometriyal Mikrobiyota ve Embriyo Tutunması

Son çalışmalar, servikovajinal mikrobiyota bileşiminin gebelik sonuçları üzerinde etkili olduğunu ve dünya genelinde neonatal morbidite ve mortalitenin önde gelen nedenlerinden biri olan preterm doğum gibi olumsuz obstetrik sonuçlarla ilişkili olabileceğini ortaya koymaktadır. Kadın üreme yolunda bulunan mikroorganizmaların, Yardımcı Üreme Teknolojileri (YÜT) ile elde edilen sonuçlarla bağlantılı olduğu gösterilmiştir. YÜT sonuçlarıyla endometrial mikroorganizmaların varlığının ilişkisi, 2016 yılında Moreno ve arkadaşları tarafından ortaya konmuş ve servikovajinal mikrobiyotanın üreme sağlığı üzerindeki etkilerini inceleyen bir dizi araştırmanın temelini oluşturmuştur. Üreme çağındaki kadınların servikovajinal mikrobiyotası, baskın bakteri türlerine göre Topluluk Durumu Türleri (TDT) olarak altı gruba ayrılmıştır. *Laktobasil* baskın gruplar (*L. crispatus*, *L. gasseri*, *L. iners*, *L. jensenii*) üreme sağlığı için olumlu kabul edilirken, anaerobik bakteri ağırlıklı TDT IV-A ve IV-B grupları olumsuz gebelik sonuçlarıyla ilişkilendirilmektedir. Bu sınıflandırma, Yardımcı Üreme Teknolojileri sonuçlarını anlamada önemli bir temel oluşturacağını düşündürmektedir (Villani ve diğerleri, 2022).

3.3.Polikistik Over Sendromu (PKOS) ve Mikrobiyota

Polikistik over sendromu (PKOS), üreme çağındaki kadınların %3,6 ile %15'ini etkileyen hormonal ve metabolik bir bozukluktur. PKOS'un patogenezi karmaşık olmakla birlikte, PKOS, obezite ve disbiyoz arasında önemli bağlantılar bulunmaktadır. Son çalışmalar, bağırsak mikrobiyotasının PKOS'un gelişiminde ve seyrinde kritik bir rol oynadığını göstermektedir. Obezite kontrolü ve sağlıklı bağırsak mikrobiyotası, PKOS'un yönetimi açısından önemli hedeflerdir (Calcaterra ve diğerleri, 2023). PKOS hastalarında yapılan çalışmalarda, bağırsak mikrobiyotasında belirgin değişiklikler olduğunu göstermektedir. Özellikle *Firmicutes/Bacteroidetes* dengesinde bozulmalar, *Escherichia*, *Shigella* ve *Bacteroides vulgatus* gibi türlerde artış, *Lactobacillus* ve *Bifidobacterium* gibi faydalı bakterilerde azalma gözlemlenmiştir. PKOS'lu kadınlarda mikrobiyal çeşitlilikte alfa (α) ve beta (β) çeşitliliğinde değişiklikler gözlemlenmiştir. Alfa çeşitliliği, bir ortamda bulunan tür sayısını ifade ederken, beta çeşitliliği bireylerin mikrobiyom benzerliğini gösterir. Araştırmalar, PKOS hastalarında hem α hem de β çeşitliliğinde değişiklikler olduğunu ortaya koymuştur. PKOS hastalarında bağırsak mikrobiyomunda değişiklikler ve spesifik bakteriyel gruplarda farklılıklar gözlemlenmiştir. *Firmicutes/Bacteroidetes* dengesinin bozulması, kısa zincirli yağ asitleri üretimini etkilerken, *Bacteroides vulgatus*'un artışı glikodeoksikolik ve taurourso-deoksikolik asit seviyelerini azaltmaktadır. *Escherichia* ve *Shigella* türlerindeki artış, bağışıklık yanıt ve bağırsak bariyer bütünlüğü üzerinde

olumsuz etkilere yol açabilir. *Prevotella* türleriyle ilgili çelişkili bulgular mevcuttur; bazı çalışmalar artışı inflamasyonla ilişkilendirirken, diğerleri azalmanın anti-inflamatuar metabolit kaybına yol açabileceğini göstermektedir. Ayrıca, faydalı *Lactobacillus* ve *Bifidobacterium* türleri PKOS'lu hastalarda azalmış, bu durum bağışıklık fonksiyonu ve besin emilimini olumsuz etkilemiştir (Giampaolino ve diğerleri, 2021).

3.4. Endometriozis ve Mikrobiyota

Endometriozis, uterusun içini döşeyen fonksiyonel dokunun (endometriyal bezler ve stroma) uterus boşluğunun dışına yerleşmesiyle karakterize kronik bir hastalıktır. Bu durum, çoğunlukla üreme çağındaki kadınları etkiler ve toplumda her 10 kadından birinde görülmektedir. Endometriozis, genellikle yumurtalıklar, fallop tüpleri, periton, bağırsak ve mesanede yer alan ektopik endometrial dokunun varlığı ile tanınır. Bu ektopik doku, östrojene duyarlıdır ve menstrüasyon döngüsü boyunca hormonal değişikliklere yanıt verir. Menstrüasyon döngüsü sırasında büyüyüp kanayan bu doku, çevre dokularda inflamasyon ve skar dokusu oluşumuna yol açar (Jiang, Yong, Allaire ve Bedaiwy, 2021). Endometriozis, östrojen baskınlığı, artmış sitokin seviyeleri ve bağışıklık sisteminin aktivasyonu gibi çok faktörlü mekanizmalarla ilişkilidir. Östrojen, lezyonların büyümesini tetiklerken, sitokinler inflamasyonu artırır. Bu faktörlerin birleşimi, hastalığın gelişimini ve seyrini etkiler. Endometrial dokuya karşı gelişen immünolojik yanıt yetersiz kaldığında, bu ektopik lezyonlar periyodik kanamaya uğrayarak inflamatuvar süreçleri tetikler. Epidemiyolojik çalışmalar, endometriozis riskinin menstrüasyon sıklığı ile doğrudan ilişkili olduğunu göstermektedir. Kısa menstrüasyon döngüleri, uzun süren menstrüel kanamalar ve düşük parite gibi faktörler hastalık riskini yükseltmektedir. Üreme sistem mikrobiyotası, enfeksiyonlara karşı savunma bariyeri oluşturmanın yanı sıra inflamatuvar, immün, metabolik ve endokrin süreçlerde kritik roller üstlenmektedir. Bağırsak ve üreme sistem mikrobiyotasının bileşimi ve çeşitliliği, endometriozisi olan ve olmayan kadınlar arasında farklılık göstermekte olup, bu dengesizlikler inflamatuvar yanıtların farklı şekilde düzenlenmesine neden olabilir. Disbiyozis, endometriozis hastalığının ilerleyişinde önemli bir faktör olarak değerlendirilmektedir (Kobayashi, 2023).

4. Mikrobiyota ve Erkek İnfertilitesi

Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ), infertiliteyi, bir yıl veya daha uzun süre boyunca düzenli, korunmasız cinsel ilişki sonrası gebelik gerçekleşmesi olarak tanımlamaktadır ((Grande ve diğerleri, 2024). Son zamanlarda, erkek genital sistemi mikrobiyotası ile erkek infertilitesi ve sperm kalitesindeki değişiklikler arasındaki bağlantının anlaşılması giderek daha

fazla ilgi çekmektedir. Semen mikrobiyotası ile sperm kalitesi arasındaki ilişkiyi araştıran çeşitli çalışmalar, belirli bakteriyel türlerin artışı veya azalmasının sperm konsantrasyonu, motilitesi ve morfolojisi üzerindeki etkilerine odaklanmıştır (Tablo 1).

Oligozoospermi, DSÖ tarafından 1 ml semen başına 16 milyon sperm sınırının altında kalan sperm konsantrasyonu olarak tanımlanmıştır (Neto ve diğerleri, 2024). Nijerya’da yapılan bir çalışmada, oligozoospermiye sahip erkeklerin semen mikrobiyotasında en baskın türün *Prevotella* olduğu, bunu sırasıyla *Escherichia*, *Lactobacillus*, *Shuttleworthia* ve *Serratia* türlerinin izlediği gözlemlenmiştir (Okwelogu, Ikechebelu, Agbakoba ve Anukam, 2021). Bu bulgular, *Prevotella* bakteri sayısının artışının düşük sperm konsantrasyonu ile ilişkili olduğunu bildiren Lundy ve arkadaşlarının çalışmasıyla tutarlıdır (Lundy ve diğerleri, 2021).

Öte yandan, asthenozoospermia (azalmış sperm hareketliliği) ve oligoasthenozoospermia (hem düşük sperm sayısı hem de düşük hareketliliğin bir arada görüldüğü durum) tanısı alan bireylerde semen mikrobiyotasının *Lactobacillus* türlerince zenginleştiği rapor edilmiştir (Yang ve diğerleri, 2020; Yao ve diğerleri, 2022). *Lactobacillus* artışının, normal fizyolojik koşullarda yaklaşık 7.2 olan semen pH’ını düşürebileceği ve bunun erkek infertilitesine neden olabileceği belirtilmiştir (Yang ve diğerleri, 2020). Başka bir çalışmada, *Lactobacillus iners* seviyelerindeki artışın düşük sperm konsantrasyonu ile ilişkili olduğu bildirilmiştir (Osadchiy ve diğerleri, 2024). *Lactobacillus iners*’in D-laktik asit yerine L-laktik asit izomerini ürettiği bilinmektedir ve L-laktik asidin pro-inflamatuar bir yanıtı tetikleyerek sperm hareketliliğini olumsuz etkileyebileceği öne sürülmüştür (Osadchiy ve diğerleri, 2024). Chen ve ark.’nın çalışmasında, obstrüktif olmayan azoospermide, semen içinde daha düşük *lactobacillus* seviyelerinin, kötü semen kalitesinin bir göstergesi olarak ifade edildiği bildirilmiştir (Chen ve diğerleri, 2023). Ayrıca, prostatitli (Mändar ve diğerleri, 2017) ve lökositospermi (Yao ve diğerleri, 2022) hastalarda *Lactobacillus* miktarının azaldığı tespit edilmiştir. Bu çalışmalar, *Lactobacillus* türlerinin semen kalitesinde kritik bir rol oynadığını ortaya koymakta olup, miktarındaki artış veya azalışın doğrudan erkek fertilité sağlığını etkileyebileceğini göstermektedir.

Proteobacteria filumunun sperm kalitesi üzerindeki etkilerine dair bulgular ise farklı çalışmalarda çelişkili sonuçlar sunmaktadır. Štsëpetova ve arkadaşları yaptıkları çalışmada, *Proteobacteria* ve *Bacteroidetes* filumlarının sperm motilitesi ile negatif bir ilişki gösterdiğini bildirmiştir (Štsëpetova ve diğerleri, 2020). Ancak, Lundy ve arkadaşları, *Proteobacteria* filumuna ait *Pseudomonas* bakteri artışının toplam hareketli sperm sayısı ile pozitif bir ilişki gösterdiğini bildirmiştir (Lundy ve di-

ğeri, 2021). Osadchiy ve arkadaşlarının çalışmasında, düşük sperm konsantrasyonlarında *Pseudomonas fluorescens* ve *Pseudomonas stutzeri* sayısının arttığı, buna karşılık *Pseudomonas putida* sayısının ise azaldığı gösterilmiştir (Osadchiy ve diğerleri, 2024).

Tablo 1. Seminal Mikrobiyotadaki Değişiklikler ve Klinik Durumlar Arasındaki İlişki

Seminal Mikrobiyotada Değişim	Klinik Etki	Referanslar
Prevotella artması	Oligozoospermia	(Okwelogu ve diğerleri, 2021) (Lundy ve diğerleri, 2021)
Lactobacillus artması	Asthenozoospermi ve Oligoasthenozoospermi	(Mandar ve diğerleri, 2017) (Yang ve diğerleri, 2020)
Lactobacillus iners. artması	Oligozoospermia	(Osadchiy ve diğerleri, 2024)
Lactobacillus azalması	Obstrüktif olmayan azosperm- kötü semen kalitesi	(Chen ve diğerleri, 2023)
	Prostatit/ Lökositospermi	(Mandar ve diğerleri, 2017) (Yao ve diğerleri, 2022)
Proteobacteria filumu artması	Sperm motilitesi azalması	(Ştşepetova ve diğerleri, 2020)
Proteobacteria filumu(<i>Pseudomonas</i>) artması	Toplam hareketli sperm sayısı artması	(Lundy ve diğerleri, 2021)
<i>Pseudomonas fluorescens</i> ve <i>Pseudomonas stutzeri</i> artması	Oligozoospermia	(Osadchiy ve diğerleri, 2024)

4.1.Oksidatif Stres, İnflamasyon ve Mikrobiyota

Artan reaktif oksijen türleri (ROS) seviyelerinin ve DNA hasarının erkek infertilitesi ile yakından ilişkili olduğu birçok çalışmada gösterilmiştir (Agarwal ve diğerleri, 2019; Aitken, Smith, Jobling, Baker ve Iuliis, 2014; Pourmasumi ve diğerleri, 2017). Seminal mikrobiyota ile DNA bütünlüğü ve oksidatif stres arasındaki ilişkiyi daha iyi anlamak amacıyla Garcia-Segura ve arkadaşları yaptıkları çalışmada, sperm bağışçılarını ve infertil erkeklerde mikrobiyota dağılımını incelemiş, bakteriyel çeşitlilik, sperm kalitesi, DNA bütünlüğü ve oksidatif stres seviyeleri açısından

karşılaştırma yapmıştır. Bu örneklerde gözlemlenen seminal mikrobiyotaya, *Firmicutes*, *Proteobacteria*, *Actinobacteria* ve *Bacteroidetes* filumlarına ait bakterilerden oluşmaktadır. *Proteobacteria* filumundan *Moraxella*, *Brevundimonas* ve *Ralstonia* türleri, DNA fragmantasyonu ve oksidatif stres üzerinde faydalı etkiler göstermiştir. Bağışçılarda *Moraxella* yüksek seviyelerde ifade edilmiştir. Bu durum daha iyi sperm morfolojisi ve düşük DNA fragmantasyonu ile ilişkilendirilmiştir. Benzer şekilde, *Ralstonia* da olumlu etkiler göstermiş ve yüksek yoğunluğu, semen viskozitesi, sperm morfolojisi ve DNA fragmantasyonunun azalması ile bağlantılı bulunmuştur. *Brevundimonas* seviyelerindeki artış da düşük DNA fragmantasyonu ve oksidatif stres ile ilişkilendirilmiş olup, bunun katalaz aktivitesi ve karotenoid üretimi yoluyla hücre zarlarında lipid peroksidasyonundan kaynaklanan hasarı azalttığı düşünülmektedir. Diğer taraftan, *Actinomycetaceae* ailesinin olumsuz etkilere sahip olduğu ve bu bakterilerin artan seviyelerinin DNA fragmantasyonunun yüksek olduğu durumlarla ilişkilendirildiği belirtilmektedir. *Actinomycetaceae* ailesinin izoprenoizler üretebildiği ve bu bileşiklerin DNA fragmantasyonuna neden olarak tümör hücrelerinde apoptozu tetiklediği bilinmektedir. Bu nedenle, aynı mekanizmanın sperm hücrelerinde de benzer şekilde işleyebileceği düşünülmektedir; ancak bunu doğrulamak için daha ayrıntılı çalışmalar yapılması gerekmektedir. *Bacillus* grubundan semen de *Paenibacillaceae* ailesinin artışı, düşük sperm kalitesi, yüksek oksidatif stres ve fazla DNA fragmantasyonu ile ilişkilendirilmiştir. Buna karşılık, *Lactobacillus* artışı ise DNA fragmantasyonunun azalması ile ilişkilendirilmiştir. *Lactobacillus*'un DNA bütünlüğünü nasıl koruduğu tam olarak bilinmemekle birlikte, *Lactobacillus* tarafından üretilen kısa zincirli yağ asitlerinin ROS tarafından sperm lipid peroksidasyonunu engelleyebileceği ve semen içinde antioksidan etki gösterebileceği öne sürülmektedir (Garcia-Segura ve diğerleri, 2022).

Lundy ve arkadaşları çalışmasında, oksidatif stresi artmış infertil erkeklerin seminal mikrobiyomunda üç taksonda (*Serratia*, *Streptococcus* ve *Curvibacter*) hafif bir artış olduğunu raporlamıştır (Lundy ve diğerleri, 2021). Başka bir çalışmada ise seminal bakterilerin inflamasyondaki sitokinlerle etkileşimi analiz edilmiştir. Seminal bakterilerin, proteolitik modifikasyon yoluyla sitokinlerin ve reseptörlerinin yapısını bozarak sitokin sinyal iletimini engelleyebileceği belirtilmiştir. Sağlıklı ve infertil erkeklerin semen örneklerinden izole edilen bakterilerin sitokinleri parçalama oranlarında farklılık olduğu tespit edilmiştir. Sağlıklı bireylerin semenlerinden izole edilen *Staphylococcus* türleri, IL-10 ve IL-17 sitokinlerini infertil bireylere kıyasla daha yoğun şekilde engellerken, infertil erkeklerin semenlerinden izole edilen *Enterococcus* ve *Corynebacterium* türlerinin proinflamatuvar sitokinler olan IL-1 ve TNF- α 'yı daha güçlü bir

şekilde parçaladığı görülmüştür. Bu bulgular, seminal mikrobiyomun inflamatuvar belirteçlerle olan ilişkisini ortaya koymaktadır (Bukharin ve diğerleri, 2022).

5. Sonuç ve Gelecek Perspektifleri

Vücudumuzda farklı organ ve sistemlerimizde yer alan mikrobiyotaya, üreme sağlığını doğrudan etkilemektedir. Bağırsak mikrobiyotası tarafından üretilen metabolitler, erkek ve kadın üreme sağlığı üzerinde hem olumlu (örneğin, hidrokstiriptofan yolaklarının sperm hareketliliği üzerindeki etkisi) hem de olumsuz (IL-6 sitokininin testis iltihabına yol açması, lipopolisakkaritlerin testosteron üretimini baskılaması ve HHT aksındaki etkileri gibi) etkiler yaratabilir.

Yeni nesil dizileme tekniklerinin gelişmesiyle, erkek ve kadın genital sistemlerinin steril olmadığı, aksine mikrobiyotaya tarafından kolonize olduğu anlaşılmıştır. Genital mikrobiyotaya, infertilite ve genel üreme sağlığı ile doğrudan ilişkilidir.

Erkek üreme sisteminde, semen ve testiküler mikrobiyotaya, üreme sağlığı ve semen kalitesi hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Semen mikrobiyotasındaki dengesizliklerin (disbiyoz) erkek infertilitesine yol açabileceği ve genel üreme sağlığını olumsuz etkileyebileceği birçok araştırmada kanıtlanmıştır. Bazı çalışmalar çelişkili sonuçlar gösterse de belirli bakteri filumlarının erkek infertilitesiyle ilişkili olduğu yönünde güçlü bilimsel veriler mevcuttur. Örneğin, *Prevotella* türünün oligozoospermi ile bağlantılı olduğu (Lundy ve diğerleri, 2021; Okwelogu ve diğerleri, 2021), *Lactobacillus* türlerinin ise erkek üreme sağlığında kritik bir rol oynadığı ve bu bakterilerdeki dengesizliklerin çeşitli klinik sonuçlara yol açabileceği gösterilmiştir (Chen ve diğerleri, 2023; Mändar ve diğerleri, 2017; Osadchiy ve diğerleri, 2024; Yang ve diğerleri, 2020; Yao ve diğerleri, 2022). Erkek genital traktındaki mikrobiyotayı ve fertilitate problemleri üzerindeki etkisini anlamak, bu alanda terapötik yaklaşımlar açısından değerli bilgiler sunabilir.

Kadın üreme sağlığında, mikrobiyotaya dengesinin korunmasının önemli bir rol oynadığı anlaşılmıştır. Vajinal mikrobiyotaya, özellikle *Lactobacillus* türlerinin baskın olduğu bir kompozisyon ile sağlıklı üreme fonksiyonlarını destekler (Zhu ve diğerleri, 2022), vajinal pH'ı düşürerek asidik bir ortam yaratır ve bu ortam, potansiyel patojenlerin üremesini engeller. Sağlıklı bir vajinal mikrobiyotaya, sadece enfeksiyonları önlemekle kalmaz, aynı zamanda üreme sağlığını da destekler. Bununla birlikte, mikrobiyal dengesizlik, özellikle anaerobik bakterilerin artışı, bakteriyel vajinozis gibi hastalıkların gelişimine zemin hazırlar ve doğurganlık üzerinde olumsuz etkiler yaratabilir (Chumduri ve Turco, 2021). Endometri-

yal mikrobiyota ve servikovajinal mikrobiyota arasındaki etkileşimlerin, gebelik sonuçları üzerinde doğrudan etkili olduğu gösterilmektedir (Toson ve diğerleri, 2022). Özellikle *Lactobacillus* türlerinin baskın olduğu durumlarda, sağlıklı gebeliklerin ve doğurganlığın desteklendiği; ancak anaerobik bakteriler ve patojenlerin artışı ile ilişkili durumların olumsuz obstetrik sonuçlar, preterm doğum ve diğer komplikasyonlarla bağlantılı olduğu gözlemlenmiştir (Villani ve diğerleri, 2022). YÜT ile elde edilen gebeliklerde, *Lactobacillus* türlerinin baskın olduğu mikrobiyotalara sahip olan kadınların daha yüksek gebelik oranlarına sahip olduğu bulunmuştur (Venneri ve diğerleri, 2022). Polikistik Over Sendromu ve endometriozis, mikrobiyal dengesizliklerle ilişkilendirilen durumlar arasında yer alır. Son araştırmalar, endometriozisli kadınların mikrobiyotasının, özellikle vajinal ve bağırsak mikrobiyomlarının, inflamasyonun artmasına neden olabilecek şekilde dengesiz olduğunu göstermektedir (Kobayashi, 2023).

Kadın üreme sisteminin mikrobiyotasının dengesi, üreme sağlığı, fertilité, gebelik sonuçları ve jinekolojik hastalıkların yönetimi üzerinde kritik bir rol oynamaktadır. Mikrobiyota dengesindeki bozukluklar, disbiyozis, ve inflamasyon gibi durumlara yol açabilir ve bu da doğurganlık, gebelik sağlığı üzerinde olumsuz etkiler yaratabilir. Gelecekteki araştırmalar, mikrobiyomun düzenlenmesi ve modülasyonu ile bu olumsuz sonuçların önlenmesinin yollarını keşfetmeye devam etmelidir. Ayrıca, mikrobiyomun tedaviye yönelik bir biyobelirteç olarak kullanılması, kadın üreme sağlığının iyileştirilmesi için yeni fırsatlar sunabilir.

Kaynakça:

- Agarwal, A., Parekh, N., Panner Selvam, M. K., Henkel, R., Shah, R., Homa, S. T., ... Harlev, A. (2019). Male Oxidative Stress Infertility (MOSI): Proposed Terminology and Clinical Practice Guidelines for Management of Idiopathic Male Infertility. *The World Journal of Men's Health*, 37(3), 296. doi:10.5534/wjmh.190055
- Aitken, R. J., Smith, T. B., Jobling, M. S., Baker, M. A. ve Iuliis, G. N. D. (2014). Oxidative stress and male reproductive health. *Oxidative stress*. doi:10.4103/1008-682X.122203
- Alfano, M., Ferrarese, R., Locatelli, I., Ventimiglia, E., Ippolito, S., Gallina, P., ... Salonia, A. (2018). Testicular microbiome in azoospermic men— First evidence of the impact of an altered microenvironment. *Human Reproduction*, 33(7), 1212-1217. doi:10.1093/humrep/dey116
- Baud, D., Pattaroni, C., Vulliamoz, N., Castella, V., Marsland, B. J. ve Stojanov, M. (2019). Sperm Microbiota and Its Impact on Semen Parameters. *Frontiers in Microbiology*, 10, 234. doi:10.3389/fmicb.2019.00234
- Bukharin, O. V., Perunova, N. B., Ivanova, E. V., Chaynikova, I. N., Bekpergenova, A. V., Bondarenko, T. A. ve Kuzmin, M. D. (2022). Semen microbiota and cytokines of healthy and infertile men. *Asian Journal of Andrology*, 24(4), 353-358. doi:10.4103/aja202169
- Calcaterra, V., Rossi, V., Massini, G., Casini, F., Zuccotti, G. ve Fabiano, V. (2023). Probiotics and Polycystic Ovary Syndrome: A Perspective for Management in Adolescents with Obesity. *Nutrients*, 15(14), 3144. doi:10.3390/nu15143144
- Cazzaniga, M., Cardinali, M., Di Pierro, F. ve Bertuccioli, A. (2022). Ovarian Microbiota, Ovarian Cancer and the Underestimated Role of HPV. *International Journal of Molecular Sciences*, 23(24), 16019. doi:10.3390/ijms232416019
- Chadchan, S. B., Singh, V. ve Kommagani, R. (2022). Female reproductive dysfunctions and the gut microbiota. *Journal of Molecular Endocrinology*, 69(3), R81-R94. doi:10.1530/JME-21-0238
- Chen, P., Li, Y., Zhu, X., Ma, M., Chen, H., He, J., ... Yang, X. (2023). Interaction between Host and Microbes in the Semen of Patients with Idiopathic Nonobstructive Azoospermia. *Microbiology Spectrum*, 11(1), e04365-22. doi:10.1128/spectrum.04365-22
- Chumduri, C. ve Turco, M. Y. (2021). Organoids of the female reproductive tract. *Journal of Molecular Medicine*, 99(4), 531-553. doi:10.1007/s00109-020-02028-0
- Colella, M., Charitos, I. A., Ballini, A., Cafiero, C., Topi, S., Palmirotta, R. ve Santacroce, L. (2023). Microbiota revolution: How gut microbes regulate our lives. *World Journal of Gastroenterology*, 29(28), 4368-4383. doi:10.3748/wjg.v29.i28.4368

- El-Sayed, A., Aleya, L. ve Kamel, M. (2021). Microbiota's role in health and diseases. *Environmental Science and Pollution Research*, 28(28), 36967-36983. doi:10.1007/s11356-021-14593-z
- Garcia-Segura, S., Del Rey, J., Closa, L., Garcia-Martínez, I., Hobeich, C., Castel, A. B., ... Oliver-Bonet, M. (2022). Seminal Microbiota of Idiopathic Infertile Patients and Its Relationship With Sperm DNA Integrity. *Frontiers in Cell and Developmental Biology*, 10, 937157. doi:10.3389/fcell.2022.937157
- Giampaolino, P., Foreste, V., Di Filippo, C., Gallo, A., Mercorio, A., Serafino, P., ... Della Corte, L. (2021). Microbiome and PCOS: State-of-Art and Future Aspects. *International Journal of Molecular Sciences*, 22(4), 2048. doi:10.3390/ijms22042048
- Gomaa, E. Z. (2020). Human gut microbiota/microbiome in health and diseases: A review. *Antonie van Leeuwenhoek*, 113(12), 2019-2040. doi:10.1007/s10482-020-01474-7
- Góralczyk-Bińkowska, A., Szmajda-Krygier, D. ve Kozłowska, E. (2022). The Microbiota–Gut–Brain Axis in Psychiatric Disorders. *International Journal of Molecular Sciences*, 23(19), 11245. doi:10.3390/ijms231911245
- Grande, G., Graziani, A., De Toni, L., Garolla, A. ve Ferlin, A. (2024). Male Tract Microbiota and Male Infertility. *Cells*, 13(15), 1275. doi:10.3390/cells13151275
- gurung, P., yetiskul, E. ve Jialal, I. (2023). *Physiology, Male Reproductive System*. StatPearls [Internet]. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK538429/> adresinden erişildi.
- Hou, D., Zhou, X., Zhong, X., Settles, M. L., Herring, J., Wang, L., ... Xu, C. (2013). Microbiota of the seminal fluid from healthy and infertile men. *Fertility and Sterility*, 100(5), 1261-1269.e3. doi:10.1016/j.fertnstert.2013.07.1991
- Jendraszak, M., Skibińska, I., Kotwicka, M. ve Andrusiewicz, M. (2024). The elusive male microbiome: Revealing the link between the genital microbiota and fertility. Critical review and future perspectives. *Critical Reviews in Clinical Laboratory Sciences*, 61(7), 559-587. doi:10.1080/10408363.2024.2331489
- Jiang, I., Yong, P. J., Allaire, C. ve Bedaiwy, M. A. (2021). Intricate Connections between the Microbiota and Endometriosis. *International Journal of Molecular Sciences*, 22(11), 5644. doi:10.3390/ijms22115644
- Kobayashi, H. (2023). Gut and reproductive tract microbiota: Insights into the pathogenesis of endometriosis (Review). *Biomedical Reports*, 19(1), 43. doi:10.3892/br.2023.1626
- Kosti, I., Lyalina, S., Pollard, K. S., Butte, A. J. ve Sirota, M. (2020). Meta-Analysis of Vaginal Microbiome Data Provides New Insights Into Preterm Birth. *Frontiers in Microbiology*, 11, 476. doi:10.3389/fmicb.2020.00476
- Kumari, N., Kumari, R., Dua, A., Singh, M., Kumar, R., Singh, P., ... Kumar, R. (2024). From Gut to Hormones: Unraveling the Role of Gut Microbiota in (Phyto)Estrogen Modulation in Health and Disease. *Molecular Nutrition & Food Research*, 68(6), 2300688. doi:10.1002/mnfr.202300688

- Lundy, S. D., Sangwan, N., Parekh, N. V., Selvam, M. K. P., Gupta, S., McCaffrey, P., ... Eng, C. (2021). Functional and Taxonomic Dysbiosis of the Gut, Urine, and Semen Microbiomes in Male Infertility. *European Urology*, 79(6), 826-836. doi:10.1016/j.eururo.2021.01.014
- Ly, S., Huang, J., Luo, Y., Wen, Y., Chen, B., Qiu, H., ... Lu, R. (2024). Gut microbiota is involved in male reproductive function: A review. *Frontiers in Microbiology*, 15, 1371667. doi:10.3389/fmicb.2024.1371667
- Mändar, R., Punab, M., Korrovits, P., Türk, S., Ausmees, K., Lapp, E., ... Truu, J. (2017). Seminal microbiome in men with and without prostatitis. *International Journal of Urology*, 24(3), 211-216. doi:10.1111/iju.13286
- Marrella, V., Nicchiotti, F. ve Cassani, B. (2024). Microbiota and Immunity during Respiratory Infections: Lung and Gut Affair. *International Journal of Molecular Sciences*, 25(7), 4051. doi:10.3390/ijms25074051
- Molina, N. M., Plaza-Díaz, J., Vilchez-Vargas, R., Sola-Leyva, A., Vargas, E., Mendoza-Tesarik, R., ... Altmäe, S. (2021). Assessing the testicular sperm microbiome: A low-biomass site with abundant contamination. *Reproductive BioMedicine Online*, 43(3), 523-531. doi:10.1016/j.rbmo.2021.06.021
- Monteiro, C., Marques, P. I., Cavadas, B., Damião, I., Almeida, V., Barros, N., ... Seixas, S. (2018). Characterization of microbiota in male infertility cases uncovers differences in seminal hyperviscosity and oligoasthenoteratozoospermia possibly correlated with increased prevalence of infectious bacteria. *American Journal of Reproductive Immunology*, 79(6), e12838. doi:10.1111/aji.12838
- Neto, F. T. L., Viana, M. C., Cariati, F., Conforti, A., Alviggi, C. ve Esteves, S. C. (2024). Effect of environmental factors on seminal microbiome and impact on sperm quality. *Frontiers in Endocrinology*, 15, 1348186. doi:10.3389/fendo.2024.1348186
- Okwelogu, S. I., Ikechebelu, J. I., Agbakoba, N. R. ve Anukam, K. C. (2021). Microbiome Compositions From Infertile Couples Seeking In Vitro Fertilization, Using 16S rRNA Gene Sequencing Methods: Any Correlation to Clinical Outcomes? *Frontiers in Cellular and Infection Microbiology*, 11, 709372. doi:10.3389/fcimb.2021.709372
- Osadchiy, V., Belarmino, A., Kianian, R., Sigalos, J. T., Ancira, J. S., Kanie, T., ... Eleswarapu, S. V. (2024). Semen microbiota are dramatically altered in men with abnormal sperm parameters. *Scientific Reports*, 14(1), 1068. doi:10.1038/s41598-024-51686-4
- Pant, A., Maiti, T. K., Mahajan, D. ve Das, B. (2023). Human Gut Microbiota and Drug Metabolism. *Microbial Ecology*, 86(1), 97-111. doi:10.1007/s00248-022-02081-x
- Peng, X., Cheng, L., You, Y., Tang, C., Ren, B., Li, Y., ... Zhou, X. (2022). Oral microbiota in human systematic diseases. *International Journal of Oral Science*, 14(1), 14. doi:10.1038/s41368-022-00163-7
- Pourmasumi, S., Sabeti, P., Rahiminia, T., Mangoli, E., Tabibnejad, N. ve Talebi, A. R. (2017). The etiologies of sperm DNA abnormalities in male infertility: An

- assessment and review. *International Journal of Reproductive BioMedicine*, 15(6), 331-344. doi:10.29252/ijrm.15.6.331
- Štšepetova, J., Baranova, J., Simm, J., Parm, Ü., Rööp, T., Sokmann, S., ... Mändar, R. (2020). The complex microbiome from native semen to embryo culture environment in human in vitro fertilization procedure. *Reproductive Biology and Endocrinology*, 18(1), 3. doi:10.1186/s12958-019-0562-z
- Suarez Arbelaez, M. C., Israeli, J. M., Tipton, C. D., Loloi, J., Deebel, N., Leong, J. Y. ve Ramasamy, R. (2023). Pilot Study: Next-generation Sequencing of the Semen Microbiome in Vasectomized Versus Nonvasectomized Men. *European Urology Focus*, 9(1), 75-82. doi:10.1016/j.euf.2022.11.010
- Suriano, F., Nyström, E. E. L., Sergi, D. ve Gustafsson, J. K. (2022). Diet, microbiota, and the mucus layer: The guardians of our health. *Frontiers in Immunology*, 13, 953196. doi:10.3389/fimmu.2022.953196
- Toson, B., Simon, C. ve Moreno, I. (2022). The Endometrial Microbiome and Its Impact on Human Conception. *International Journal of Molecular Sciences*, 23(1), 485. doi:10.3390/ijms23010485
- Venneri, M. A., Franceschini, E., Sciarra, F., Rosato, E., D'Ettorre, G. ve Lenzi, A. (2022). Human genital tracts microbiota: Dysbiosis crucial for infertility. *Journal of Endocrinological Investigation*, 45(6), 1151-1160. doi:10.1007/s40618-022-01752-3
- Villani, A., Fontana, A., Barone, S., De Stefani, S., Primiterra, M., Copetti, M., ... Paziienza, V. (2022). Identifying Predictive Bacterial Markers from Cervical Swab Microbiota on Pregnancy Outcome in Woman Undergoing Assisted Reproductive Technologies. *Journal of Clinical Medicine*, 11(3), 680. doi:10.3390/jcm11030680
- Wang, N., Chen, L., Yi, K., Zhang, B., Li, C. ve Zhou, X. (2024). The effects of microbiota on reproductive health: A review. *Critical Reviews in Food Science and Nutrition*, 64(6), 1486-1507. doi:10.1080/10408398.2022.2117784
- Weng, S.-L., Chiu, C.-M., Lin, F.-M., Huang, W.-C., Liang, C., Yang, T., ... Huang, H.-D. (2014). Bacterial Communities in Semen from Men of Infertile Couples: Metagenomic Sequencing Reveals Relationships of Seminal Microbiota to Semen Quality. *PLoS ONE*, 9(10), e110152. doi:10.1371/journal.pone.0110152
- Yang, H., Zhang, J., Xue, Z., Zhao, C., Lei, L., Wen, Y., ... Zhang, L. (2020). Potential Pathogenic Bacteria in Seminal Microbiota of Patients with Different Types of Dysspermatism. *Scientific Reports*, 10(1), 6876. doi:10.1038/s41598-020-63787-x
- Yao, Y., Qiu, X.-J., Wang, D.-S., Luo, J.-K., Tang, T., Li, Y.-H., ... Zhao, L.-L. (2022). Semen microbiota in normal and leukocytospermic males. *Asian Journal of Andrology*, 24(4), 398-405. doi:10.4103/aja202172
- Zhu, B., Tao, Z., Edupuganti, L., Serrano, M. G. ve Buck, G. A. (2022). Roles of the Microbiota of the Female Reproductive Tract in Gynecological and Reproductive Health. *Microbiology and Molecular Biology Reviews*, 86(4), e00181-21. doi:10.1128/membr.00181-21

Zuber, A., Peric, A., Pluchino, N., Baud, D. ve Stojanov, M. (2023). Human Male Genital Tract Microbiota. *International Journal of Molecular Sciences*, 24(8), 6939. doi:10.3390/ijms24086939

Bölüm 5

ERKEN ÇOCUKLUKTA İLETİŞİM, DİL VE KONUŞMA BECERİLERİNİN GELİŞİMİNE YÖNELİK ETKİLİ STRATEJİLER

Elife BARMAK ¹, Hatice Nilay KAYHAN²

1 Dr. Öğretim Üyesi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi Dil ve Konuşma Terapisi Bölümü, Ankara, Türkiye, ebarmak@aybu.edu.tr , Orcid no: 0000-0002-6479-0553

2 Doç. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi Dil ve Konuşma Terapisi Bölümü, Ankara, nilaykayhan@gmail.com , Orcid no: 0000-0002-0937-8013

Giriş

Çocuklarda iletişim, dil ve konuşma becerileri gelişimin doğası gereği, tipik gelişim göstergeleri dikkate alınarak izlenmelidir. Çocuğun bu alanlardaki gelişiminin izlenmesi, doğru bir değerlendirme yapılabilmesi adına önem taşımaktadır. İletişim, dil ve konuşma birbiri ile ilişkili kavramlar olup, bu alanlarda bütüncül bir değerlendirme yapılması gerekmektedir. İletişim mesajların, bilgilerin, fikirlerin veya duyguların gönderilmesi ile alınması anlamına gelmektedir. Dolayısıyla yalnızca konuşmanın fiziksel üretimini ve dilin sembolik doğasını değil, aynı zamanda bir mesajı ileten herhangi bir davranışı veya eylemi de kapsayan geniş bir terimdir. Dil ve konuşma becerilerindeki gecikmenin erken tespit edilebilmesi, iletişim, dil, konuşma gelişimindeki yapıtaşlarının bilinmesiyle mümkündür. Ebeveynler ve uzmanların çocuklarda iletişim, dil ve konuşma becerilerindeki uyarı işaretleri hakkında bilgileri, erken tanı ve müdahale açısından kritik bir rol oynamaktadır. Çünkü bu işaretler ebeveynlerin izleme, fark etme ve uzmana başvuru yapmasını sağlamaktadır. Ayrıca uzman tarafından doğru bir değerlendirme yapılarak etkili müdahale planlanması için de önem arz etmektedir. Çocukta iletişim bozukluğu olması durumu onun günlük iletişim becerilerine, yaşam kalitesine, sosyal-duygusal gelişimine, davranışlarına yansımakta; ayrıca akademik performansını etkilemektedir. Dolayısıyla erken tanı ve müdahale kapsamında ailelerin iletişim, dil ve konuşma becerilerindeki uyarı işaretlerini fark etmesi, uzmanlarla iş birliği kurması önerilmektedir. Çocuğun iletişim, dil ve konuşma gelişiminin gerçekçi ve doğru bir şekilde değerlendirilmesini, müdahale planlarının etkililik kazanmasını etkileyen bir diğer önemli faktör iş birliğidir. Sonuç olarak iletişim, dil ve konuşma becerilerinin gelişimi ile bu gelişim alanlarındaki uyarı işaretleri takip edilmeli, aile ve çocuğu merkeze alarak hazırlanan programlarda destekleyici etkili stratejilere yer verilmelidir.

Çocuğun iletişim becerilerindeki bozulma ve bozulma risklerine yönelik önleyici, olumsuz etkileri azaltıcı planlamalar yapılmalıdır, bireyselleştirilmiş müdahale planları geliştirilmelidir.

İletişim, Dil ve Konuşma

İletişim, dil ve konuşma tanımları arasındaki farkı anlamak, iletişim bozukluklarının önemli bir yapı taşıdır (Kaderavek & Henbest, 2024). Bu doğrultuda iletişim, dil ve konuşma kavramları nedir, aralarında nasıl bir ilişki bulunmaktadır sorularının yanıtlanması gerekmektedir. Bu kavramlar arasındaki ilişki ve farklılıklar iletişim bozukluklarının değerlendirilmesi açısından önemlidir. İletişim, dil ve konuşma kavramları

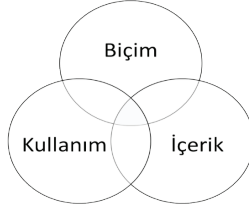
arasındaki ilişki Şekil-1’de iletişim bozukluklarının temel yapıtaşlarına göre ifade edilmektedir.

Şekil 1. İletişim Bozukluklarının Temel Yapıtaşı

Konuşma, sözlü bir iletişim aracı olup, belirli motor bölümlerin planlanması ve yürütülmesi sonucu oluşan çok hassas sinir kas koordinasyonunu gerektiren bir süreçtir. Her konuşulan dilin belirli sesleri ve o dilin karakteristiği olan ses kombinasyonları vardır (Owens, 2016). Bu nedenle konuşma, dil ile aynı şey değildir. Dil bir sembol sistemini içerirken, konuşma ise konuşma seslerinin artikülasyonunu, hızını (akıcılığı) ve sesin kalitesini içermektedir (Kaderavek & Henbest, 2024). Artikülasyon; dudakların, dilin ve yumuşak damağın veya velumun hareketiyle konuşma seslerinin üretilmesi aşamasıdır (Levey, 2019). Konuşma esnasında konuşma sesinin tonu, hızı ve kalitesi gibi bileşenler mesajın anlamını güçlendirmektedir. Örneğin, heyecanlandığımızda daha hızlı konuşabilir veya sinirlendiğimizde daha yüksek şiddetle konuşabiliriz. Son derece karmaşık bir ses olayı olan konuşma, diğer çevresel gürültülerden (örneğin; davul sesi, motosiklet sesi, elektrikli süpürge sesi vs.) farklıdır (Owens, 2016). Örneğin “Top” gibi basit bir kelimeyi düşündüğümüzde ve bu kelimeyi çok yavaş söylediğimizde ilk ses neredeyse insanlık dışı bir “tts” olarak çıkmaktadır. Bu eylemi, yuvarlak ve ağzımızın giderek sıkılaştığı “o . . . p” takip etmektedir. Oysa “top” kelimesini normal hızda söylediğimizde, bu eylemin ne kadar zahmetsizce yapıldığı görülmektedir. Dolayısıyla tekrar söylendiğinde ve beynin gelen sinyali nasıl entegre ettiği ve birleşik top kelimesini nasıl oluşturduğu fark edilebilir. Buna göre konuşma eyleminde insan, gerçekten inanılmaz bir varlık olarak üretim yapmaktadır. Düşünce ve ifade için kullanılan dil, geleneksel sembollerin dinamik ve karmaşık bir sistemidir (Kaderavek & Henbest, 2024). Bu kapsamda dil sözlü, yazılı ve/veya işaret gibi bir iletişim sisteminin anlaşılması ve/veya kullanımı olarak tanımlanmaktadır (American Speech-Language and Hearing Association (ASHA), t.y). Dil, alıcı ve ifade edici dil becerileri olmak üzere iki kategoride incelenmektedir. Sözcüklerin ve cümlelerin anlamlarını anlama yeteneği alıcı dil olarak

ifade edilirken; duygu ve düşünceleri anlamsal, dilbilgisel açıdan doğru bir şekilde sözcüklere ve cümlelere aktarma yeteneği ifade edici dil olarak adlandırılmaktadır (Plug, 2021). Dil, oldukça karmaşık bir süreçtir ve buna göre süreç fonksiyonları bileşenlerine ayrılarak daha iyi anlaşılabilir. Bloom ve Lahey'göre dil üç bileşenden oluşmaktadır (Bloom & Lahey, 1978). **Biçim (yapı)** bileşeni sentaks, morfoloji ve fonolojiden; **İçerik** semantik, **Kullanım** ise pragmatik bilgisini içermek üzere Beş (5) bileşenden oluşmaktadır. Bu beş bileşene ait ilişkiler Şekil 2 ve Tablo 1'de gösterilmiştir. Üç ana bileşende beş (5) alt bileşen olarak dilin bileşenleri gösterilmiştir (Owen, 2016). Beş temel dil bileşeni çıkarım, anlamı izleme, şakalar, kelime oyunları ve deyimler gibi karmaşık ve mecaz dilin yorumlanması, metin yapı bilgisi gibi daha üst düzey dil becerilerini kapsayan bir sürekliliğin bir parçasıdır (ASHA, t.y).

Şekil 2. Dilin Bileşenleri

Tablo 1. Dilin Temel Bileşenlerinin Kuralları

Sentaks (Sözdizimi/Cümle Bilgisi)	Cümle yapısıyla ilgili kuralları içerir.
Morfoloji (Biçimbilgisi)	Sözcük yapılarının oluşumuyla ilgili kuralları içerir.
Fonoloji (Sesbilgisi)	Bir dildeki ses sistemiyle ilgili kuralları içerir.
Semantik (Anlambilgisi)	Sözcük ve cümlelerin anlamıyla ilgili kuralları içerir.
Pragmatik (Kullanım Bilgisi)	Dilin sosyal ortamda uygun kullanımıyla ilgili kuralları içerir.

Tablo 1'de belirtildiği gibi Biçim, İçerik ve Kullanım temel bileşenleri toplamda beş alt bileşene karşılık gelmektedir. Sentaks söz dizimi ve cümle bilgisi olarak bilinirken, morfoloji biçim bilgisi, fonoloji ise sesbilgisi olarak adlandırılmaktadır. Bu bileşenler Biçim bileşeninde değerlendirilmektedir. Dilin içerik ana bileşeninde semantik anlam bilgisi yer almaktadır ve sözcüklerin, cümlelerin anlamlarıyla ilgili kuralları içermektedir. Pragmatik ise kullanım olarak adlandırılmakta, dilin sosyal bağlamda uygun kullanımına yönelik kuralları içermektedir. Dolayısıyla dilin hem biçim hem içerik kullanım bileşenleri bütüncül bir yapıyı da oluşturmaktadır. Dil temel bileşenleri yoluyla yazılı ve sözlü kullanım

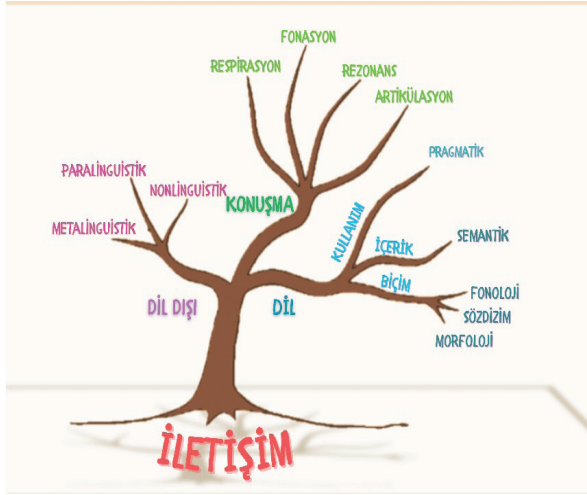
alanlarına yönelik kurallar barındırmaktadır. Her dil bileşeninin sözel ve yazılı dille olan ilişkisi bulunmaktadır (ASHA, t.y). Tablo 2’de bu ilişki gösterilmiştir.

Tablo 2. Her Dil Bileşenin Sözel ve Yazılı Dille Olan İlişkisi (ASHA, t.y)

DİLİN BİLEŞENLERİ	SÖZEL DİL		YAZILI DİL	
	DİNLEME	KONUŞMA	OKUMA	YAZMA
FONOLOJİ	Dinleme sırasında farklı fonemleri tanımlama ve ayırt etmek (örneğin; fonolojik farkındalık)	Konuşurken gerekli fonolojik kalıpları kullanmak	Okuma sırasında harf-ses ilişkilerinin anlaşılması	Yazarken gerekli yazım kurallarını kullanmak
MORFOLOJİ	Dinlerken bağımsız morfem ve bağımlı morfemleri anlamak	Konuşurken gerekli morfemleri kullanmak	Okurken morfemleri anlamak (örneğin, geçmiş zaman kipinin -di , -miş anlamını anlamak)	Yazarken gerekli morfemleri kullanmak (örneğin, geçmiş zaman kipi -di, -miş kullanma)
SENTAKS	Dinlerken cümle yapılarını (örneğin, pasif cümleleri) anlamak	Konuşurken gerekli cümle yapılarını kullanmak	Okurken cümle yapılarını (örneğin, pasif cümleler) anlamak	Yazarken gerekli cümle yapılarını, kabul görmüş kelimelerin sırasını, gerekli işlevsel sözcüklerde de dahil olmak üzere kullanmak
SEMANTİK	Konuşulan sözcüklerin anlamını tanıma ve anlamak	Konuşurken sözcükleri anlamlı bir şekilde kullanmak (örneğin, bir nesneyi etiketlemek, bir eylemi tanımlama)	Yazılı kelimelerin anlamını tanımak ve anlamak	Yazarken kelimeleri anlamlı bir şekilde kullanmak (örneğin, bir nesnenin adını yazmak, bir eylemi tanımlama)
PRAGMATİK (SÖYLEM)	Konuşma dilinin sosyal yönlerini anlamak (Örneğin; konuşmada sıra alma)	Konuşmalar sırasında tutarlı ve ilgili mesajların üretilmesi de dahil olmak üzere sosyal durumlarda konuşulan dili kullanmak	Bakış açılarını ve izleyici perspektifini anlamak	Bakış açılarını ve amaçlanan mesajı yazılı olarak iletmek

Hem konuşma hem de dil, iletişim adı verilen daha büyük bir sürecin parçalarıdır. Diğer bir ifadeyle iletişim, dil ve konuşma terimlerini de kapsayan daha geniş bir ifadedir (Owens, 2016). Bu kapsamda konuşma ve dil, iletişim için kullanılabileceği gibi konuşma veya dil kullanılmadan da iletişim gerçekleşebilmektedir. İletişimin bileşenleri arasındaki bu ilişkiyi daha iyi yansıtacağı düşünülen görsel Şekil 3'te verilmiştir (Kuder, 2018). İletişim, bilgilerin, duyguların, isteklerin ve ihtiyaçların iki veya daha fazla kişi arasındaki değişim sürecidir. Süreç, amaçlanan mesajı (duygu, düşünce, istek vs.) kodlamayı, bu mesajı iletmeyi ve kodunu çözmeyi içeren aktif bir süreç olarak gerçekleşmektedir (Owens, 2016). Bir iletişim sürecinin gerçekleşebilmesi için dört temel unsurun olması gerekmektedir. Bunlar (Kuder, 2018);

- Mesajı gönderen bir kaynak,
- Mesajı alacak bir alıcı,
- İletişim kurmak için paylaşılan bir niyet,
- Paylaşılan bir iletişim aracıdır.

Şekil 3. İletişim Bileşenleri (Reed, 2018)

İletişim, sözel ve sözel olmayan bilgileri (örneğin yüz ifadeleri, beden dili, jestler vb.) içermektedir. Bu kapsamda iletişimin dilsel kodu geliştirebilecek veya değiştirebilecek diğer yönleri ise paralinguistik, dilsel olmayan ve metalinguistik becerileridir. Örneğin, bireyin kaşlarını çatarak ve kollarını kavuşturup durması, sözel iletişimi kullanmasa da karşı tarafla

iletişim kuruyor olmasını ifade etmektedir (Kaderavek & Henbest, 2024). Tonlama, vurgu, hız ve duraklama gibi paralinguistik ipuçları da tutum veya duyguyu belirtmek için konuşmaya eklenmektedir (Owens, 2016). Paralinguistik ipuçları genellikle dinleyicinin bir konuşmanın anlamını daha iyi anlamasına yardımcı olmaktadır. Bu ipuçlarından entonasyon, bir ifade (alçalan tonlama) ile bir soru (yükselen tonlama) arasındaki farkı belirleyen ses veya ses perdesidir. Tonlama bağlamla ilgili farklılıkları (çocuğa okurken abartılı tonlama ile yetişkinle konuşurken doğal tonlama) ifade ederken; ses perdesi farklı konuşmacılar tarafından kullanılan yüksek veya düşük perdeyi ifade etmektedir. Ayrıca konuşma hızı ve ritmi de (konuşmanın hızlı, yavaş, orta veya yavaş ve duraklama veya duraksama) önemli paralinguistik ipuçlarıdır (Levey, 2019). Paralinguistik dışında sözel olmayan iletişim becerilerimizde jestler, vücut duruşu, yüz ifadesi, göz teması, baş ve vücut hareketi ve fiziksel mesafe dil kullanılmadan bilgiyi iletebilmektedir. Bu bileşenlere dilsel olmayan ipuçları denilmektedir. Örneğin; göz kırpması, yüz buruşturması, surat asma veya kolları birleştirme gibi bazı dilsel olmayan mesajlar tüm mesajı yansıtabilmekte ve ayrıca alıcıya gerekli mesajı iletmektedir (Owens, 2016). Metalinguistik beceriler ise kişinin dil ve dilsel bir mesaj hakkında düşünmesini, bir mesajı analiz etmesini ve iletişimsel kültür içinde dil işlemeyi kontrol etmesini sağlamakla ilişkilidir. Metalinguistik alanlar fonolojik, kelime düzeyi, sözdizimsel, pragmatik ve yazı farkındalığıdır. Sözlü veya yazılı bir dilsel etkileşime, bilinçli veya otomatik olarak uygulanan stratejilerdir (Patterson, 2018). Örneğin, okuma ve yazmayı öğrenmek için dilin bileşen birimlerinin (sesler, kelimeler, ifadeler, cümleler) metalinguistik farkındalığına bağlıdır. Ayrıca metalinguistik beceriler ürettiğimiz ve aldığımız dilin doğruluğunu veya uygunluğunu muhakeme yapmak için kullanılmaktadır. Böylece iletişim durumunu veya iletişimin başarısını işaret etmektedir (Owens, 2016). Tüm bu ilişkiler bir mesajı başarılı bir şekilde iletme ve iletilen kavramları anlama yeteneği olarak, iletişimsel yeterliliği yansıtmaktadır. İletişimsel yeterlilik, etkileşimde dilin uygun şekilde kullanılmasını içerirken, dilsel yeterlilik morfoloji, fonoloji, sözdizimi ve semantiğin edinilmesini ve kullanılmasını içermektedir (Levey, 2019). Ayrıca iletişimsel yeterlilik, bireyin konuşmasını sosyal ortamın ve dinleyicinin gereksinimlerine göre ayarlaması yeteneğini ifade etmektedir (Hoff, 2014). Dolayısıyla iletişimsel yeterlilik sosyal ortam bağlamı ve iletişim gereksinimlerini içerirken aynı zamanda dilin diğer biçim ve içerik alanlarındaki yeterlilikleri de kapsayan bir bütündür.

Çocuklarda Dil ve Konuşma Gelişimi

Yaşamın sadece birkaç yılı gibi bir zaman diliminde ne konuşan ne de herhangi bir dili anlayan yeni doğmuş bebekler, yaşadıkları toplumun dilinde yorum yapan, soru soran ve fikirlerini ifade eden küçük çocuklara

dönüşmektedirler (Hoff, 2014). Bu doğrultuda yaşamın ilk üç yılı, dil ve konuşma becerilerinin ediniminin en hızlı olduğu dönem olarak kabul görmektedir. Çocukların dil ve konuşma becerilerinin en iyi şekilde gelişebilmesi için sesler, görseller, diğer insanların konuşma diline sürekli maruz kaldığı nitelikli uyarıcılarla zenginleştirilmiş, etkili bir iletişim ortamına ihtiyaç duyulmaktadır. Bebeklerde/küçük çocuklarda dil gelişimi için beynin dili en iyi şekilde işlemediği kritik dönemler bulunmaktadır. Eğer bu kritik dönemlerde bebekler/küçük çocukların dile maruz kalmadan geçmesine izin verilirse, çocukların kendi adadillerini öğrenmeleri de oldukça zorlaşmaktadır (National Institute on Deafness and Other Communication Disorders, t.y.). Küçük çocuklar için dil öğrenmek bir anlamda düzenli bir süreçtir. Ancak bu süreç tüm çocuklar için aynı hızda geçmeyebilir. Çünkü iletişim, dil ve konuşma gelişimi de bireysel özellikler ve farklılıklardan etkilenen bir alandır. Bu nedenle tüm küçük çocuklar bireysel farklılıklarından dolayı dil becerilerini tam olarak aynı hızda edinmezler. Doğası gereği gelişim sıraları aynı olsa da bebekler, küçük çocuklar bireysel farklılıklarına dayalı olarak bu aşamaları farklı hızda geçirebilirler. Buna göre dil öğrenimi de doğası gereği sinerjiktir. Çocukların dil becerilerindeki tüm dilin bileşenlerinin yetişkinlerinkine benzer bir yeterliliğe kademeli olarak gelişebilmesi için etkileşime girmesi gerekmektedir. Çocukların dil ediniminde bireysel farklılıklar olsa da, aynı zamanda büyük bir tutarlılık ile dil ve konuşma gelişimleri ilerlemektedir (Reed, 2018). Konuşma becerisi gelişimi tipik olarak prelinguistik, sözcük öğrenme, kural öğrenme, fonolojik farkındalık ve okur-yazarlık aşamalarından geçmektedir (Bleile, 2004). Bu kapsamda ilk olarak tipik gelişim gösteren yeni doğan bir bebekte ağlama, mızıldanma, öksürme gibi refleksif sesler çıkarırken yerini zamanla gııldama (agulama) almaktadır (Topbaş, 2007). Bebekte ağız hareketlerinin artmasıyla birlikte mırıldanmaya doğru değişim göstermektedir. Ses üretimi tekrarlayan hece üretimine doğru ilerlemekte, çevredeki dilin niteliklerinden daha fazlası edinilmektedir. Bebek tek ünsüz-ünlü heceleri üretse bile, tekrarlanan mırıldanma peş peşe tekrarı ile ünsüz/ünlü-ünsüz/ünlü veya “ma-ma-ma” gibi kendi kendini taklit etme çalışmaları başlamaktadır. Genellikle çocuklarda bir nesneyi tutarken veya çevreyi keşfederken tekrarlı mırıldanmalar meydana gelmektedir (Owens, 2016). Bunu çeşitlendirilmiş mırıldanmalar (babıldama) izlemektedir (Topbaş, 2007). Daha sonra agulayan ve mırıldanma yapan bebekler, isimlerini duyduklarında dönme ve anlama gibi belirtileri göstermeye başlamaktadırlar. Bebekler daha sonra “bye bye” ve “gitti” diyen ve çevrelerindeki insanları ve nesnelere etiketlemeye başlayan, yürümeye başlayan çocuklara dönüşmektedirler. Sözcük dağarcıkları geliştikçe, çocuklar sözcükleri birleştirmeye başlar. Çocuklarda ilk sözcük birleşimleri, “anne mama, baba gitti” gibi yapılarıdır. Cümleleri kısadır ve bu cümlelerde yetişkinlerin cümlelerin-

de bulunan dilbilgisel yapılar eksiktir. Yavaş yavaş, çocukların dilbilgisel açıdan eksik olan cümleleri yerini, daha uzun ve daha karmaşık cümle yapılarına dönüşmektedir. Alıcı dil becerileri ifade edici dil becerilerinden önce gelişmektedir. Çocuklar dilde ustalaştıkça, ihtiyaçlarını karşılamak için dili kullanma becerilerinde de ustalaşmaktadırlar. Sadece bir şey istemek için dahi işaret edip ısrarlı bir istekte bulunan (örneğin ağlama gibi ısrarcı bir eylem vb) bir yaşındaki çocuklar, “lütfen” diyen iki (2) yaşındaki çocuklara dönüşürler. Daha sonra, “Annem artık eve gitmem gerektiğini söylüyor” diyerek sıkıcı bir deneyden kendini mazur gösteren bir çocuğun dilsel ve iletişimsel gelişmişliğine sahip 4 yaşındaki çocuklara doğru gelişim göstermektedirler (Hoff, 2014). Çocuğun dil ve konuşma gelişimindeki sözcük dağarcığı ve dil kullanımını birçok değişkenle de etkileşim halindedir. Bu alanlardaki yeterliliklerin geliştirilmesi büyük ölçüde aile ve erken okul deneyimlerine bağlıdır. Aileler çocuklarıyla farklı etkinlikler ile çocukların dil gelişimlerini desteklemektedirler. Örneğin; ebeveynlerin çocuklarla birlikte hikayeler anlatma, tekerlemeler, şarkılar söyleme, sözcük oyunları oynama, karşılıklı sohbete katılma ve sorular sorma, etkileşimli kitap okuyama gibi durumlar çocukların dil gelişimlerinin daha da gelişmesine yardımcı olmaktadır (McLaughlin, 2011).

Brown, bir çocuğun ifade uzunluğunun dil gelişiminin (özellikle sözdizimsel gelişimin) iyi bir dil göstergesi olduğuna dikkat çekmiştir. Bu doğrultuda ortalama sözce uzunluğuna (OSU) göre dil gelişim aşamaları altıya ayrılmaktadır (Brown, 1973). Tablo 3’te Erken Dil Gelişim Aşamaları yaklaşık ay, aşama ve gelişim ilişkisine göre ilişkilendirilmiştir. Bu aşamalar, altı adımda farklı ay aralıklarına karşılık gelmektedir. Çocukların her aşamada yer alan ay aralığında gelişimsel performansları da farklılaşmaktadır. Örneğin I. Aşamada 12-26. ayda semantik kuralları kullanan çocuk, VI. Aşamada 47+ (47 ve üzeri) ayda 4.5+ Ortalama Sözce Uzunluğu’na (OSU) sahiptir.

Tablo 3. Erken Dil gelişim Aşamaları (Brown, 1973)

AŞAMA	OSU	YAKLAŞIK AY	GELİŞİM
I.	1.0-2.0	12-26	Semantik kuralları kullanma
II.	2.0-2.5	27-30	Morfolojik gelişimi
III.	2.5-3.0	31-34	Cümle yapılarının gelişimi
IV.	3.0-3.75	35-40	Karmaşık cümle yapılarının ortaya çıkış
V.	3.75-4.5	41-46	Yapıların detaylandırılması ve iyileştirilmesi
VI.	4.5+	47+	

Herhangi bir bağlamsal ipucu olmadığına konuşmasının, bir yabancı tarafından anlaşılabilir olması gereken oran çocuğun yaşıyla birlikte artmaktadır. Çocukların konuşma anlaşılabilirliği için “**dörtler kural**” hatırlanabilir: Çocuğun yaşı dörde bölünür. Bölüm yaklaşık olarak anlaşılabilir olması gereken konuşma miktarına eşittir. Bu nedenle çocukların konuşma anlaşılabilirlik düzeyine bakıldığında, bir yaşındaki bir çocuk için zamanın %25’inde, iki yaşındaki bir çocuk için zamanın %50’sinde, üç yaşındaki bir çocuk için zamanın %75’inde ve dört yaşındaki bir çocuk için ise zamanın neredeyse %100’ünde anlaşılabilir olmalıdır (Coplan, 1985; Mc. Laughlin, 2011). Tipik gelişim gösteren bir çocuğun dil ve konuşma gelişiminin yapıtaşlarına ise Tablo-4’te yer verilmiştir. Bu gelişim yapıtaşlarının uzmanlar tarafından dikkatli takip edilmesi önerilir. Çünkü uzmanlar çocukta konuşma veya dilde gecikme olup olmadığını belirlemek amaçlı bu yapıtaşlarını kullanarak karar vermektedir (Feldman, 2019).

Tablo 4. Tipik Gelişim Gösteren Bir Çocuğun Dil ve Konuşma Gelişimi Yapıtaşları

Yaş	Alıcı Dil	İfade Edici Dil	Konuşma
Yenidoğan	*Yenidoğan alıcı dil açısından sese dikkat eder ve yüze bakar.	*Ağlar.	
3 ay	*Konuşulduğunda gülümser.	*Ağlamayı ayırt ederek, agulama şeklinde ünlü harf benzeri sesleri çıkarır. *Bir yetişkinle karşılıklı agular.	
6 ay	*İsmi söylenildiğinde, döner.	*Mırıldanmaya başlar (b, d, m gibi ünsüz sesleri)	
9 ay	*“Hayır” dendiğinde durur. *“El sallama-bye” gibi rutinleri öğrenir	*İstekler, ilginç nesnelere veya eylemlere işaret eder. *Anlamsız bir şekilde <i>mama</i> veya <i>dada</i> der.	
12 ay	*Jestlerle basit yönergeleri takip eder.	*Özellikle <i>mama</i> veya <i>dada</i> der. *Jargonlar (konuşmaya benzeyen mırıldanma dizileri) görülür. *İlk sözcüklerin bu aylarda söyler.	
15-18 ay		*İfade edici dil açısından sözcükleri yavaşça edinir. *Basit ve kendine özgü biçimleri kullanarak, konuşmalara katılır.	
18-24 ay		*Sözcük dağarcığı 50 ve daha üzerinde olup yeni söz öbeklerini kolayca öğrenir. *İki sözcelik ifadeleri kullanır.	*%50’si p, m, h, n, w, b’yi doğru kullanır.
24-36 ay		*>2 sözcelik ifadeleri kullanır. *Olumsuzluk, soru gibi giderek karmaşıklaşan dilbilgisi kullanır.	*%50 k, g, d, t, ng, f, y doğru kullanır.

36-48 ay	<p>*Bir cümlede 3-4 sözcüğü birleştirmektedir. *ve, veya, fakat gibi bağlaçları kullanır.</p>	<p>*%90'ı p, m, h, n, w, b'yi doğru kullanır. *%50'si r, l, s, ç, ş, z'yi doğru kullanır. *Buz gibi kelimelerde son ünsüzleri üretebilir. *Ağzın arkasında (g, k) çıkan sesi ağzın önünde (d, t) çıkan seslerle değiştirmez.</p>
48-60 ay	<p>*Dilbilgisi yetişkinlere yakın gelişmiş seviyede kullanır. *Hikâyeleri anlatır veya yeniden anlatır. Açıklamalar yapar gibi anlatı söylemi oluşturur.</p>	<p>*%50'si j, v, sessiz th (şey)'i doğru kullanır. *%90'ı k, g, d, t, ng, f, y'yi doğru kullanır.*Ünsüz kümelerinin doğru üretiminde örneğin stop'taki st gibi. Muz'daki gibi zayıf ve vurgusuz heceleri artık silmediği görülür.</p>
60-84 ay	<p>*Olgun bir dil yapısı görülür. *Karmaşık sözcük dağarcığının ve karmaşık dilbilgisinin kullanımının artması vardır.</p>	<p>*%90'ı r, l, s, ç, ş, z, j, v, th'yi doğru kullanır. Artık akıcıların (r, l) glide (w, j) değiştirmez.* Sürtünmeli sesleri doğru şekilde kullanabilir.</p>

Tablo 4'te görüldüğü gibi çocukların yenidoğandan başlamak üzere alıcı dil, ifade edici dil ve konuşma gelişimlerini yansıtan tipik gelişim göstergeleri bulunmaktadır. Çocuklarda tipik dil ve konuşma gelişiminin aylara göre gecikme belirtilerinin olması, dil ve konuşma bozukluğu veya bozukluğu riski ile çok yakından ilişkili olabilmektedir. Bu nedenle dil ve konuşma gelişiminde soruna dikkat çekecek kırmızı bayraklar ve değerlendirilmeye yönelik göstergelerin ebeveynler ve uzmanların takibinde olması önerilmektedir. İletişim becerilerindeki uyarı işaretleri Tablo 5'te Dil ve Konuşma Bozuklukları Riski ile İlişkili Kırmızı Bayraklar başlığı ile verilmiştir (Feldman, 2019).

Tablo 5. Dil ve Konuşma Bozuklukları Riski ile İlişkili Kırmızı Bayraklar

Yaş	Kırmızı Bayrak veya Değerlendirme İçin Yönlendirme
Herhangi bir yaş	Sosyal etkileşimlere serbestçe ve sıklıkla katılmamak.
6 ay	Gülmek, ses çıkarmak, sese yanıt vermek, karşılıklı vokal etkileşime katılma becerisinin olmaması
9 ay	İsme tepki vermek veya mırıldanmada (ba-ba, da-da gibi) başarısızlık
12 ay	Nesnelere veya eylemlere işaret edememek. Başını sallamak gibi jestleri kullanamamak, örneğin; “Hayır” Sözlü rutinlere katılmamak. Örneğin “el sallama” yeteneğine uygun davranmamak. Özellikle bir ebeveyn için mama veya dada kullanılmaması.
18 ay	Mama, baba dışında beş (5)’in altında sözcük. Jestlerle basit yönergeleri takip edememek
24 ay	Sözcük dağarcığı; <50 sözcük altında olması. İki (2) sözcük kombinasyonlarının olmaması. Tanıdık olmayan yetişkinler tarafından çocuğun konuşma anlaşılabilirliğinin <%50’nin olması
36 ay	Jestler olmadan basit yönergeleri takip edememek. Üç (3) sözcük kombinasyonunun olmaması. Tanıdık olmayan yetişkinler tarafından çocuğun konuşma anlaşılabilirliğinin <%75’inin olması
>36 ay	Motor becerilerinin gelişiminin normal olmasına rağmen, özellikle sosyal becerilerde gerileme olması durumunda dil ve konuşma becerilerinin kaybı.

Tablo 5’te ifade edildiği gibi Çocuklarda İletişim ve Dil Uyarı İşaretleri İçin Kontrol Listesi Tablo 6’da ay ve yaş aralıklarına göre betimlenmiştir (Wankoff, 2011).

Tablo 6. Çocuklarda İletişim ve Dil Uyarı İşaretleri İçin Kontrol Listesi

Ay-yaş aralığı	İletişim ve Dil Uyarı İşaretleri
0-8 ay	1. Dikkati çeker biçimde beslenme güçlükleri. 2. Dikkat çekici tıbbi, motor veya duyuusal bozukluklar (örn. görme ve işitme). 3. Çok az keşifsel oyunlar oynaması ile 4. Sınırlı duyu gösterimi veya duyuusal katılım aralığındadır. 5. Vokalizasyon sınırlıdır
8-12 ay	1. Çok az veya ortak dikkat, jestsel iletişimin hiç kullanılmaması. 2. Çok az veya hiç duyu gösteriminin olmaması. 3. Başkalarına karşı çok az veya hiç tepki göstermemesi 4. Nadiren iletişimsel eylemler üretir (örneğin, istekler ve protestolar) 5. Babbling, birden fazla ünsüz-ünlü kombinasyonu sınırlı olması
12-18 ay	1. Sesli, sözlü veya jestsel karşılıklılığın eksikliği. 2. Basit sözcükleri, kavramları veya tebli komutları anlama eksikliği. 3. Sınırlı nesne arama, nesne oyunu ve nesne işlevine dair bir farkındalık görülmemektedir 4. Sınırlı ifade edilen anlam aralığı (örn. daha fazla, yukarı, kuş) ve/veya sınırlı ifade edilen iletişimsel işlev aralığı (örn. istekler, yorumlar, selamlar, vb.) vardır 5. Dakikada üretilen iletişimsel eylemlerin sıklığının çok düşük olması (örn. dakikada ikiden az) sözkonusudur.
18-24 ay	1. Oyunda nesnelere birleştirmez veya sembolik oyun (örn. rol yapma oyunu) şemaları üretmez. 2. Zayıf ve yavaş gelişen sözcük dağarcığı dikkati çeker 3. Neredeyse çok hecelik ifadeleri hiç yoktur. 4. Karşılıklı iletişim eksikliği vardır 5. Nadiren iletişimi başlatır ancak genellikle duyulan dili taklit eder veya yankılar.
2-3 yaş	1. Ayrıntılı oyun şemaları yoktur; tek başına oynamayı tercih eder; sembolik oyunlardan hoşlanmama; akran etkileşimlerinden zevk almama dikkati çeker. 2. Dilbilgisi karmaşıklığı olmadığı (örneğin, birden fazla fiil içeren nispeten az sayıda cümle kurması) gibi 3. Bir dizi anlamı (örneğin, “daha fazla meyve suyu”, “kurabiye yok” ve “güzel bebek”) veya bir dizi pragmatik niyeti (örneğin, nesne, eylem isteme, protesto etme ve selamlama) ifade etmez. 4. İletişimi nadiren başlatır ancak genellikle duyulan dili taklit eder veya yankılar. 5. Genellikle önemli sayıda koşullu veya konuyla ilgili ifade üretmez, dakikada en az beş iletişim eylemi yapmaz. 6. Aile üyeleri ve yabancılar için konuşma anlaşılabilirliği zayıftır. 7. Sürekli akıcısızlıklar (örneğin, tereddütler, tekrarlar, uzatmalar ve ünlemler) sergiler 8. İletişim dil genellikle uyumsuzdur (yani talimatları takip etmez, bunun yerine “kendi bildiklerini takip eder”).
3-4 yaş	1. Yabancılar tarafından genellikle anlaşılabilir. 2. Çok az veya hiç konuşma becerisi yoktur. Konuşmayı başlatma, sürdürme veya değiştirme eksikliği görülür; çok az sıra alma davranışı sergiler 3. Kelime bilgisi gelişimi çok az veya hiç yoktur. 4. Zaman, kişi ve sayı için dilbilgisi işaretleyicilerini minimum düzeyde kullanır 5. Mevcut olmayan olayları tartışmaz; hikâye anlatmaya başlamamıştır. 6. Dil anlama eksiklikleriyle birlikte görülebilen belirgin uyumsuzluk, dikkatsizlik, kaygı veya protesto

Anaokuluna devam eden çocuklar	1.Konuşma anlaşılrlığı çok zayıftır 2. İfade edici dilin zayıf olması ve 3. Yeterli olmayan dinleme becerisinin görülmesi 4. Yazı, fonolojik farkındalık oyunları (örn. ses oyunları) veya harf-ses uyumu hakkındaki kavramları öğrenmeye karşı direnç durumu 5. Yukarıdaki 2-6. Maddelerdeki özellikleri göstermesi.
Birinci ve ikinci sınıf öğrencileri	1. Okumayı öğrenmede zorluk. 2. Zayıf ifade edici dil becerileri (örneğin, sözcük dağarcığında, hatırlamada, çıkarımlarda bulunmada veya algılamada belirsizlik, zayıf konuşma becerisi). 3. Konuşmada, televizyon programlarında, film veya mecazı anlama becerisinde sınırlılık 4. Dili anlama becerilerindeki eksiklikleriyle birlikte görülebilen belirgin uyumsuzluk, kaygı, yetersiz dikkat, protesto.
Üçüncü ve dördüncü sınıf öğrencileri	1. İfade edici dilin zayıf olması (soruları yanıtlamada veya sözlü mesajlar oluşturmada konuşmaları sürdürmede zorluk). 2. Dinleme ve/veya okumayı anlamada sınırlılık 3. Bilinmeyen kelimeleri çözmeye zorluklar 4. Dili anlamada sınırlılık ve bununla birlikte görülebilen belirgin uyumsuzluk, dikkatsizlik, kaygı veya protesto.

Bu bölüm Wankoff, L. S. (2011). Warning signs in the development of speech, language, and communication: When to refer to a speech-language pathologist. *Journal of Child and Adolescent Psychiatric Nursing*, 24(3), 175-184, kaynağından uyarlanmıştır.

Tablo 6'da belirtildiği gibi çocuklarda iletişim ve dil uyarı işaretleri gerek yaş gerekse bireysel farklılıklarla ilişkilidir. Çünkü dil, konuşma ve iletişim becerileri gelişimsel bozukluklardaki farklılıklardan dolayı her bir çocukta farklılık olmaktadır. Örneğin; otizm spektrum bozukluğu (OSB) olan bir çocukta dilin bileşenleri heterojenlik gösterebilmektedir. Bu nedenle dil ve konuşma gelişimlerinde gecikme olan tüm çocuklarda kapsamlı değerlendirmeye önem verilmelidir. (Lewis vd.2007).

İletişim, Dil ve Konuşma Gelişimindeki Sorunların Çocuğa Etkileri

Dil ve konuşma güçlüğü çocukluk çağında yüksek yaygınlıkta görülen bir durumdur. Bu durumun birçok zorluğu da beraberinde getirdiği bilinmektedir (Feeney vd.2012). Dil ve konuşma sorunundan kaynaklı yaşanan iletişim güçlükleri, çocukların topluma katılım yeteneğini sınırlandırabilen ve duygusal iyi oluşunun azalmasına yol açabilmektedir (Community Affairs References Committee & Siewert 2014). Çocuklarda dil, konuşma ve iletişim bozukluğu karmaşık bir ikileme benzetilebilmektedir. Hangisinin nedeni hangisinin sonucu olduğunu belirlemek oldukça zor olabilmektedir. Bu nedenle bu çocuklardaki gelişimsel sorunlar psikososyal zorluklara neden olabilirken, psikososyal zorluklar belirli bir dil bozukluğunun bir parçası olmaktadır (Reed, 2018). Ayrıca bir çocuğun sosyal etkileşimlerde başarıyı deneyimlemesi onun öz saygısı ve sosyal rolü için oldukça önem taşımaktadır. Ancak çocukların iletişimde yaşadıkları güçlükler, sosyal yeterliliklerinin gelişimi açısından

da bir risk faktörüdür. Örneğin bir çocuğun sınırlı sosyal etkileşimlere sahip olması özellikle söylem becerilerinin gelişiminde ve akranlarından iletişim becerileri öğrenme fırsatlarını sınırlamaktadır (Rice vd.,1991). Bu açıdan dil ve konuşma sorunu olan çocuğun tipik gelişen çocuğa göre daha az anlamlı akran ilişkisine sahip olma olasılığı yüksektir (Wankoff, 2011). Yaşanan tüm bu sorunlar çocukların yaşam kalitelerini olumsuz yönde etkilemektedir. İletişimsel güçlüklerinin yaşam kalitesine olumsuz etkisi, çocuklar için özellikle okul çağında da devam etmektedir. İletişim, dil ve konuşma becerilerindeki güçlüğü olan çocukların sosyal ve duygusal alanların yanı sıra okul işlevselliğinde de birtakım zorlukları olduğu bilinmektedir (Feeney vd., 2012). Literatürde dil bozukluğu olan çocukların akademik başarısının düşük olduğuna dikkat çekilmektedir (Langbecker vd., 2020). Bu doğrultuda iletişim, dil ve konuşma bozukluklarının erken tespiti ve müdahalesi önem taşımakta; uzmanlar tarafından çocuğun dil ve iletişim becerileri için gelişim dönemlerine göre uyarı işaretleri dikkate alınarak kapsamlı değerlendirmeler yapılması önerilmektedir. Ebeveynlerin ve uzmanların uyarı işaretlerini bilmesinin yanı sıra altta yatan iletişim eksikliklerini gizleyebilecek olası sosyal-duygusal, davranışsal ve akademik zorlukların da farkında olmaları gereklidir. Ayrıca uzmanlar ve danışanlar arasında iş birliğinin yapılması zorunludur (Wankoff, 2011).

Ebeveynlerin Çocukların İletişim, Dil ve Konuşma Becerilerini Desteklemesine Yönelik Etkili Stratejiler

Bebeklikten itibaren bireyin yaşam boyu iletişim örüntüleri, dil ve konuşma becerilerindeki yeterlilikleri ile ilişkilidir. İçinde yaşanılan aile, çevresel etkileşim fırsatları, kültür, ebeveyn eğitim düzeyi, sosyokültürel diğer faktörler, akranlar, eğitim olanakları erken dönemden itibaren iletişim, dil ve konuşma becerilerine nitelikli girdi sağlayacak zengin uyarıcılarla dolu etkileşim fırsatları oluşturmaktadır. Bu sayede küçük çocuklar dil gelişimine ilişkin becerileri etkileşim temelli kazanırken, iletişim rutinleri çocukların değerlendirilmesinde ebeveynler ve uzmanlara gerçekçi bir sonuca ulaşabilme açısından kolaylık sağlamaktadır. Ebeveynler ve uzmanlar küçük çocukların iletişim, dil ve konuşma becerilerini desteklemede önemli bir role sahiptir. Öncelikle tipik gelişim açısından dil gelişimini doğru anlamak ve birey odaklı değerlendirme yapılarak ihtiyaçların belirlenmesi gerekmektedir. Etkili müdahale planları oluşturulurken çocukla ailesi ve içinde yaşadığı toplumla iletişim örüntüsü de dikkate alınmalıdır. Bu bölümde bebekler ve küçük çocukların erken çocukluk döneminde içinde yaşadıkları çevrede iletişim, dil ve konuşma gelişimlerinin desteklenmesine yönelik kanıta dayalı müdahale planları ile etkili stratejilere yer verilmiştir. Amerikan Konuşma-Dil ve İşitme Birliği (ASHA) 2024 yılında yayınladığı raporda, ebeveynler için çocukların ile-

tişim ve dil becerilerini desteklemelerinde rehberlik sağlayacak etkinliklere dikkati çekmektedir. Konuşma ve dil gelişimini desteklemeyi temel alan bu etkinlikleri doğumdan iki (2) yaşa, iki (2)- dört (4) yaş aralığı ve dört (4)- altı (6) yaş aralığında çocukların ebeveynleri için sınıflamıştır. Aşağıda yaş aralıkları ve o yaş aralığına yönelik etkinlik örneklerine yer verilmiştir (ASHA, 2024).

Doğumdan iki (2) yaşa kadar olan bebeklerle ebeveynlerin “Ma”, “da” ve “ba” gibi sesleri çıkararak iletişim kurması, bebeğin duyduğu sesleri çıkarması için destekleyici davranışları önerilir. ASHA (2024), ebeveynlerin bebekleri ses çıkardığında ona bakmalarını, karşılık vermelerini ve söylediklerini sohbet ediyormuş gibi yanıtlamalarını önermektedir. Bebekler güldüklerinde veya suratlarında bir ifade belirlediğinde, anne babaların aynı surat ifadelerini ona yapmaları, banyo yaptırırken, beslerken ve giydirdirirken onunla konuşmaları renkler şekiller hakkında sohbet etmeleri etkili bir iletişim örüntüsü oluşturur. Bebeğinizle nereye gittiğiniz, kimi göreceğiniz hakkında konuşabilirsiniz. “Köpek hav-hav diyor” gibi cümleler kurabilir, hayvan sesleri ile ona ait sesleri ilişkilendirmesini destekleyebilirsiniz. Ayrıca ona kitap okuyabilir, resimler hakkında konuşabilirsiniz. Bebeğinize “Bu ne?” sorusunu yöneltip, nesnelere işaret etmesini veya isimlendirmesini sağlamaya çalışabilirsiniz. “Anne” dediğinde, “İşte anne. Anne seni seviyor. Bebek nerede? İşte bebek.” diyerek iletişim soru cevapla diyalogunuzu zenginleştirebilirsiniz (ASHA, 2024).

İki (2) ile Dört (4) yaş aralığındaki çocuğunuzla anlaşılır bir şekilde konuşmanız, onu anladığınızı göstermek için çocuğunuzun söylediklerine ekleme yaparak tekrarlamamız iyi bir örnek sağlar. Örneğin “Meyve suyu ister misin? Meyve suyum var. Elma suyum var. Elma suyu ister misin?” gibi cümleler kullanabilirsiniz. Örneğin, sevdiği resimleri keserek farklı kalıplarda resim ve farklı kategorilerde bu resimlerle eşleştirmeler yapabilirsiniz. Örneğin, bir köpeğin araba direksiyonunda olduğu bir resmi yapıştırıp resimde neyin yanlış olduğunu sorarak, ardından bunu “düzeltmenin” yolları hakkında sohbet edebilirsiniz. Onunla Evet-hayır oyununu oynayabilir anlaması ve soru sormasını cesaretlendirebilirsiniz. Basit şarkılar ve tekerlemeler söyleyebilir, yeni kelimeleri öğrenmesine yardımcı olmak için vücut parçalarını adlandırarak işlevlerini anlatabilirsiniz. Örneğin “Bu benim burnum. Çiçekleri, kekleri ve sabunu koklayabiliyorum.”.

Dört (4) ve Altı (6) yaş aralığındaki çocuğunuz sizinle konuşurken dikkatinizi verin ve konuşmadan önce çocuğunuzun da dikkatini çekin. Karşılıklı iletişimde dinlemek, yanıt vermek oldukça önemlidir. Çocuğunuz size bir şey söylediğinde onun sözlerini anladığınızı gösterin. Konuştuktan sonra duraklayın ve çocuğunuza cevap verme şansı yaratın. Çocu-

ğunuzun yeni kelimeler öğrenmesine yardımcı olmak için yeni bir kelime söyleyin ve ne anlama geldiğini açıklayın. Örneğin, “araba” yerine “araç” kelimesini kullanabilirsiniz. Nerede? sorusuna yanıt olacak sözcük bulma oyunları yapabilirsiniz. “İlk”, “orta” ve “son” veya “sağ” ve “sol” gibi kelimeler kullanarak nerede olduğu hakkında konuşabilir, zır kavramlar hakkında örnekler verebilirsiniz. Tahmin oyunları yapabilirsiniz, örneğin “Yerleri süpürmek için kullanıyoruz” deyin ve süpürgeyi bulmasını sağlayın. İki ve üç aşamalı yönergeleri kullanabilirsiniz örneğin, “Odanıza gidin ve bana kitabınızı getirin” gibi birden çok adım içeren cümleler kurabilirsiniz. Okuduğunuz hikayedeki karakterler hakkında konuşabilirsiniz. Dil becerilerini desteklemek için günlük yaşamdan örnekleri kullanabilirsiniz (ASHA, 2024). Ebeveynler için çocukların iletişim, dil ve konuşma becerilerini geliştirmeye yönelik stratejilere örnekler çoğaltılabilir. Her şeyden önce anne babalar çocuğun gelişimsel özelliklerini iyi tanımalı ve onun düzeyini dikkate alarak etkileşim kurmalıdır. İletişim öncesi amaçlardan haberdar etme, ortam düzenlemesi günlük rutinelere dahil edilen etkinlikler de iletişim becerilerini desteklemektedir. Çocuklar sadece sözcüklere değil, aynı zamanda jest, mimik gibi farklı yollarla mesajı iletme biçimleriyle de ilgilenirler. Buna göre iletişiminizi yüz ifadeniz, ses tonunuz, ellerinizin hareketi ile aktif katılarak güçlü bir hale getirebilirsiniz. Aktif bir dinleyici olup Ne?, Neden?, Nasıl? sorularını iletişim sırasında sorup yanıtlamak da önem taşımaktadır. Çocuğunuzla birlikte eğlenmek ve davranışa odaklanmanız da iletişim sürecinizi daha etkili hale getirecektir (UNICEF, 2024)

Sonuç olarak iletişim yapıcı ve odağında çocuğun olduğu biçimde şekillendirilmelidir. Ebeveynlerin davranışlarında tutarlı, olumlu destekleyici tutumlar sergiledikleri iletişim örüntüleri önerilmektedir. Çocukların yetişkinler ve akranlar tarafından sosyal kabulü de ebeveynler ve toplumdaki diğer fertlerle iletişim süreçlerini daha güçlü hale getirecektir. Anne babalar evdeki iletişim süreçlerini de çocukları için öğrenme deneyimlerine dönüştürebilirler. Ayrıca, iletişim ve dil becerilerini desteklemede rutinlerden yararlanılabilirler.

KAYNAKLAR

- American Speech-Language-Hearing Association. (ASHA) (t.y). Language in brief. 1.1.2025. tarihinde https://www.asha.org/practice-portal/clinical-topics/spoken-language-disorders/language-in-brief/?srsltid=AfmBOoqzXLQD1QIbhXhRPciTb2TCkRfdcge-DLLLT8SDCF_pxNSsxfbC adresinden alındı.
- American Speech-Language-Hearing Association. (ASHA) (2024). Activities to encourage speech and language development. 11.03.2025 tarihinde <https://www.asha.org/public/speech/development/activities-to-encourage-speech-and-language-development/> adresinden alındı.
- Bleile, K. M. (2004). *Manual of articulation and phonological disorders: Infancy through adulthood*. Thomson/Delmar Learning.
- Bloom, L., & Lahey, M. (1978). *Language development and language disorders*.
- Brown, R. (1973). *A first language: The early stages*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Coplan J. (1985). Evaluation of the child with delayed speech or language. *Pediatr Ann.*;14(3):203-208.
- Feeney, R., Desha, L., Ziviani, J., & Nicholson, J. M. (2012). Health-related quality-of-life of children with speech and language difficulties: A review of the literature. *International Journal of Speech-Language Pathology*, 14(1), 59-72.
- Feldman, H. M. (2019). How young children learn language and speech. *Pediatrics in review*, 40(8), 398-411.
- Hoff, E. (2014). *Language development*, Fifth edition. Belmont, CA; Wadsworth/Thomson Learning.
- Kaderavek, J. N., & Henbest, V. S. (2024). *Language disorders in children: Fundamental concepts of assessment and intervention*. Plural Publishing, Inc.
- Kuder, S. J. (2018). *Teaching students with language and communication disabilities*. Boston, MA: Pearson Education, Inc.
- Langbecker, D., Snoswell, C. L., Smith, A. C., Verboom, J., & Caffery, L. J. (2020). Long-term effects of childhood speech and language disorders: A scoping review. *South African Journal of Childhood Education*, 10(1), 1-13.
- Levey, S. (2019). *Introduction to language development*. Plural Publishing
- Lewis, F. M., Murdoch, B. E., & Woodyatt, G. C. (2007). Communicative competence and metalinguistic ability: Performance by children and adults with autism spectrum disorder. *Journal of Autism And Developmental Disorders*, 37, 1525-1538
- McLaughlin, M. R. (2011). Speech and language delay in children. *American Family Physician*, 83(10), 1183-1188.
- National Institute on Deafness and Other Communication Disorders (NIDCD). (t.y.). Speech and language developmental milestones. 1.1.2025 tarihinde

<https://www.nidcd.nih.gov/health/speech-and-language> adresinden alındı.

- Owens Jr, R. E. (2016). *Language development: An introduction, ninth edition*. London; Education Limited.
- Patterson, J.P. (2018). Metalinguistic Skills (pp:2160-20161). *Encyclopedia of Clinical Neuropsychology, second edition*, editör: Jeffrey S. Kreutzer, John DeLuca& Bruce Caplan. Switzerland: Springer International Publishing. ISBN 978-3-319-57110-2.<https://doi.org/10.1007/978-3-319-57111-9>
- Plug, M.B., van Wijngaarden, V., de Wilde, H., van Binsbergen, E., Stegeman, I., van de Boogaard, M.H., Smit, A.L. (2021). Clinical characteristics and genetic etiology of children with developmental language disorder. *Front. Pediatrics*, 2021;9. <https://doi.org/10.3389/fped.2021.651995>
- Reed, V. (2018). *An introduction to children with language disorders* (5th edition ed.). Pearson/Allyn and Bacon.
- Rice, M., Sell, M., & Hadley, P. (1991). Social interactions of speech and language-impaired children. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, 34(6),1299-1307. <https://doi.org/10.1044/jslr.3406.1299>
- Topbaş, S. (2007). *Dil ve kavram gelişimi*. Kök Yayıncılık
- UNICEF (2024). How to communicate effectively with your young child 9 ways to strengthen your bond through your words and actions. 12 Mart 2025 tarihinde <https://www.unicef.org/parenting/child-care/9-tips-for-better-communication> adresinden alındı.
- Wankoff, L. S. (2011). Warning signs in the development of speech, language, and communication: When to refer to a speech-language pathologist. *Journal of Child and Adolescent Psychiatric Nursing*, 24(3), 175-184.

YUTMA BOZUKLUKLARI

Emel ARSLAN SARİMEHMETOĞLU¹

¹ Doktor Öğretim Üyesi, Ankara Medipol Üniversitesi, emel.arslan@ankaramedipol.edu.tr,
ORCID: 0000-0002-8601-7836

Yutma; ağıza alınan besinin ağızdan mideye geçişinin sağlanması ile oluşan karmaşık sensörimotor bir eylemdir ve kişinin gıda alımı sağlanmanın dışında, aynı zamanda üst ve alt solunum-sindirim yollarından gelen iç salgıların (örneğin tükürük, safra ve burun, trakeal veya bronşiyal salgılar) yönetiminde de doğrudan rol oynar. Sağlıklı yutma aktivitesi, nöromotor koordinasyonu ve korteks-beyin sapı ilişkisi gerektirmektedir. Nöronal ağ, afferent ve efferent nöronlar ve beyin sapı birinci seviye yutma kontrol merkezi olan Merkezi Patern Jeneratörleri olan dorsal ve ventral internöronların organizasyondan oluşur (André Jean, 1990; Martin & Sessle, 1993). Bazal ganglionlar, serebellum, talamus, hipotalamus ve amigdala gibi subkortikal yapılarda da ikinci kontrol merkezi olarak görev alır. Üçüncü kontrol seviyesinde kortikal yutma merkezleri bulunur (Mistry & Hamdy, 2008). Beyin sapı yutma merkezi, bilateral olarak beynin üst medüller ve pontin bölgelerinde bulunan retiküler oluşum içinde bulunur (Ertekin & Aydogdu, 2003). Bu sistemlerin koordinasyonlu etkileşimi sayesinde yutma sağlıklı bir şekilde tamamlanır (Mosier & Bereznaya, 2001).

Yutkunma süreci dört aşamalı ardışık modelle açıklanmıştır: oral hazırlık aşaması, oral faz, faringeal faz ve özofagus fazı olarak incelenebilir (Reza Shaker, Belafsky, Postma, & Easterling, 2013). Bolus (lokma) oluşumu oral hazırlık aşamasında meydana gelir. Ağız boşluğu önden dudaklarla kapatılır ve dil ile damak arasında besin/sıvı bolusu tutulur. Bolus oluştuğunda sonraki oral faz başlar, bolus ağız boşluğunun arkasına doğru hareket ettirilir ve farenkse doğru itilir (Leopold & Daniels, 2010). Farengeal aşamada, hava yolu aspirasyondan korunurken yutkunma tetiklenir. Farenkste bolus taşınması, çoklu koordineli hareketlerle 0,5 saniye içinde gerçekleştirir: Epiglot laringeal açıklığı kapatır, vokal kordlar kapanır. Larinksin elevasyonu ve öne doğru yer değiştirmesi ile farinks çapı artar. Üst özofageal sfinkter açılır. Dil ve faringeal konstriktörlerin bolusu aşağıya özofagusu doğru itmesiyle bu faz sona erer. Bolusun başı üst özofagus sfinkterinden geçtikten sonra özofagus aşaması başlar. 6-20sn sürer. Yutma işleminin son aşamasıdır. Özofagus kasılmasının peristaltik dalgası bolusu mideye taşır. Bu süreç katı gıdaların yutulma sürecini açıklamaktadır (Palmer, Rudin, Lara, & Crompton, 1992). Yiyecekler ağız boşluğunda çiğnenir ve tükürük ile karıştırılarak yapışkan bir bolus oluşturulur. Bolus orofarinkse itilirken ve yutkunma tetiklenene kadar orada toplanırken çiğneme devam edebilir (Inamoto & Kaneoka, 2022).

Yutma fonksiyonu, kırktan fazla kas çiftinin ve C1-3 ansa servikal sinir ile çok sayıda kraniyal sinirin koordinasyonunda gerçekleşmektedir (Prasse & Kikano, 2004). Bu fonksiyon için kraniyal sinirler ve birkaç servikal spinal sinir görev yapmaktadır. (Cichero & Murdoch, 2006). Kraniyal sinirler, bolusun ağızdan mideye taşınmasını sağlayan

karmaşık bilişsel, duyu-motor süreci olan yutmada önemli bir rol oynar (Ludlow, 2015; Rosenbek & Jones, 2008).

Yutma fonksiyonunda görev alan kraniyal sinirler:

1. Trigeminal Sinir (V): Yüzün ve dilin ön üçte ikisinin somatosensasyonunu kontrol eder (Rosenbek & Jones, 2008). Dokunma, ağrı, sıcaklık, basınç gibi duyuusal uyarıları ileten duyuusal, çiğneme kaslarını inerve eden motor komponenti vardır. V. Kraniyal sinirin hasar görmesi, zayıf çiğneme ve ağız tabanının zayıf stabilizasyonu nedeniyle yutmanın hazırlık oral ve oral aşamasında sorunlara neden olabilir. Trigeminal sinir disfonksiyonu aynı zamanda milohyoid ve ön karın M. Digastrik kas bozukluğuna bağlı olarak yutmanın faringeal fazı sırasında hareketin azalmasına neden olacaktır (Florie, Pilz, Dijkman, & al., 2021).

2. Fasiyal Sinir (VII): Dilin ön üçte ikisinin tat duyusunu iletir (Jones, 2003). M. Orbicularis oris ve M. Buccinator ile yüz ifadesi kaslarının motor hareketini kontrol eder ve her ikisi de dudakların kapanmasında ve oral kalıntının önlenmesinde rol oynar. Yutmanın oral fazında besinin oral kaviteye alınması aşamasında görev alır. M. Stilohyoid ve M. Digastrik kasın arka karnının motor innervasyonunu da sağlar. Bu kaslar hyoid kemiği posterosuperior olarak geri çeker ve glossopalatal kapanmaya yardımcı olur. Submandibular ve sublingual tükürük bezlerinin innervasyonunun da görev alır. Fasiyal sinir hasarları, tat algısının azalmasına, hazırlık oral fazı sırasında zayıf bolus oluşumuna, yutma sonrası oral kalıntıya ve ağız kuruluşuna neden olabilir (Florie ve ark., 2021).

3. Glossofarengal Sinir (IX): Dilin arka üçte birinin ve yumuşak damak mukozasının ve üst faringeal yolun somatosensasyonunu kontrol eder (Jones, 2003). IX motor innervasyonu, üst özofageal sfinkterin açılmasına yardımcı olan laringeal bir asansör olan M. Stilofaringeus kasını aktive eder. M. Salpingopharyngeus kasında da IX siniri innervasyonu vardır, bu kas aşağı doğru M. Palatofaringeus kasının lifleri ile birleştirilerek, yumuşak damağın yükselmesinde de önemli bir rol oynar. Bu sinirin disfonksiyonunda, faringeal bolus taşınmasının bozulmasına oluşabilmektedir (Florie ve ark., 2021).

4. Vagus sinir (X): Hem motor hem de duyuusal innervasyonu sağlar ve yutmanın faringeal fazında önemli bir rol oynar (Erman, Kejner, Hogikyan, & aaa, 2009; Jones, 2003). Bu sinirin motor lifleri, sırasıyla V ve IX tarafından inerve edilen M. Stilofaringeus kası ve M. Tensör veli palatini kası hariç, larinks ve farenksin tüm çizgili kaslarını inerve eder. VN'nin faringeal dalları M. Levator veli palatini, M. Salfingofaringeus, M. Palatofaringeus, M. Palataglossus ve uvular kasları inerve eder. Eksternal superior laringeal sinir, M. Krikotiroid kasın motor innervasyonunu sağ-

lar. Rekürren laringeal sinir, M. Krikotiroid kası dışındaki tüm intrinsik laringeal kasların motor innervasyonundan sorumludur. Bu sinirin disfonksiyonunda zayıf velofaringeal yetmezliğe, zayıf farengeal kasılmaya, disfoniye ve sessiz aspirasyona neden olabilir (Florie ve ark., 2021).

5.Hipoglossal sinir (XII): M. Palataglossus dışında tüm dil kaslarını innerve eden sinirdir. Dilin tüm hareketlerini kontrol eden, yalnızca motor işlevi olan bir sinirdir. Bu sinirin disfonksiyonunda dizartrin yanısıra, bolusun oral kontrolünde sorunlara, zayıf dil basıncına, yutma sonrası oral kalıntıya vb. neden olabilir (Florie ve ark., 2021).

Sağlıklı bir yutma süreci için çiğneme, solunum ve yutma arasında düzenli bir koordinasyon olmalıdır. Yutma genellikle solunumun nefes alma (inspirasyon) evresinde başlar ve bu esnada solunum kısa süreliğine durur. Yutma tamamlandıktan sonra, solunum nefes verme (ekspirasyon) evresiyle devam eder. Bu mekanizma, aspirasyonu önleyerek koruyucu bir işlev görür (Bailey, Johnson, & Newlands, 2006; Klahn & Perlman, 1999; Yıldız, 2021).

Yutma bozukları (disfaji); ağız, dil, ağız boşluğu, farenks, hava yolu ve yemek borusu ve üst kısmı dahil olmak üzere yutmanın bir veya daha fazla kısmının fonksiyon bozukluğu olarak tanımlanmıştır (Speyer, Cordier, Farneti, & al., 2022). Sıklıkla anatomik veya yapısal eksiklikler veya anormallikler nedeniyle alt sfinkterler ortaya çıkar (R. Shaker, 2006). Disfaji, hem yaştan hem de komorbid hastalıklardan etkilenen, altta yatan konjenital veya edinsel durumların geniş bir yelpazesıyla ilişkilidir (D. F. Roden & K. W. Altman, 2013). Disfaji, kortikal bir kararın oluşturulmasından, sindirim ve sindirimi içeren bir dizi olayla tanımlanan ilgili duyuşsal modülasyonla birlikte motor eylemin gerçekleştirilmesine kadar, yutmanın oldukça entegre nöromotor dizisindeki altta yatan bozukluklardan ve bozukluklardan kaynaklanan bir semptom veya semptomlar topluluğudur (A. Jean, 2001). Disfaji, yaşlı bireylerde sıklıkla hastanede yatan hastalarda ve nörodejeneratif bozuklukları olan bireylerde önemli bir sorun haline gelebilir (Dehaghani, Yadegari, Asgari, Chitsaz, & Karami, 2016; Ebrahimian Dehaghani, Khosropoor, Yousefzadeh, & Hamedanchi, 2016). Disfajisi olan hastalarda, demans ve felç gibi altta yatan hastalıklardan kaynaklanan bilişsel bozukluklar ve/veya dil bozuklukları olabilir (Simpelaere, Vanderwegen, Wouters, De Bodt, & Van Nuffelen, 2017). Yetişkinlik ve involüsyonel (yaşlanmaya bağlı) dönemlerde disfajinin nedenleri iki büyük gruba ayrılabilir: Bir yanda merkezi ve periferik nörolojik sendromlar, diğer yanda ise özellikle neoplastik baş ve boyun cerrahisi sonrası ortaya çıkan post-travmatik sendromlar (Bloem ve ark., 1990; Cook & Kahrilas, 1999). Disfajinin nedenleri yaşa bağlı olarak farklılık gösterir ve genel popülasyonun %1,7 ila %11,3'ünü etkiler (R.

Shaker, 2006). Disfaji tipleri bozukluğu lokalizasyonuna göre isimlendirilmektedir. Orofarengeal disfaji, yutma işlemi sırasında ağız ve farenks bölgelerinde yaşanan güçlükleri ifade eder. Yani, orofarengeal disfaji, yutmanın ağızdan başlayıp farenks bölgesinde devam eden aşamalarında yaşanan sorunları ifade eden bir terimdir. Bu tür disfaji genellikle yiyecek veya sıvının doğru bir şekilde ilerlememesi sonucu ortaya çıkar ve çeşitli nedenlerle meydana gelebilir. Orofarengeal disfaji sıkça inme, beyin yaralanmaları ve nörodejeneratif hastalıklar gibi rahatsızlıklarla ve yaşlı popülasyonda daha sık karşılaşılan baş- boyun kanseri gibi onkolojik nedenlerle de ilişkilendirilmiştir.

Orofarengeal direkt ve indirekt semptomlar aşağıda yer almaktadır.

1. Orofarengeal disfaji'nin direkt semptomları: Dudaklardan besin taşması, öksürme, salya kontrol bozukluğu, yiyeceklerin burundan gelmesi, kusma, yiyeceklerin boğaza yapışması, belirli kıvamları yemekten kaçınma, duruş değişiklikleri
2. Orofarengeal disfaji'nin indirekt semptomları: Tekrarlayan akciğer enfeksiyonları, kilo kaybı, beslenme tercihlerinde değişim, bronşit ve/veya pnömoni, uzun süren öğün süresi, öksürme, ses değişimi, artikülasyon, dil ve konuşma bozuklukları (Rommel & Hamdy, 2016).

Orofaringeal disfaji, morbidite (hastalık oranı), mortalite (ölüm oranı) ve maliyetlerin yüksek olduğu bir patolojik tabloyu oluşturur (Cook & Kahrilas, 1999). Yaşlı bireylerde bu durumun yaygınlığının yaklaşık %20 olduğu (Bloem ve ark., 1990) akut bakım hastanelerinde ise %12-13 oranında görüldüğü hesaplanmıştır (Groher & Bukatman, 1986). Normal orofaringeal yutma süreci, bolusun özellikleri (örneğin hacmi ve viskozitesi) ve bireyin gönüllü kontrolü gibi çeşitli faktörlerden etkilenir. Sağlıklı bireyler, duruma bağlı olarak belirli ve düzenli bir şekilde farklı orofaringeal yutma türlerini kullanır (J. A. Logemann, 2007). Örneğin, küçük hacimli yutmalarda, bolusun ağızdan itilmeye başlanmasıyla birlikte, oral ve faringeal aşamalar birbirini takip eden bir sırayla gerçekleşir. Önce bolus ağız boşluğundan faringeale doğru hareket eder, ardından faringeal aşama tetiklenerek bolus, farinks yoluyla yemek borusuna yönlendirilir. Buna karşın, daha büyük hacimli yutmalarda (örneğin 10 mL sıvı), yutmanın güvenliğini ve etkinliğini sağlamak için oral ve faringeal aşamalar eş zamanlı olarak çalışır. Benzer şekilde, bireyin gönüllü kontrolü, hava yolunun kapanma zamanlamasını değiştirebilir ve ek bir koruma sağlayabilir. Bu süreçte, yutma öncesi ve sonrası hava yolu kapanması, krikofaringeal valfin açılması ve yutma sırasında gerekli basınçların uygulanması gibi mekanizmalar devreye girer. Ayrıca, bolusun viskozitesi de yutma koordinasyonunu etkileyerek, daha yoğun kıvamlı besinle-

rin temizlenmesi için daha fazla basınç gerektirebilir (J. A. Logemann, 2007). Yutma mekanizmasını sistematik olarak değiştiren değişkenler henüz tam olarak tanımlanmamıştır. Orofaringeal yutma, farklı evrelerine göre veya bu süreci yönlendiren nöromüsküler bileşenler doğrultusunda açıklanabilir. Bu süreçte, orofaringeal bölgedeki çeşitli valflerin belirli zamanlarda açılıp kapanması ve her besin veya sıvının ağızdan yutağa, ardından yemek borusuna güvenli ve etkili şekilde ilerleyebilmesi için gerekli basınç seviyelerinin sağlanması büyük önem taşır. Orofaringeal yutma mekanizmasının herhangi bir aşamasındaki bileşenlerden herhangi biri disfajiye neden olabilir. Bu bozukluklar, nörolojik veya yapısal bir temeli olabilen anatomik veya fizyolojik anormalliklerden kaynaklanabilir (J. A. Logemann, 2007).

Özofageal disfaji de ise yutmanın özofageal evre etkilenmiştir. Yutma gücü, yemek veya sıvının yemek borusundan mideye geçişi sırasında yaşanan sorunlardan kaynaklanır. Özofageal disfaji, alt veya üst özofagus problemleri nedeniyle oluşabilir. Orofaringeal disfaji ve özofageal disfajisi arasındaki genellikle ani aspirasyon veya yutma ile öksürük ve nazofaringeal yetersizlik, ses değişiklikleri veya koordine olmayan bir yutkunma gibi diğer semptomlardan ayrılabilir. Dikkatli bir şekilde alınan hasta anamnezi ile bu semptomların varlığı tespit edilebilir (Triggs & Pandolfino, 2019). Orofaringeal disfajiden şüpheleniliyorsa video floroskopik yutma değerlendirmesi yapılması önerilmektedir (Rommel & Hamdy, 2016). Özofageal disfajisi olduğundan şüphelenilen hastalar ise gastroenterologa endoskopiye yönlendirilmelidir. Endoskopi, etioloji bilinmediğinde veya inflamatuvar bir süreçten şüphelenildiğinde kitle tedavisi etme ve biyopsi alma fırsatı sunar. Her iki disfaji tipinin de birbirini etkileyebileceğinden bozukluğun tanısında ağızdan mideye kadar değerlendirme yapılması gerektiğini önerilmektedir (Vodanović, Radošević, & Kolundžić, 2020). Özofageal disfajisi olan hastalarda, özofagusun yapısal ya da hareketlilikle ilgili bozukluklarını ayırt etmek amacıyla hasta öyküsünden yararlanmak önemlidir. İlk değerlendirme sürecinde, öncelikle yapısal ve inflamatuvar lezyonları ekarte etmek için endoskopi ve/veya baryumlu özofagram uygulanır (Liu ve ark., 2018). Eğer belirgin bir yapısal ya da inflamatuvar lezyon saptanmazsa, özofagusun hareketliliğini değerlendirmek için manometri testi gerçekleştirilir (Liu ve ark., 2018). Disfaji tanı ve yönetimiyle ilgili Dünya Gastroenteroloji Organizasyonu (WGO) tarafından yayımlanan en son kılavuzlar, klinik uygulama için pratik bir çerçeve sunmaktadır. Özofageal disfajisi bulunan hastalarda, uygun tedavi için erken sevk yapılabilmesi amacıyla, alarm belirtilerinin değerlendirilmesi ve acil inceleme gerektiren diğer faktörlerin gözden geçirilmesi için öykü ve fizik muayene yapılmasını önerilmektedir (Liu ve ark., 2018).

Disfaji malnütrisyon, dehidratasyon, tekrarlayan akciğer enfeksiyonu gibi ciddi komplikasyona neden olmaktadır bu sebeple erken dönemde sağlık hizmetlerine erişim gerektirmektedir (Rommel & Hamdy, 2016). Disfajisi olan bireylerde, bozukluğun şiddetine göre beslenme şekilleri etkilenmektedir. Katı besin tüketemeyenler sıklıkla besinleri blendırdan geçirilmiş mama halinde tüketmektedir. Sıvı tüketiminin güvenli koşullarda yapamayan hastalarda ise kıvamın artırılması ile daha güvenli bir yutma sağlanabilmektedir (Arslan, Ilgaz, Demir, & Karaduman, 2017; Larsen, 1972). Çiğneme ve yutma hareketlerini gerçekleştiremeyen ileri düzeyde yutma ve beslenme problemi olan hastalar, ağızdan beslenmeye kapatılarak mideye yerleştirilen perkütan endoskopik gastrostomi ile beslenebilir (Force & Association, 2002). Yutma güçlüğü'nün yaygınlığı temel neden, yaş, çevre (örneğin, hastane, kurum veya toplum), ve bilgi kaynağına (kendiliğinden bildirilenlerle resmi değerlendirmeler arasındaki fark) göre değişir (Dylan F Roden & Kenneth W Altman, 2013). Hem çocuklarda hem de yetişkinlerde disfaji ortaya çıkabilir. Etiyolojisi fark etmeksizin her yaşta disfaji dehidrasayon, kilo kaybı, yorgunluk, yaşam kalitesi, akciğer enfeksiyonları, aspirasyon ve ölüme varan etkileri olabilir. Toplumda orofarengeal disfaji belirtileri için erken ve güvenilir tarama önemlidir (Arslan ve ark., 2017; Demir, Serel Arslan, İnal, & Karaduman, 2016).

Yutma bozukluklarının önlenmesi, değerlendirilmesi, tedavisi ve yönetimiyle ilgilenen sağlık profesyonelleri gelişimsel, yetişkin ve yaşlılık dönemlerindeki hastalarla çalışır. Bu süreçte kulak burun boğaz uzmanları, dil ve konuşma terapistleri, nörologlar, fizik tedavi uzmanları, gastroenterologlar ve radyologlar bir arada çalışarak multidisipliner bir ekip oluşturur (A. Schindler ve ark., 2003; O. Schindler & Juliani, 1998). Orofaringeal disfaji yaşayan bireylerle çalışan klinisyenlerin, yutma bozukluğunun nedenini doğru bir şekilde belirlemesi büyük önem taşır. Çünkü tedavi yöntemi, altta yatan sebebe göre şekillenir. Bazı disfaji türlerine sahip hastalar, belirli tedavi yaklaşımlarına uygun olmayabilir (J. A. Logemann, 2007). Örneğin, motor nöron hastalığı olan bireyler için egzersiz önerilmez, çünkü bu tür aktiviteler yorgunluğu artırarak yutma mekanizmasını daha da kötüleştirir. Buna karşılık, Parkinson hastalığı gibi bazı nörolojik rahatsızlıklar, aktif egzersizlere olumlu yanıt verebilir ve yutma fonksiyonunda iyileşme sağlanabilir. Baş ve boyun kanseri nedeniyle cerrahi, radyoterapi veya kemoterapi gören hastalar ise orofaringeal yutma mekanizmasını koruyabilmek veya normale yakın bir seviyeye döndürebilmek için yoğun bir şekilde egzersiz yapmaya ihtiyaç duyar (J. A. Logemann, 2007). Bu nedenle, klinisyenin yutma problemine neden olan spesifik etiyojolojiyi ve disfajiden etkilenen kasları, kas gruplarını ya da yapıları doğru bir şekilde tanımlaması tedavi sürecinin

başarısı açısından kritik bir rol oynar. Orofaringeal disfaji şikayeti olan bir hasta genellikle, yutma bozukluklarının değerlendirilmesi ve tedavisinde uzmanlaşmış bir dil ve konuşma terapistine klinik veya yatak başı değerlendirme için yönlendirilir (J. Logemann, 1984). Değerlendirme süreci genellikle ağız, farinks ve larinksin anatomik ve fizyolojik yapısının incelenmesiyle başlar (J. A. Logemann, 2007). Daha sonra, dudak, dil ve damak hareket açıklığını değerlendirme yapılır. Ayrıca, hastanın şikayetlerini detaylı bir şekilde öğrenmek amacıyla ayrıntılı bir öykü alınır ve bu şikayetler, hastanın mevcut tıbbi tanısı doğrultusunda olası yutma bozukluklarıyla dikkat edilmelidir. Eğer hastanın yutma sorununun faringeal veya laringeal kaynaklı olduğu düşünülüyorsa, genellikle bir enstrümantal değerlendirme yapılır. Orofaringeal yutmanın enstrümantal değerlendirmesi genellikle modifiye baryum yutma testi ile gerçekleştirilir (J. A. Logemann, 2007). Bu test sırasında, belirli besinlerin yutulması esnasında ağız ve farinks bölgesinin radyografik görüntülemesi yapılır. Besinlerin hacim ve viskozite gibi özelliklerinin yutma fizyolojisini etkilediği bilirse de tat, doku, sıcaklık veya aroma gibi diğer özelliklerin normal yutma mekanizması üzerindeki etkileri yeterince araştırılmamıştır.

Eğer hasta yutkunma sırasında orta ila ileri derecede bir bozukluk gösteriyorsa ve bu durum gıda veya sıvının hava yoluna kaçmasına (aspirasyon) ya da tekrar yutmaya gerektirecek miktarda kalıntı birikmesine yol açıyorsa, tedavi sürecine davranışsal terapi stratejileri eklenmelidir (J. A. Logemann, 2007). Bu stratejiler, hastanın yaşadığı spesifik yutma bozukluğuna göre belirlenir. Klinisyenin öncelikle kendisine sorması gereken soru, hastanın yutma problemine uygun bir duruş değişikliği ile müdahale edilip edilemeyeceğidir. Yutma mekanizmasını iyileştirmeye yardımcı olabilecek beş temel duruş tekniği vardır: **Çene çekme** (hava yolu girişini daraltarak koruma sağlar), **başı yukarı kaldırma** (oral geçişi hızlandırır), **başı çevirme** (her zaman zayıf olan tarafa döndürülerek gıdanın güçlü tarafa yönlendirilmesi sağlanır), **başı güçlü tarafa eğme** (gıdanın daha iyi çalışan tarafa ilerlemesine yardımcı olur) ve **uzanma pozisyonu** (yutkunma sonrası aspirasyonu önleyebilir) (J. A. Logemann, 2007). Eğer hastanın yutma sorunu için uygun bir duruş stratejisi bulunmazsa ya da hasta boyunluk kullanımı veya cerrahi müdahaleler nedeniyle baş ve boyun pozisyonunu değiştiremiyorsa, klinisyen yutma bozukluğunun duyuşsal bir temeli olup olmadığını değerlendirmelidir. Eğer problem duyuşsal bir kaynaktan kaynaklanıyorsa yani, azalmış duyarlılık nedeniyle yutma mekanizmasının oral aşamasının başlatılmasında güçlük yaşıyorsa veya faringeal yutma refleksi gecikiyorsa hastaya duyuşsal olarak daha güçlü uyarılar içeren bir bolus sunmak faydalı olabilir. Bu boluslar **ekşi** (J. A. Logemann ve ark., 1995), **soğuk veya karbonatlı** olabilir (Bülow, Olsson, & Ekberg, 2003).

Orofaringeal disfaji tedavisinde öncelikle bolusun hareketini düzenlemek için duruş değişiklikleri, yutma güvenliğini ve hızını artırmak amacıyla duyusal girdiyi artırma, hava yolu korunmasını desteklemek için yutma manevralarının uygulanması, üst özofageal sfinkterin açılmasını kolaylaştırma ve yutma sırasında basınç oluşturma gibi davranışsal yöntemler kullanılır (J. A. Logemann, 2007). Ayrıca, oral dil, hiyoid ve gırtlak hareketliliğini artırmaya yönelik egzersizler ile dil ve dudak kaslarını güçlendirme çalışmaları da tedavi sürecine dahil edilir (J. A. Logemann, 2007). Konsensüs orofaringeal disfaji vakalarının tespit edilmesinde, hasta tarafından bildirilen semptomların, fiziksel muayenenin ve başucu tarama testlerinin kullanımının gerekli olduğu sonucuna varmıştır (Jaffer, Ng, Au, & Steele, 2015). Bunun nedeni, aspirasyon ve pnömoni riskinin yüksek olmasıdır. Orofaringeal disfajiden şüphelenildiğinde, tanıyı kesinleştirmek ve tedavi sürecini yönlendirmek amacıyla bir dil ve konuşma terapistine veya videofloroskopik yutma çalışması gibi klinik değerlendirme yapabilecek bir uzmana yönlendirme yapılması önerilmektedir (Liu ve ark., 2018).

İncelenmemiş disfaji şikayetiyle başvuran tüm hastalarda, öncelikle orofaringeal disfaji düşünülmeli ve bu durum dışlanmalıdır (Aziz ve ark., 2016). Eğer orofaringeal disfaji şüphesi varsa, daha ileri inceleme ve tedavi için uzmana yönlendirilmesi önerilir. Özofageal disfaji semptomları gösteren hastalar, öyküleri doğrultusunda, acil inceleme gerektiren alarm belirtileri (örneğin, endoskopi veya diğer görüntüleme yöntemleri olan bilgisayarlı tomografi ya da ultrason) açısından değerlendirilmelidir (Aziz ve ark., 2016; Liu ve ark., 2018). Hastaya en uygun tedavi yönteminin belirlenmesi, kişinin tıbbi durumu, tanı sürecinde saptanan yutma bozukluğunun özellikleri ve hastanın verilen yönergeleri uygulayabilme kapasitesi göz önünde bulundurularak yapılmalıdır.

Yutma karmaşık bir sensörimotor süreçtir ve gıda alımından öte, vücutta birçok önemli işlevi yerine getirir. Yutma işlevi, nöromotor koordinasyon ve korteks ile beyin sapı arasındaki etkileşimi gerektirir. Yutma süreci dört aşamadan oluşur: oral hazırlık, oral faz, farengeal faz ve özofageal faz. Bu aşamalar arasındaki koordinasyon, düzgün bir yutma için kritik öneme sahiptir. Her bir faz, belirli kaslar ve sinirler tarafından kontrol edilir, bu da yutmanın karmaşıklığını artırır.

Disfaji, yutma işleminin bir veya daha fazla aşamasında meydana gelen fonksiyon bozukluğudur ve bu durum, hem bireylerin beslenme alışkanlıklarını hem de genel sağlık durumlarını ciddi şekilde etkileyebilir. Disfaji, farklı yaş gruplarında ve çeşitli hastalık durumlarında görülebilir. Orofaringeal disfaji, özofageal disfaji gibi farklı türleri vardır, ve her biri farklı değerlendirme ve tedavi gerektirir. Disfajinin erken dönemde teş-

his edilip yönetilmesi, malnütrisyon, dehidratasyon, tekrarlayan akciğer enfeksiyonları gibi komplikasyonların önlenmesinde büyük önem taşır. Sonuç olarak disfaji, sadece bireyin beslenmesini değil, aynı zamanda genel sağlığını ve yaşam kalitesini de ciddi şekilde etkileyen bir durumdur. Bu yüzden, erken tanı ve tedavi için sağlık profesyonellerinin bu konuda dikkatli ve zamanında müdahalelerde bulunması gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Yutma, yutma bozukluğu, disfaji, orofarengeal disfaji, özofageal disfajisi

KAYNAKÇA

- Arslan, S. S., Ilgaz, F., Demir, N., & Karaduman, A. A. (2017). Yutma bozukluğu olan serebral palsili çocuklarda büyüme yetersizliği ve beslenme şeklinin ebeveynlerin kaygı durumu üzerindeki etkisi. *Beslenme ve Diyet Dergisi*, 45(1), 28-34.
- Aziz, Q., Fass, R., Gyawali, C. P., Miwa, H., Pandolfino, J. E., & Zerbib, F. (2016). Esophageal disorders. *Gastroenterology*, 150(6), 1368-1379.
- Bailey, B. J., Johnson, J. T., & Newlands, S. D. (2006). *Head & neck surgery--otolaryngology* (Vol. 1): Lippincott Williams & Wilkins.
- Bloem, B., Lagaay, A., Van Beek, W., Haan, J., Roos, R., & Wintzen, A. (1990). Prevalence of subjective dysphagia in community residents aged over 87. *BMJ: British Medical Journal*, 300(6726), 721.
- Bülöw, M., Olsson, R., & Ekberg, O. (2003). Videoradiographic analysis of how carbonated thin liquids and thickened liquids affect the physiology of swallowing in subjects with aspiration on thin liquids. *Acta Radiologica*, 44(4), 366-372.
- Cichero, J. A., & Murdoch, B. E. (2006). *Dysphagia: foundation, theory and practice*: John Wiley & Sons.
- Cook, I. J., & Kahrilas, P. J. (1999). AGA technical review on management of oropharyngeal dysphagia. *Gastroenterology*, 116(2), 455-478.
- Dehaghani, S. E., Yadegari, F., Asgari, A., Chitsaz, A., & Karami, M. (2016). Brain regions involved in swallowing: evidence from stroke patients in a cross-sectional study. *Journal of Research in Medical Sciences*, 21(1), 45.
- Demir, N., Serel Arslan, S., İnal, Ö., & Karaduman, A. A. (2016). Reliability and validity of the Turkish eating assessment tool (T-EAT-10). *Dysphagia*, 31, 644-649. doi:10.1007/s00455-016-9723-9
- Ebrahimian Dehaghani, S., Khosropoor, Z., Yousefzadeh, H., & Hamedanchi, A. (2016). Development, validity and reliability of dysphagia assessment test in Iranian adults after stroke. *International Journal of Travel Medicine and Global Health*, 4(2), 53-56.
- Erman, A. B., Kejner, A. E., Hogikyan, N. D., & aaa. (2009). Disorders of cranial nerves IX and X. *Semin Neurol*, 29(1), 85-92. doi:10.1055/s-0028-1124027
- Ertekin, C., & Aydogdu, I. (2003). Neurophysiology of swallowing. *Clinical Neurophysiology*, 114(12), 2226-2244. doi:10.1016/S1388-2457(03)00237-2
- Florie, M. G., Pilz, W., Dijkman, R. H., & al., e. (2021). The effect of cranial nerve stimulation on swallowing: a systematic review. *Dysphagia*, 36, 216-230. doi:10.1007/s00455-020-10126-x
- Force, N. D. D. T., & Association, A. D. (2002). *National dysphagia diet: Standardization for optimal care*: American Dietetic Associati.
- Groher, M. E., & Bukatman, R. (1986). The prevalence of swallowing disorders in two teaching hospitals. *Dysphagia*, 1, 3-6.

- Inamoto, Y., & Kaneoka, A. (2022). Swallowing disorders in the elderly. *Current Physical Medicine and Rehabilitation Reports*, 10(1), 38-44. doi:10.1007/s40141-021-00339-y
- Jaffer, N. M., Ng, E., Au, F. W.-F., & Steele, C. M. (2015). Fluoroscopic evaluation of oropharyngeal dysphagia: anatomic, technical, and common etiologic factors. *American Journal of Roentgenology*, 204(1), 49-58.
- Jean, A. (1990). Brainstem control of swallowing: localization and organization of the central pattern generator for swallowing. *Neurophysiology of the Jaws and Teeth*, 1294-1321.
- Jean, A. (2001). Brain stem control of swallowing: neuronal network and cellular mechanisms. *Physiol Rev*, 81(2), 929-969. doi:10.1152/physrev.2001.81.2.929
- Jones, B. (2003). *Normal and abnormal swallowing: imaging in diagnosis and therapy*: Springer Science & Business Media.
- Klahn, M. S., & Perlman, A. L. (1999). Temporal and durational patterns associating respiration and swallowing. *Dysphagia*, 14, 131-138.
- Larsen, G. L. (1972). Rehabilitation for dysphagia paralytica. *Journal of Speech and Hearing Disorders*, 37(2), 187-194. doi:10.1044/jshd.3702.187
- Leopold, N. A., & Daniels, S. K. (2010). Supranuclear control of swallowing. *Dysphagia*, 25, 250-257. doi:10.1007/s00455-009-9249-5
- Liu, L. W., Andrews, C. N., Armstrong, D., Diamant, N., Jaffer, N., Lazarescu, A., . . . Leontiadis, G. I. (2018). Clinical practice guidelines for the assessment of uninvestigated esophageal dysphagia. *Journal of the Canadian Association of Gastroenterology*, 1(1), 5-19.
- Logemann, J. (1984). Evaluation and treatment of swallowing disorders. *NSSLHA Journal*(12), 38-50.
- Logemann, J. A. (2007). Swallowing disorders. *Best practice & research Clinical gastroenterology*, 21(4), 563-573.
- Logemann, J. A., Pauloski, B. R., Colangelo, L., Lazarus, C., Fujiu, M., & Kahrilas, P. J. (1995). Effects of a sour bolus on oropharyngeal swallowing measures in patients with neurogenic dysphagia. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, 38(3), 556-563.
- Ludlow, C. L. (2015). Central Nervous System Control of Voice and Swallowing. *J Clin Neurophysiol*, 32(4), 294-303. doi:10.1097/wnp.0000000000000186
- Martin, R. E., & Sessle, B. J. (1993). The role of the cerebral cortex in swallowing. *Dysphagia*, 8(3), 195-202.
- Mistry, S., & Hamdy, S. (2008). Neural control of feeding and swallowing. *Physical medicine and rehabilitation clinics of North America*, 19(4), 709-728. doi:10.1016/j.pmr.2008.05.002
- Mosier, K., & Bereznya, I. (2001). Parallel cortical networks for volitional control of swallowing in humans. *Experimental brain research*, 140, 280-289. doi:10.1007/s002210100813

- Palmer, J. B., Rudin, N. J., Lara, G., & Crompton, A. W. (1992). Coordination of mastication and swallowing. *Dysphagia*, 7(4), 187-200. doi:10.1007/bf02493469
- Prasse, J. E., & Kikano, G. E. (2004). An overview of dysphagia in the elderly. *Adv Stud Med*, 4(10), 527-533.
- Roden, D. F., & Altman, K. W. (2013). Causes of dysphagia among different age groups: a systematic review of the literature. *Otolaryngol Clin North Am*, 46(6), 965-987.
- Roden, D. F., & Altman, K. W. (2013). Causes of dysphagia among different age groups: a systematic review of the literature. *Otolaryngologic Clinics of North America*, 46(6), 965-987. doi:https://doi.org/10.1016/j.otc.2013.08.008
- Rommel, N., & Hamdy, S. (2016). Oropharyngeal dysphagia: manifestations and diagnosis. *Nature reviews Gastroenterology & hepatology*, 13(1), 49-59. doi:10.1038/nrgastro.2015.199
- Rosenbek, J. C., & Jones, H. N. (2008). *Dysphagia in movement disorders*: Plural Publishing.
- Schindler, A., Grosso, E., Tiddia, C., Cavalot, A. L., Ricca, G., Ottaviani, F., & Schindler, O. (2003). Swallowing disorders: management data. *Acta otorhinolaryngologica italica*, 23(3), 180-184.
- Schindler, O., & Juliani, E. (1998). La videofluorografia nella diagnosi e nella terapia dei disturbi della deglutizione. *Giornale dell'Accademia di Medicina di Torino*, 46, 266-277.
- Shaker, R. (2006). Oropharyngeal Dysphagia. *Gastroenterol Hepatol (N Y)*, 2(9), 633-634.
- Shaker, R., Belafsky, P. C., Postma, G. N., & Easterling, C. (2013). *Principles of deglutition: a multidisciplinary text for swallowing and its disorders* (Vol. 19): Springer.
- Simpelaere, I. S., Vanderwegen, J., Wouters, K., De Bodt, M., & Van Nuffelen, G. (2017). Feasibility and psychometric properties of the adjusted DSWAL-QoL questionnaire for dysphagic patients with additional language and/or cognitive impairment: part I. *Dysphagia*, 32, 401-419.
- Speyer, R., Cordier, R., Farneti, D., & al., e. (2022). White paper by the European society for Swallowing Disorders: Screening and non-instrumental assessment for dysphagia in adults. *Dysphagia*, 37(2), 333-349. doi:10.1007/s00455-021-10283-7
- Triggs, J., & Pandolfino, J. (2019). Recent advances in dysphagia management. *F1000Research*, 8.
- Vodanović, D., Radošević, T., & Kolundžić, Z. (2020). Dysphagia: an overlooked symptom and the role of a speech-language pathologist. *Medica Jadertina*, 50(2), 95-100.
- Yıldız, Z. (2021). *Yutma Bozukluklarında Tanı ve Tedavi*: İksad yayınevi.

Bölüm 7

TIBBİ HASTALIKLARIN ETİYOLOJİSİNDE SERBEST RADİKALLERİN ROLÜ

Ayşegül AY¹, Mehmet KARA²

1 Öğr. Gör., Karabük Üniversitesi Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu, aysegulay@karabuk.edu.tr

2 Dr. Öğr. Üyesi Karabük Üniversitesi Tıp Fakültesi, Temel Tıp Bilimleri, <https://orcid.org/0000-0002-4287-5433>

1. Giriş

Serbest radikaller ve diğer oksidanlar çeşitli hastalıklardaki rolleri ve birçok fizyolojik durum ile ilgili merkezi rollerinden dolayı son yıllarda çok önemli bir yer kazanmıştır. Reaktif Oksijen Türevleri (ROT) ve Reaktif Nitrojen Türevleri (RNT) endojen ve ekzojen kaynaklardan köken almaktadır (Hughes,2008). Endojen kaynaklara mitokondri, peroksizom, endoplazmik retikulum, fagositik hücreler örnek verilebilir. Ekzojen kaynaklara ise alkol, sigara dumanı, zehirli gazlar, ağır metaller, geçiş elementleri, endüstriyel çözücüler, böcek ilaçları gibi ajanlar örnek olarak verilebilir.

Serbest radikaller önemli biyolojik molekülleri olumsuz yönde etkileyebilir. Nükleik asitler, lipitler ve proteinler serbest radikallerden etkilenir ve bunun sonucunda normal redoks potansiyelinde değişiklik yaparak oksidatif stresin artmasına neden olmaktadır. Serbest radikal kaynaklı artmış oksidatif stresin birçok hastalığın etiyopatogenezinde yer aldığı saptanmıştır. Diyabet, Nörodejeneratif Hastalıklar, Kardiyovasküler Hastalıklar, Solunumsal Hastalıklar; Katarakt gelişimi, Romatoid Artrit, Bazı Kanser türleri bu hastalıklara örnek verilebilir.

Serbest radikaller normal hücrel metabolizmanın ortaya çıkardığı ürünlerdir. Bir serbest radikal en dış elektron kabuğunda bir veya daha fazla eşleşmemiş elektron içeren atom veya molekül olarak tanımlanabilir. Bir serbest radikalın tek sayıdaki atomları onu kararsız, kısa ömürlü ve aşırı reaktif hale getirmektedir. Yüksek reaktivitelerinden dolayı stabilite kazanmak için diğer bileşiklerden elektron alabilmektedirler. Böylelikle elektron kaybeden bileşik de bir serbest radikal haline gelmektedir ve bu zincir reaksiyon içinde bulunulan hücrenin harap olması ile sonlanmaktadır (Genestra, 2007). Hem ROT hem RNT canlı organizma için yararlı özelliklerinin yanında olumsuz etkilerinin de bulunduğu iki taraflı etki göstermektedir. ROT/RNT'nin orta veya düşük seviyeleri olumlu etkilere sahiptir ve çeşitli immün sistem reaksiyonlarında, bazı hücrel sinyal mekanizmalarında, mitojenik yanıtlarda ve redoks düzenlenmesinde görev almaktadır (Valko ve ark., 2007). Fakat yüksek seviyelerdeki ROT/RNT oksidatif ve nitrozatif strese yol açarak biyomoleküllerde zararlı etkilere sebep olmaktadır. Oksidatif stres ROT/RNT düzeylerindeki artış yanı sıra antioksidan sistemlerindeki enzimatik ve non-enzimatik mekanizmaların eksikliğinde de ortaya çıkmaktadır. ROT seviyelerinin yüksek olması canlı organizmadaki biyomoleküllerin yapısal bütünlüğünü bozacak düzeyde zarar verebilmektedir (Marnett, 2000; Stadtman ve Levine, 2000).

2. Serbest radikaller

2.1. Reaktif Oksijen Türevleri ve Reaktif Nitrojen Türevleri

Pro-oksidan ve oksidan moleküller genel olarak Reaktif Oksijen Türevleri ve Reaktif Nitrojen Türevleri olarak adlandırılır (**Tablo 1**). Metabolik reaksiyonlar sonucu en sık ortaya çıkan en önemli serbest radikaller oksijenden kaynaklanmaktadır. Bunlar ROT olarak ele alınmaktadır. Hem ROT hem RNT bileşikleri radikal olan bileşenler ve radikal olmayan bileşenler olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır. Radikaller atomik kabuğun çevresinde en az bir eşleşmemiş elektron bulunduran türevlerdir ve bağımsız olarak varlığını sürdürebilir. Oksijen molekülünün kendisi bir radikaldir ve iki eşleşmemiş elektron bulundurduğunda biradikal olarak adlandırılır. Serbest radikal moleküllere örnek olarak Süperoksit (O_2^-), Oksijen radikali (O_2), Hidroksil (OH), Alkoksi radikal (RO), Peroksil radikal (ROO), Nitrik Oksit (NO), Nitrojen Dioksit (NO_2) (Halliwell, 2001).

Bu radikallerin yüksek derecedeki reaktivitesinin nedeni eşleşmemiş bir serbest elektron varlığı ve bu elektronun stabil hale gelmesi için elektronu başka bir moleküle transfer etme isteği veya başka bir elektron alarak kararlı duruma geçme isteğidir. Radikal olmayan türevler serbest radikal değildirler fakat canlı organizmalarda hızlıca serbest radikal hale gelme potansiyeli taşımaktadırlar.

Tablo 1: Serbest Oksijen ve Serbest Nitrojen Türevleri

Bileşik	Simge
Reaktif Oksijen Türevleri	
<i>Radikaller</i>	
Süperoksit	O_2^-
Hidroksil	OH
Alkoksil radikal	RO
Peroksil radikal	ROO
<i>Radikal olmayanlar</i>	
Hidrojen peroksit	H_2O_2
Singlet Oksijen	O_2
Ozon	O_3
Organik peroksit	ROOH
Hipoklorik asit	HOCL
Hipobromik asit	HOBBr
Reaktif Nitrojen Türevleri	
<i>Radikaller</i>	
Nitrik Oksit	NO
Nitrojen Dioksit	NO_2
<i>Radikal olmayanlar</i>	
Peroksinitri	$ONOO^-$
Nitrozil katyon	NO^+

Nitroksil anyon	NO^{\cdot}
Dinitrojen trioksit	N_2O_3
Nitröz asit	HNO_2
Nitril klorit	NO_2Cl

3. Serbest radikal kaynakları

ROT hem endojen hem egzogen kaynaklardan kaynaklar tarafından üretilebilir. Endojen kaynaklara örnek olarak oksijen tüketiminin fazla olduğu mitokondri, peroksizom ve endoplazmik retikulum gibi çeşitli hücre organelleri verilebilir.

3.1. Mitokondri

Hücre içi ROT'nin en önemli kaynağı mitokondridir. Süperoksit radikalleri elektron taşınma zincirinde iki temel bölgede üretilmektedir. Bu bölgeler Kompleks 1 ve Kompleks 3 olarak adlandırılmaktadır. Kompleks 1 ve Kompleks 2'den Ko-enzim Q'ye elektron transferi indirgenmiş Ko-enzim Q oluşmasına yol açmaktadır. İndirgenmiş Ko-enzim Q, Q siklusunda kararsız ara form Semikinon Anyon oluşumuna yol açar. Semikinon anyon serbest elektronları hızlıca transfer ederek Süperoksit (O_2^{\cdot}) oluşumuna yol açmaktadır. O_2 oluşumu non-enzimatiktir ve bu nedenle yüksek metabolizma hızı daha çok O_2 oluşumu ile sonuçlanmaktadır (Finkel ve Holbrook, 2000). O_2 anyonu Mitokondriyal Süperoksit Dismutaz enzimiyle Hidrojen Peroksite dönüşür. ROT oluşumuna yol açan diğer mitokondriyal bileşikler ise Mono Amin Oksidaz (MAO), Ketoglutarat Dehidrogenaz, Gliserol Fosfat Dehidrogenaz'dır (Starkov, 2008).

3.2. Peroksizom

Peroksizomda solunumsal yollarda elektronun çeşitli metabolitlerden Oksijene transferi sonucunda H_2O_2 ortaya çıkmaktadır (De Duve ve Bauduvin, 1966). Peroksizomlarda üretilen diğer radikaller ise O_2^{\cdot} , OH ve NO'dur. Yağ asitlerinin β oksidasyonu en fazla H_2O_2 ortaya çıkaran reaksiyonlardır. Farklı peroksizomal enzimler ROT üretimine yol açabilmektedir. Bu enzimler Açık KoA Oksidaz, D-amino asit Oksidaz, Ürat Oksidaz, Xantin Oksidaz olarak sıralanabilir (Schrader ve Fahimi, 2006).

3.3. Endoplazmik retikulum

Endoplazmik retikuluma bulunan Sitokrom p-450 ve b5 enzimleri ROT ürünlerinin ortaya çıkmasına yol açmaktadır (Cheeseman ve Slater, 1993). Bir başka önemli enzim olan Tiyol Oksidaz, Ditiyolden Oksijene elektron transferi yapmaktadır ve bunun sonucunda H_2O_2 ortaya

çıkmaktadır (Gross ve ark., 2006). ROT için diğer endojen kaynaklar ise Prostaglandin sentezi, Adrenalin'in oto oksidasyonu, fagositik hücreler, immün hücre aktivasyonu, inflamasyon, mental stres, aşırı egzersiz, enfeksiyon, kanser, yaşlanma vb süreçlerdir. Bunun yanı sıra ROT için egzogen bazı mekanizmalar da söz konusudur (**Tablo 2**).

Tablo 2: Egzogen Reaktif Oksijen Türevleri Kaynakları

Hava ve su kirliliği	Yüksek ısı
Alkol	Ultraviyole
Sigara dumanı	Kullanılmış yağ, Tütsülenmiş et
Ağır metaller	Halotan, Parasetamol, Bleomisin
Endüstriyel çözücüler	Metronidazol, Etanol
Pestisitler	CCL ₄

4. Serbest Radikallerin Moleküler Hedefleri

Serbest oksijen radikalleri üretimi ve antioksidan savunma mekanizmaları arasında dengesizlik meydana geldiği zaman yüksek seviyelerdeki ROS ve RNT organizmadaki stres düzeyini arttırmaktadır. Bu serbest radikaller çok aktif olduğundan Nükleik asitler, proteinler ve lipitler gibi biyolojik moleküllerin temel bileşenleri olan yapılara zarar vermektedir.

4.1. Deoksiribonükelik Asit (DNA)

Hem ROT hem RNT nükleik asitleri oksidasyon yoluyla hasara uğratabilir. Mitokondriyal DNA ROS üretimi ile ilgili bölgelere yakınlığından dolayı nükleer DNA'ya göre oksidatif stresin hasarları karşısında daha incinebilir yapıdadır. ROT, başta OH olmak üzere pürin ve pirimidin bazları gibi DNA'nın temel yapılarıyla doğrudan reaksiyona girebilir (Halliwell ve Gutteridge, 1999). Bu reaksiyonlar sonucunda DNA yapısında tekli veya ikili sarmal yapı kırıkları meydana gelmektedir. OH ile etkilene giren pürin ve pirimidin bazları çeşitli modifikasyonlara uğrarlar (Dizdaroglu ve ark. 2002).

Diğer yandan RNT, çoğunlukla Peroksinitrit (OONO⁻), Guanin ile etkileşime girerek nitratif ve oksidatif DNA lezyonlarına yol açmaktadır. Bu lezyonlar sonucunda 8-nitroguanin ve 8-oks-odeoksiguanozin açığa çıkmaktadır. 8-nitroguanin kararsız yapıdadır ve karsinogenez mekanizmalarında önemli rol oynayabilmektedir.

4.2. Ribonükleik Asit (RNA)

ROT vücutta üretilen birçok RNA yapısına saldırabilir. RNA, DNA'ya göre tek sarmallı konfigürasyonundan dolayı oksidatif hasarlara karşı daha duyarlıdır. Bu özelliğinin dışında hasar almış RNA yapısını tamir edecek mekanizmalardan yoksundur ve DNA'ya göre proteinler tarafından daha az bir korunmaya sahiptir. Sitoplazmik RNA'lar mitokondriye oldukça yakın yerleşimli olduklarından yüksek miktarda serbest radikale maruz kalmaktadırlar. Gerçekten de RNA insanlarda DNA'ya göre daha çok oksidatif hasara maruz kalmaktadır. 7,8-Dihidro-8-oksoguanozin (8-oxoG) en çok çalışılan oksidatif stres ürünüdür ve seviyeleri çeşitli hastalıklarda yükselmektedir (Hofer ve ark., 2005).

4.3. Lipitler

Membran lipitleri özellikle de fosfolipitlerin çoklu doymamış yağ asidi kalıntıları serbest radikallerin oluşturduğu hasara çok duyarlıdır. Yaşayan organizmada lipit peroksidasyonu çeşitli hastalıkların patogenezinde rol aldığından çok önemli bir durumdur. Lipit peroksidasyonu hücre membranı kaybı, azalmış akışkanlık, membrana bağlı enzim ve reseptörlerin inaktivasyonu gibi sonuçlara yol açmaktadır (Gardner, 1989.). Bir serbest radikal bir yağ asidine saldırarak yağ asidinin metilen grubundan bir hidrojen kopardığında lipit peroksidasyonu başlamaktadır. Bu durum Karbon merkezli bir lipit radikali oluşumu ile sonuçlanmaktadır. Lipit radikali moleküler oksijen ile tepkimeye girerek lipit peroksil radikali (LOO[·]) oluşturabilir. Ortaya çıkan LOO[·] çeşitli düzenlemelere uğrayarak DNA ve proteinlerde asil hasarı oluşturan Malondialdehit (MDA) ve 4 Hidroksil nonenal (4-HNA) gibi toksik moleküllere dönüşmektedir (Spiteller ve Afzal,, 2014; Łuczaj ve ark., 2017; Zarkovic ve ark., 2017).

Proteinler

Protein oksidasyonu hem oksijen radikalleri (O₂^{·-}, OH[·], peroksil, alkoksil) hem de radikal olmayan bazı bileşikler (H₂O₂, O₃, HOCl) tarafından yapılabilir. ROT proteinlerdeki çeşitli aminoasit kalıntılarını okside ederek proteinleri, enzimlerin ve çeşitli reseptörlerin doğal yapısını bozarak fonksiyon görmesini engeller. Metiyonin ve Sistein gibi sülfür içeren aminoasitler ROT kaynaklı oksidasyona daha duyarlıdır ve bu aminoasitlerin oksidasyonu sonucunda disülfid ve metiyonin sülfoksit ortaya çıkmaktadır.

ROT kaynaklı oksidasyonun Lizin, Prolin, Treonin gibi aminoasitlerdeki hasarı sonucunda karbonil türevleri açığa çıkmaktadır. Protein gruplarında karbonil bulunması ROT aracılıklı protein oksidasyonunun bir göstergesi sayılmaktadır. Protein karbonil seviyelerindeki artış Alzhe-

imer Hastalığı, Parkinson, Müsküler Distrofi, Katarakt, Romatoid Artrit, Diyabet, Ateroskleroz, Progeria, Werner sendromu, Yaşlanma süreçleri gibi birçok hastalıkta gözlenebilmektedir (Sims-Robinson ve ark., 2013; Keogh ve Chinnery, 2015).

5. Serbest Radikal Türevlerinin Rol Oynadığı Hastalıklar

Oksidatif stresin Kardiovasküler Hastalıklar, Kanser, Nörolojik Hastalıklar, Diyabet, İskemi/Reperfüzyon, Yaşlanma gibi birçok hastalıkta ve patolojik süreçte etkili olduğu saptanmıştır (Dalle-Donne ve ark., 2006). Bu hastalıklar iki grupta ele alınabilir. Birinci grup hastalıklar mitokondriyal oksidatif stres ile sonuçlanan, glukoz toleransının bozulduğu mekanizmalar sonucunda ortaya çıkan hastalıklardır. İkinci grup hastalıklar ise enflamatuar oksidatif koşulların neden olduğu hastalıklardır.

5.1. Kanser

Oksidatif stres çeşitli kanser türlerinde gösterilen ve normal hücrelerde görülmeyen bir hücrel redoks dengesizliğine yol açmaktadır. Bu nedenle redoks dengesizliğinin onkogenik uyarıcı bir etkiye sahip olabileceği ifade edilmektedir. Oksidatif hasar kalıntılarının neden olduğu modifikasyonların kalıcı hale gelmesi mutajenik ve karsinojenik sürecin ve yaşlanmanın ilk adımı olarak değerlendirilmektedir. DNA mutasyonlarının karsinogenezde kritik bir adım olduğu ve tümöral yapılarda DNA hasarlarının çok sık ortaya çıktığı bilinmektedir. Günümüze kadar 100'den fazla oksidize DNA ürünü tanımlanmıştır. ROT kaynaklı DNA hasarları tek sarmallı veya çift sarmallı DNA kırıkları, Pürin, Pirimidin veya Deoksiriboz modifikasyonları ve DNA çapraz bağları olarak sıralanabilir. DNA hasarı gen yazılımının indüklenmesi veya durdurulması, sinyal iletim yollarının indüklenmesi, replikasyon hataları, genomik kararsızlık gibi tümü de karsinogenez ile ilişkili sonuçlara yol açmaktadır (Valko ve ark., 2006). En sık çalışılan DNA lezyonu 8-OH-G lezyonudur. Bu lezyon kolay oluşabilmesi ve karsinojen olması bakımından önemlidir.

ROT ürünlerine ilave olarak bazı redoks metaller de serbest radikal üretme potansiyellerinden dolayı, bazı redoks olmayan metaller ise önemli tiol bileşiklerine bağlanma özelliklerinden dolayı karsinogenez ve yaşlanma süreçlerinde rol almaktadır (Leonard ve ark.,2004; Waalkes ve ark.,2004). Örnek olarak demir kaynaklı oksidatif stres insanlarda kolorektal kansere, asbeste maruziyet (%30 civarında demir içermektedir) akciğer kanserine, kadmiyumun yol açtığı oksidatif stres pankreas ve renal hücreli kansere yol açan etkenlerden bazılarıdır (Santos ve ark., 2005).

Diyabetes Mellitus

Diyabetes Mellitus (DM) hastalığı, artmış glukoz seviyelerinin yol açtığı bozulmuş insülin salınımı ile giden veya insüline reseptör düzeyinde direncin görüldüğü iki farklı şekilde seyreden heterojen ve kronik doğada bir hastalıktır (Niedowicz ve Daleke, 2005). Theroleofoxidative stress in diabetic complications. Cell. Biochem. Biophys., 43, 289–330.). Belli başlı semptomları susama, açlık, aşırı zayıflık, hiperglisemi atakları, komadır. Glukozun kas ve yağ dokusu hücrelerinin içine alınmasında ortaya çıkan defekt, kronik hücre dışı hiperglisemiye ve bu da doku hasarı, kalp hastalıkları, ateroskleroz, katarakt oluşumu, periferik sinir hücresi harabiyeti, retinopati gibi birçok hastalığa yol açmaktadır. Diyabet komplikasyonlarının ortaya çıkmasında hiperglisemiye bağlı artmış oksidatif stresin etkisi bulunmaktadır. Hiperglisemi çeşitli yollar aracılığı ile ROT oluşumuna yol açmaktadır. Bunlar arasında oksidatif fosforilasyon, glukoz oto-oksidasyon, NAD(P)H oksidasyon, lipooksijenaz, sitokrom p450 ve Nitrik Oksit Sentaz (NOS) bulunmaktadır.

DM’de hem mitokondriyal hem non-mitokondriyal ROT oksidatif strese yol açmaktadır. Normal koşullarda elektron transport zinciri bileşenleri olan Kompleks 1 ve Kompleks 3 süperoksit üretiminin anahtar bölgeleridir. Fakat DM’de artmış glukoz seviyeleri glikolizi arttırarak Pürivat üretimini güçlendirmektedir. Bu durum mitokondri membran potansiyelini yükselterek mitokondri disfonksiyonuna yol açar ve ROT üretimine yol açar (Bajaj ve Khan, 2012).

5.2. Kardiyovasküler hastalıklar

Kardiak yapılardaki ve Miyositlerdeki ROT ilişkili hasar, kardiyovasküler doku harabiyeti ile ilişkilendirilmektedir. Oksidatif stres ve kardiyovasküler hastalıklar arasındaki doğrudan bir ilişkiye bağlı olmaksızın, ROT tarafından indüklenen oksidatif stres Ateroskleroz, İskemik Kalp Hastalığı, Hipertansiyon, Kardiyomiyopati, Kardiyak Hipertrofi ve Konjestif Kalp Yetmezliği gibi hastalıklara neden olabilmektedir (Dhalla ve ark., 2000). Kardiyovasküler Sistemdeki başlıca oksidatif stres kaynakları Xantin Oksidoredüktaz (XOR), NAD(P)H oksidaz, NOS ve mitokondriyal sitokromlardır (Berry ve Hare, 2004; Hare ve Stamler, 2005). NOS ve Hemogloblin aynı zamanda RNT kaynaklarını oluşturmaktadır. Oksidatif stres tiyol gruplarının peroksidasyon ve oksidasyonuna yol açan modifiye protein ve lipidlerin açığa çıkmasına neden olan ROT miktarının artmasına yol açmaktadır (Molavi ve Mehta, 2004). ROT’nin yapmış olduğu ataklar membran geçirgenliğini, membrandaki lipidlerin çift katlı yapısını ve hücre içi çeşitli proteinlerin yapısını bozmaktadır. Hücrel protein ve lipid hasarının yanı sıra Miyosit fonksiyonunda ve hücrel or-

ganellerde işlev bozukluğu meydana gelmektedir. Örnek olarak Sarko-lemma'nın Hidrojen peroksit ve Fe^{++} tarafından kısa süreli organeldeki ATPaz aktivitesini şiddetli düzeyde inhibe etmektedir.

Hücre içinde Ca^{++} 'nin yüksek miktarda bulunmasının Miyosit işlevlerini bozduğu çokça gösterilmiştir. Hücre içine yüksek miktarda Ca^{++} girişi ROT'nin direkt etkisine bağlı olabildiği gibi iskemik kalp hastalığında azalmış ATP miktarı da Ca^{++} taşınımını bozarak hücre içinde hücre içinde birikmesine yol açabilir. İskemik kalpte de reperfüzyon hasarına bağlı olarak hücre içine yüksek miktarda Ca^{++} girişi olabilmektedir. Hücre içi Ca^{++} yüklenmesi neointimal tabakada hiperplaziye yol açmakta ve Ateroskleroz, Hipertansiyon, Miyokardiyal hücre hasarına zemin hazırlamaktadır.,

Hipertansif hastalarda artmış süperoksit ve hidrojen peroksit radikalleri sıklıkla saptandığından Hipertansiyon etiolojisinde ROT hasarı çokça çalışılmıştır. Süperoksitler hücre çoğalmasını aktive ederken Hidrojen peroksit apoptozu indükler ve Protein Kinaz C 'yi aktive eder. Ayrıca Hipertansif hastalarda ROT kaynaklı hasarın bir diğer sebebi de antioksidan mekanizmaların zayıflamasıdır.

Kardiyovasküler yapılar üzerinde etkili bir hormon olan Anjiyotensin çok faktörlü etkilere sahiptir. Anjiyotensin hücre çoğalması, hücre göçü, enflamasyon, apoptoz ve fibrozis gibi birçok mekanizmada görev almaktadır. Ayrıca Anjiyotensin kan basıncının düzenlenmesinden ve sıvılarının homeostazından da sorumludur. Son zamanlarda ROT'nin Anjiyotensin işlevlerini oldukça etkilediğine dair kanıtlar birikmektedir. Tüm vasküler hücrelerden serbest radikal üretiminin olduğu bilinmektedir. Anjiyotensinin Vasküler düz kas hücrelerinden serbest radikal oluşumunu arttırdığı bunun da ROT aracılığıyla olduğu düşünülmektedir.

5.3. Romatoid Artrit

Romatoid Artrit (RA) eklem ve eklem çevresini saran dokularda makrofaj ve aktif T hücreleri aracılıklı bir enflamasyon ile karakterize otoimmün bir hastalıktır. Hastalığın patogenezi baskın olarak enflamasyon bölgesinde serbest radikallerin oluşumu ile ilgilidir. Çeşitli romatolojik hastalıklarda oksidatif yaralanma ve enflamatuar durum serum ve sinoviyal yapılarda kontrol grubuna göre artmış izoprostan ve prostaglandin seviyeleri ile kanıtlanmıştır. Sinoviyal dokulardaki artmış oksidatif durum artmış p53 mutasyonu ile ilişkilendirilmektedir. RA tanısı olan hastaların sinoviyal sıvılarından elde edilen T hücrelerinde azalmış hücre içi GSH ve T hücre aktivasyonu için gerekli fosforilasyon mekanizmalarında bozulmaya dair kanıtlar elde edilmiştir.

5.4. Nörolojik Bozukluklar

Beyin dokusu yüksek miktarda Oksijen ihtiyacı duyduğundan oksidatif hasarlara oldukça duyarlıdır. Oksidatif stres yaş ile arttığından bu durumun çeşitli nörolojik hastalıklarda etkili olması kaçınılmazdır.

5.4.1. Alzheimer Hastalığı

Alzheimer Hastalığı (AH) olan kişilerin beyinlerinde Amiloid β peptid ($A\beta$) ile karakterize artmış oksidatif hasarın kalıntıları gösterilmiştir. $A\beta$ beyinde senil plakların ve nörofibriler yumak, nörofil ipliklerin temel bileşenidir (Butterfield ve ark.,2002). Hücre içindeki nörofibriler yumaklar anormal veya yanlış katlanmış hiperfosforile tau proteinlerinden oluşmaktadır. $A\beta$ geçiş metalleri ile şelat oluşturabilmektedir. Bunun sonucunda H_2O_2 ortaya çıkabilmektedir. H_2O_2 metal aracılıklı katalizi OH^- oluşumu ile sonuçlanmaktadır. AH'de ayrıca lipit peroksidasyonu da çok sıktır. Lipit peroksidasyonu iyon pompalarının bozulması, glukoz taşınması, glutamat taşınması gibi mekanizmaların bozulmasına yol açarak nöral hücrenin ölümüne yol açmaktadır. Protein Karbonil ve 3-Nitrotirozin gibi protein hasarı belirteçleri de AH'de sık gözlenen ve oksidatif stres kaynaklı bir diğer mekanizmadır.

5.4.2. Parkinson Hastalığı

Parkinson Hastalığı (PH) özellikle orta beyinde Substantia Nigra denilen bölgedeki dopaminerjik nöronların kaybı ile karakterize bir hastalıktır. Bu bölgeler öğrenme, hafıza ve motor kontrol gibi beceriler ile ilişkili alanlardır. Substantia Nigra bölgesindeki nöronlarda hücrelerde α synuclein cisimciklerinin de birikimi söz konusudur. Redoks dengesizliği bu nöronlarda oksidatif strese yol açar ve bu stres nedeniyle ortaya çıkan kinin formasyonu daha çok oksidatif stres ortaya çıkmasına yol açmaktadır (Santiago-Lo'pez ve ark., 2010). PH'nin karakteristik semptomları sarsak hareketler, el ve kolların, bacakların titremesidir. Dopamin bir şelatör gibi davranarak H_2O_2 oluşumuna yol açabilmektedir. Fe^{+3} seviyesinin artışı hidroksil oluşumu ile sonuçlanarak PH olan bireylerde dopaminerjik nöronlarda hasara yol açabilmektedir (Olivieri ve ark., 2011).

5.5. Yaşlanma

Yaşlanma süreci yaşamın üretici fazından sonra ortaya çıkan fizyolojik fonksiyonların giderek azalması olarak ele alınabilir. Yaşlanmada serbest radikal teorisi uzun süredir çalışılmaktadır. Yaşlanma süreci elektron transport zincirinde oksijenin son pozisyonu işgal etmesiyle başlar. İdeal koşullarda bile bazı elektronlar elektron transport zincirinden sızar. Sızan bu elektronlar oksijen ile etkileşime girerek süperoksit radikalleri

oluşumuna yol açmaktadır. Fizyolojik koşullarda mitokondrideki oksijen moleküllerinin %1-3'ü süperoksite dönüşmektedir. Radikal oksijenin hasar verdiği esas bölge mitokondriyal DNA bölgesidir. Nükleer DNA'daki hasarlar tamir edilebilirken mitokondriyal DNA hasarı tamir edilememektedir. Bu nedenle biriken mtDNA hasarları zaman içinde mitokondrinin işlevinin bozulmasına, hücre ölümüne ve organizmanın yaşlanmasına yol açmaktadır. Oksijen tüketimi ile yaşlanma arasında tuhaf bir korelasyon olduğu da belirtilmektedir (Cadenas ve Davies, 2000).

6. Sonuç

Yukarıdaki verilerden yola çıkarak serbest radikallerin çeşitli fizyolojik süreçlerde sinyalizasyon görevi gördüğü söylenebilir. Aynı zamanda serbest oksijen radikallerinin aşırı üretiminin biyolojik materyali hasarlandığı, çeşitli hastalıkların etiyopatogenezinde rol aldığı saptanmıştır. Serbest oksijen radikallerinin hücre yapısındaki temel elementler olan DNA, RNA, Lipit, Protein gibi yapılarda oluşturduğu hasar çeşitli hastalıkların gelişimini kolaylaştırmaktadır.

KAYNAKLAR

- Bajaj S. and Khan A.: Antioxidants and diabetes. *Indian J Endocrinol Metab.* 2: S267–71, 2012.
- Berry C.E. and Hare J. M: Xanthine oxidoreductase in the cardiovascular system: Molecular mechanisms and pathophysiologic implications. *J. Physiol.*, 555, 589–606, 2004.
- Butterfield D.A., Castegna A., Lauderback C.M. and Drake J.: Evidence that amyloid-beta-peptide-induced lipid peroxidation and its sequelae in Alzheimer's disease brain contribute to neuronal death. *Neurobiol. Aging*, 23, 655–664, 2002.
- Cadenas E. and Davies K.J.A.: Mitochondrial free radical generation, oxidative stress, and aging. *Free Radic. Biol. Med.*, 29, 222–230, 2000.
- Cheeseman K.H., Slater T.F: An introduction to free radical bio chemistry. *Br Med Bull.* 1993;49(3):481–93.
- Dalle-Donne I., Rossi R., Colombo R., Giustarini D. and Milzani A: Biomarkers of oxidative damage in human disease. *Clin. Chem.*, 52, 601–623, 2006.
- De Duve C., Bauduhuin P: peroxisomes (microbodies and related particles). *Physiol Rev.* 1966; 46:323–57.
- Dhalla N.S., Temsah R.M. and Netticadan, T: Role of oxidative stress in cardiovascular diseases. *J. Hypertens.*, 18, 655–673, 2000.
- Dizdaroglu M., Jaruga P., Birincioglu M., Rodriguez H: Free radical-induced damage to DNA: mechanisms and measurement. *Free Radical Biol Med.* 2002;32(11):1102–15.
- Finkel T., Holbrook N.J: Oxidants, oxidative stress and the biology of ageing. *Nature.* 2000; 408:239–47.
- Gardner H.W: "Oxygen radical chemistry of polyunsaturated fatty acids," *Free Radical Biology and Medicine*, vol. 7, no. 1, pp. 65–86, 1989.
- Genestra M: Oxyl radicals, redox-sensitive signalling cascades and antioxidants. *Review Cell Signal.* 2007;19(9):1807–19.
- Gross E., Sevier C.S., Heldman N., Vitu E., Bentzur M., Kaiser C.A: Generating disulfides enzymatically: reaction products and electron acceptors of the endoplasmic reticulum thiol oxidase Ero1p. *Proc Nat Acad Sci USA.* 2006;103(2):299–304.
- Halliwell B., Gutteridge J.M: *Free radicals in biology and medicine*, vol. Third edition. Midsomer Norton: Oxford University Press; 1999.
- Halliwell B: Free Radicals and other reactive species in disease. *Nature Encyclopedia of life sciences.* 2001. p. 1–7.
- Hare J.M. and Stamler J.S: NO/redox disequilibrium in the failing heart and cardiovascular system. *J. Clin. Invest.*, 115, 509–517, 2005.
- Hofer T., Badouard C., Bajak E., Ravanat J.L., Mattsson A., Cotgreave I.A: Hydrogen peroxide causes greater oxidation in cellular RNA than in DNA. *Biol Chem.* 2005;386(4):333–7.

- Hughes MN: Chemistry of nitric oxide and related species. *Methods Enzymol.* 2008; 436:3–19. doi: 10.1016/S0076-6879(08)36001-7.
- Keogh M.J. and Chinnery P.F: Mitochondrial DNA mutations in neurodegeneration. *Biochim Biophys Acta* 1847, 1401–1411, 2015.
- Leonard S.S., Harris G.K. and Shi X.: Metal-induced oxidative stress and signal transduction. *Free Radic. Biol. Med.*, 37, 1921–1942, 2004.
- Łuczaj W., Gęgotek A. and Skrzydlewska E: “Antioxidants and HNE in redox homeostasis,” *Free Radical Biology and Medicine*, vol. 111, pp. 87–101, 2017.
- Marnett LJ: Oxyradicals and DNA damage. *Carcinogenesis*. 21(3):361–70, 2000.
- Molavi B. and Mehta J.L: Oxidative stress in cardiovascular disease: Molecular basis of its deleterious effects, its detection, and therapeutic considerations. *Curr. Opin. Cardiol.*, 19, 488–493, 2004.
- Niedowicz D.M. and Daleke D.L: The role of oxidative stress in diabetic complications. *Cell. Biochem. Biophys.*, 43, 289–330, 2005.
- Olivieri S., Conti A., Iannaccone S., Cannistraci C.V., Campanella A., Barbariga M.: Ceruloplasmin oxidation, a feature of Parkinson’s disease CSF, inhibits ferroxidase activity and promotes cellular iron retention. *J Neurosci.* 31:18568–77, 2011.
- Santiago-Lo’pez J.A., Bautista-Martínez C.I., Reyes-Hernandez M., Aguilar-Martínez S., Rivas-Arancibia S.: Oxidative stress, progressive damage in the substantia nigra and plasma dopamine oxidation, in rats chronically exposed to ozone. *Toxicol Lett.* 197(3):193–200., 2010.
- Santos F.W., Zeni G., Rocha J.B.T., Weis S.N., Fachinetti J.M., Favero A.M.: Diphenyl diselenide reverses cadmium-induced oxidative damage on mice tissues. *Chem. Biol. Interact.*, 151, 159–165, 2005.
- Schrader M., Fahimi HD. Review Peroxisomes and oxidative stress. *Biochim Biophys Acta.* 2006;1763(12):1755–66.
- Sims-Robinson C., Hur J., Hayes J.M., Dauch J.R., Keller P.J., Brooks S.V. and Feldman E.L: The role of oxidative stress in nervous system aging. *PLoS One* 8,e68011, 2013.
- Spiteller G and Afzal M: “The action of peroxy radicals, powerful deleterious reagents, explains why neither cholesterol nor saturated fatty acids cause atherogenesis and age-related diseases,” *Chemistry - A European Journal*, vol. 20, no. 46, pp. 14928–14945, 2014.
- Stadtman ER, Levine RL: Protein oxidation. *Ann N Y Acad Sci.* 2000; 899:191–208.
- Starkov A.A: The role of mitochondria in reactive oxygen species metabolism and signaling. *Ann NY Acad Sci.* 2008; 1147:37–52.
- Waalkes M.P., Liu J., Ward J.M. and Diwan L.A: Mechanisms underlying arsenic carcinogenesis: Hypersensitivity of mice exposed to inorganic arsenic during gestation. *Toxicology*, 198, 31–38, 2004.

- Valko M., Rhodes C.J., Moncol J., Izakovic M. and Mazur, M: Free radicals, metals and antioxidants in oxidative stress-induced cancer. *Chem. Biol. Interact.*, 160, 1–40, 2006.
- Valko M., Leibfritz D., Moncola J., Cronin M.T., Mazura M., Telser J: Review Free radicals and antioxidants in normal physiological functions and human disease. *Int J Biochem Cell Biol.* 2007;39(1):44–84.
- Zarkovic K., Jakovcevic A. and Zarkovic N: “Contribution of the HNE-immunohistochemistry to modern pathological concepts of major human diseases,” *Free Radical Biology and Medicine*, vol. 111, pp. 110–126, 2017.

Bölüm 8

ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNİN BAĞLANMA STİLLERİNİN SOSYAL MEDYADA KİMLİK İNŞASI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Arzu SADAK¹, Ezgi AKINCI DEMİRBAŞ²

1 Yüksel Lisans Öğrencisi, Kırıkkale Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Çocuk Gelişimi Anabilim Dalı, sadakarzu292@gmail.com, ORCID ID: 0009-0005-6175-7458

2 Dr. Öğr. Üyesi, Kırıkkale Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Çocuk Gelişimi Bölümü, akinciezgi87@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-4376-7354

GİRİŞ

Bütün bebekler hayatta kalma fonksiyonlarına devam edebilmek adına bir bakım verene ihtiyaç duyar ve bu kişiyle arasında bir bağ oluşturması gerekir. Yetişkinlik döneminde kurulan ilişkilerin temelinde çocuğun birincil bakım veren kişiyle kurduğu duygusal bağ vardır (Kesebir ve ark., 2011). Çocuk ile ona bakım veren arasında pekişen davranışlar çocukların beklentilerini öğretir ve davranışlar buna göre şekillenmeye başlar (Ayyıldız, 2023). Bowlby'e göre erken dönemde verilen bakımın niteliği ve sürekliliği, çocuğun kendisini ve çevresini algılamasının ilk yapı taşı olan temel güven duygusunu biçimlendirir (Bowlby, 2015 akt; Tekinsoy 2023).

Bağlanma kuramını ortaya koyan Bowlby, çocuklara ilk bakım verenlere gösterdikleri duygusal bağın ortaya çıkış sebebini ve nasıl olduğunu; kişiliğin ve kişiler arasında oluşan ilişkilerin çocukluk zamanındaki bu bağlanma ilişkisinden etkilenme şeklini ortaya koymaya çalışmaktadır. (Burger 2006; Arslan 2008). Bireylerin bebeklik dönemlerinde bakım veren kişiyle (genellikle anne) aralarında oluşan bağlanma stillerinin bireyin bütün yaşam dönemlerinde bir takım kişilik özelliklerini etkilediği ve sonraki yıllardaki ilişkilerde rehberlik ettiği ortaya konmuştur (Collins ve Read 1990; Ocak 2023;). Bu durum gelecek yaşantısında nasıl bir birey olacağını belirlemektedir (Subaşı ve Kazan 2020).

Yetişkin dönemi bağlanma stilleri bebeklik bağlanması ile bazı ana noktalarda benzerlikleri olsa da çocuk-bakım veren arasındaki bağlanmadan önemli açılardan farklılıklar da bulunmaktadır (Ocak, 2023). Yapılan çalışmalar, Ainsworth ve arkadaşlarının ortaya attığı prototip bağlanma stillerinin benzer şekilde yetişkin bireylerde varlığını sürdürdüğü düşüncesiyle şekillenmiştir (Hazan ve Shaver 1987). Yetişkin bağlanmasında kurulan ilişkide zaman zaman hem bakım alan hem bakım veren rolüne bürünerek karşılıklı bakım verme temellidir. Bakım verenle kurulan bağ yetişkinlik döneminde akranlara ve karşı cinse yönelik bağlanmalara yerini bırakır (Böge, 2024).

Bağlanmanın ilişkili olduğu kavramlardan biri de kimlik gelişimidir. Kimlik gelişimi birçok süreci içinde barındıran bir süreçtir. TDK (2024) kimliği; toplumsal bir varlık olan insanın nasıl bir kişi olduğunu gösteren belirti, nitelik ve özelliklerin tümü şeklinde ifade etmektedir. Kimlik kavramı en kolay şekliyle bireylerin “ben kimim” sorusuna verdikleri yanıttır (Girgin, 2018). Atak (2011), insan yaşamının en yoğun geçtiği dönemlerden biri olan ergenlik döneminde kimlik gelişimi başlasa da yetişkinliğe geçiş döneminde yoğunlaştığını belirtmektedir. Bu da ye-

tişkinliğe geçiş döneminde bireylerin kimlik gelişimlerinin hala devam ettiğini bize göstermektedir.

Dijital çağla birlikte, internete ulaşabilen toplumlarda yaşam şekilleri ve gündelik hayat rutinlerinde farklılaşmalar meydana gelmiştir. Televizyon, gazete, radyo, sinema gibi kitle iletişim araçları, bireyi görünür kılmazken, internet tam tersine kullanıcıyı görünür hale getirmiştir. Kullanıcı, internetin sunduğu imkanlarla kendi içeriğini üreterek sosyal ağlara katılıp, görünürlük elde etmiş ve kimliklerini bu ağlar üzerinden üretmeye başlamıştır (Özdemir, 2016). Böylelikle sosyal medya kimlik inşası için yeni bir alan ve benliğin ifade edilmesi biçimi olduğu söylenebilmektedir (Kavut, 2018). Kimlik oluşturma evresi hareketli bir süreçtir. Sosyal medyada paylaşılan her ileti, her fotoğraf, her konum bildirimi vb. durumlar kimliklerimizin bir parçası haline gelmekte ve bir yaşam biçimi sergileyerek bunu kaydetmektedir (Toprak vd., 2009).

Genel yazın incelendiğinde insanlar internetin gelişmesi ve sosyal medyanın kullanımının artmasıyla beraber yeni bir kimlik oluştururlar, bu kimliğe dijital kimlik denilmektedir. Kavut (2020), dijital kimliğin bireylerin internet ortamında yaptığı ya da paylaştığı, elde ettiği her şeyi kapsadığını söylemiştir. Davison'una göre, dijital kimliğin online forumlardaki bağlantılar sonucunda oluşturulan, kişinin şahsi bilgilerinden paylaşımda bulunduğu düşünceleri, görüşleri ve tutumlarına kadar geniş bir çeşitliliği içinde kapsayan kültürel bilgi birikimini de yansıtabilen bir kimlik biçimi olduğu düşünülmektedir (Davison, 2012).

Literatür genel olarak incelendiği zaman bağlanma stillerinin kimlik oluşumu üzerinde büyük bir etkisi olduğu görülmektedir. Son yıllarda teknolojinin ilerlemesiyle beraber sosyal medya hayatımızda önemli bir yer edinmiştir. Sosyal medya toplumun bütün kesimini etkilese de hiç şüphesiz en çok gençleri etkilediğini söyleyebiliriz. Kuşkusuz sosyal medyanın insanları bu kadar etkisi altına alması ve toplumu yönlendirmesi apaçık ortadayken bağlanma ve kimlik gelişimine etkisi göz ardı edilmemesi gerekmektedir. Bu bağlamda bu çalışmanın temel amacı, çocuk gelişimi bölümü öğrencilerinin bağlanma stilleri ile sosyal medyada kimlik oluşum düzeyleri arasındaki ilişkinin incelenmesidir. Temel amaç doğrultusunda aynı zamanda çocuk gelişimi bölümü öğrencilerinin demografik faktörlerin bağlanma stilleri ile sosyal medyada kimlik oluşumu üzerindeki etkisi ve bağlanma stillerinin sosyal medyada kimlik oluşumunu nasıl etkilediğini incelemek bağlamında alt amaçlar yer almaktadır.

YÖNTEM

Araştırmanın Modeli

Araştırmada ilişkisel tarama modeli kullanılmıştır. İlişkisel tarama modeli, iki ve daha çok değişkenin arasındaki değişimin varlık durumu ve derecesini belirlemeyi hedefleyen araştırma modellerinde araştırma modellerinde kullanıldığı araştırmalar için uygun olduğundan dolayı araştırmanın amacı doğrultusunda bu model kullanılmıştır (Karasar, 2024). Araştırma kapsamında üniversite öğrencilerinden elde edilen verilerin hazırlık aşaması, veri toplama, analiz aşamasında ve bilgilerin sunulması aşamalarında bilimsel etik ve ilkelere uygun davranılmıştır.

Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubunu 2024-2025 eğitim öğretim yılına devam eden Kırıkkale Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Çocuk Gelişimi Bölümü öğrencileri oluşturmuştur. Üniversiteye devam eden 214 öğrenciden örneklem elde edilmiştir. Katılımcıların demografik özellikleri arasında sınıf düzeyi, aile tipi, anne ve babalarının ilişki durumu, yaşam durumu, sosyal medya kullanım süresi ve mevcut romantik ilişki durumu gibi değişkenler yer almıştır.

Çalışma grubuna ait demografik bilgiler Tablo 1’de yer almaktadır.

Tablo 1. Katılımcılara Ait Demografik Bilgiler

Değişkenler	n	%	
Sınıf Düzeyiniz	1.Sınıf	38	17,76
	2.Sınıf	55	25,70
	3.Sınıf	65	30,37
	4.Sınıf	56	26,17
Anne ve babanız yaşıyor mu?	İkisi de sağ	205	95,79
	Yalnız baba sağ	3	1,40
	Yalnız anne sağ	5	2,34
	İkisi de sağ değil	1	0,47
Aile tipiniz nedir?	Çekirdek aile	178	83,57
	Geniş aile	30	14,08
	Parçalanmış aile	5	2,35
Anne ve babanızın ilişki durumu	Birlikte yaşıyor	196	91,59
	Ayrı yaşıyor	18	8,41
Kimlerle yaşıyorsunuz?	Ailemle	75	35,38
	Arkadaşarımla (Öğrenci evi)	19	8,96
	Yurtta	118	55,66
	Diğer (Akraba, tanıdık vs.)	0	0,00

Kaç yıldır sosyal medya kullanıyorsunuz?	1 yıldan az	1	0,47
	1-3 yıl arası	27	12,62
	4-6 yıl arası	106	49,53
	7 yıl ve üzeri	80	37,38
Şu anda mevcut romantik bir ilişkiniz var mı?	Evet	76	35,68
	Hayır	137	64,32
Sosyal medyayı hangi amaç için kullanıyorsunuz?	1. İletişim kurmak için	155	72,43
	2. Yeni insanlarla tanışmak için	29	13,55
	3. Diğer insanların profiline göz atmak için	56	26,17
	4. Ünlü kişilerin sayfalarını takip etmek için	57	26,64
	5. Bilgi/haber araştırmak için	131	61,21
	6. Eğitim amaçlı iletişim kurmak için	68	31,78
	7. Alışveriş yapmak ve marka/ürünler hakkında bilgi almak için	107	50,00
Ailenizden ve yakın çevrenizden gizli sosyal medya hesabı kullanıyor musunuz?	Evet	34	15,96
	Hayır	179	84,04

Katılımcıların sınıf düzeylerine göre dağılımı incelendiğinde, üçüncü sınıf ($n=65$, %30,37) öğrencilerinin en yüksek orana sahipken, birinci sınıf ($n=38$, %17,76), öğrencilerini en düşük orana sahip olduğu görülmektedir. Katılımcıların anne ve babalarının hayatta olup olmadığına ilişkin dağılımı incelendiğinde, ikisi de sağ olan ($n=205$, %95,79) katılımcılar çoğunluktadır. Aile tipi açısından, çekirdek ailede yaşayanlar ($n=178$, %83,57) büyük bir çoğunlukta olduğu bulunmuştur. Anne ve babalarının ilişki durumları incelendiğinde, birlikte yaşayan ($n=196$, %91,59) ebeveynler en yaygın durumda olduğu görülmektedir. Kimlerle yaşadığı sorusuna verilen yanıtlara göre, katılımcıların çoğunluğu yurtta ($n=118$, %55,66) yaşadığını belirtmiştir. Katılımcıların sosyal medya kullanım süreleri açısından, 4-6 yıl arası ($n=106$, %49,53) en yüksek oranı oluştururken, 1 yıldan az kullananlar ($n=1$, %0,47) çok sınırlı bir grubu oluşturmaktadır. Mevcut romantik ilişki durumuna bakıldığında, romantik ilişkisi olan katılımcılar ($n=76$, %35,68), olmayanlardan ($n=137$, %64,32) daha düşük bir orana sahiptir. Sosyal medya kullanım amaçlarına ilişkin dağılımda, iletişim kurma ($n=155$, %72,43) en yaygın kullanım amacı olarak görülürken, bunu bilgi veya haber araştırma ($n=131$, %61,21) ve alışveriş/marka araştırma ($n=107$, %50,00) takip etmiştir. Daha az sıklıkla belirtilen amaçlar arasında eğitim amaçlı iletişim ($n = 68$, %31,78), diğer insanların profiline göz atma ($n=56$,

%26,17) ve yeni insanlarla tanışma (n=29, %13,55) yer almıştır. Son olarak, katılımcıların sosyal medya hesaplarını ailelerinden gizleme durumları incelendiğinde, gizlemeyenler (n=179, %84,04) büyük çoğunluğu oluştururken, gizleyenler (n=34, %15,96) daha düşük oranda temsil edilmiştir.

Veri Toplama Araçları

Genel Bilgi Formu: Çalışma grubunu meydana getiren üniversite öğrencilerinin tanıtıcı özellikleri (yaş, öğrenim gördüğü sınıf düzeyi, ebeveynlerinin hayatta olma durumu ile ilişki durumu, aile tipi, kimlerle yaşadığı, kaç yıldır sosyal medya kullandığı, mevcut romantik ilişkisi olma durumu, aileden veya yakın çevreden gizli sosyal medya kullanma durumu) hakkında bilgi elde etmek amacıyla araştırmacılar tarafından oluşturulmuştur.

Üç Boyutlu Bağlanma Stilleri Ölçeği (ÜBBÖ): ÜBBÖ ölçeği 2016 yılında Erzen tarafından geliştirilmiştir. Beşli likert ile derecelendirilen ölçekte üç alt boyut, 18 madde bulunmaktadır. Güvenli bağlanma stili alt boyutunda beş madde, kaçınan bağlanma stili alt boyutunda yedi madde, kaygılı-kararsız bağlanma stili alt boyutunda altı madde bulunmaktadır. Ölçeğin güvenilirliği için iç tutarlık analizi gerçekleştirilmiştir. Ölçeğin Cronbach Alpha iç tutarlık katsayısı alt ölçeklerde Kaçınan Bağlanma Stili için .80, Güvenli Bağlanma Stili için .69 ve Kaygılı-Kararsız Bağlanma Stili için .71 olarak belirlenmiştir.

Sosyal Medyada Kimlik İnşası Ölçeği (SMKİÖ): SMKİ Ölçeği Ökten (2024) tarafından geliştirilmiştir. 19 madde ve üç ayrı faktörden oluşmaktadır. Elde edilen faktör yapısı “İçerik Odaklı Etkileşim”, “Gizlilik ve Güvenlik” ve “Kişisel Gelişim ve Kendini İfade Etme” olarak üç temel alt boyutu bulunmaktadır. Ölçeğin tüm faktörlerine ait Cronbach Alpha(α) iç tutarlılık katsayısının 0,845 olarak hesaplanmıştır.

Verilerin Toplanması ve Analizi

Araştırmada, bağlanma stillerini ölçmek amacıyla Bağlanma Stilleri Ölçeği ve sosyal medyada kimlik oluşturma davranışlarını değerlendirmek için Sosyal Medyada Kimlik İnşası Ölçeği kullanılmıştır. Ölçeklerin güvenilirlik düzeyleri Cronbach's Alpha katsayılarıyla analiz edilmiş ve güvenilir oldukları tespit edilmiştir. Araştırmanın ilk aşamasında, veri setinin temel özelliklerini değerlendirmek amacıyla tanımlayıcı istatistikler hesaplanmıştır. Bu kapsamda, değişkenlerin minimum, maksimum, ortalama ve standart sapma değerleri ile çarpıklık ve basıklık katsayıları incelenmiştir. Bu analizler, veri dağılımının normal dağılıma uygun olup olmadığını belirlemek için gerçekleştirilmiştir. Gruplar

arasındaki farklılıkların incelenmesi amacıyla çeşitli istatistiksel testler uygulanmıştır. İki grup arasındaki farklılıkları belirlemek için bağımsız örneklem t-testi kullanılmıştır. Bu test, anne ve babalarının ilişki durumu, mevcut romantik ilişki durumu ve gizli sosyal medya hesabı kullanma gibi değişkenlerin etkilerini analiz etmek için uygulanmıştır. Üç veya daha fazla grup arasındaki farklılıkları değerlendirmek amacıyla tek yönlü varyans analizi (ANOVA) gerçekleştirilmiştir. Bu analizle, sınıf düzeyi, aile tipi, kimlerle yaşandığı ve sosyal medya kullanım süresi gibi değişkenlerin bağlanma stilleri ve sosyal medya kullanım alt boyutları üzerindeki etkileri incelenmiştir. Bağlanma stilleri ile sosyal medyada kimlik oluşturma davranışları arasındaki ilişkiler Pearson korelasyon analizi ile incelenmiştir. Bu analiz, değişkenler arasındaki ilişkilerin yönünü ve gücünü değerlendirmek için yapılmıştır. Bağlanma stillerinin sosyal medyada kimlik oluşturma davranışları üzerindeki etkisini belirlemek için çoklu doğrusal regresyon analizi gerçekleştirilmiştir. Regresyon modeli, bağımsız değişken olarak bağlanma stillerini ve bağımlı değişken olarak sosyal medyada kimlik oluşturma davranışını içermektedir. Tüm analizlerde anlamlılık düzeyi $p < 0,05$ olarak belirlenmiştir.

BULGULAR

Araştırmanın bu bölümünde çalışma grubunda yer alan üniversite öğrencilerinin bağlanma stilleri ile sosyal medyada kimlik oluşumu becerilerinin puan dağılımları ve araştırma sorularına yönelik istatistiksel analiz sonuçları bulunmaktadır.

Tablo 2. Bağlanma Stilleri ve Sosyal Medyada Kimlik İnşasına İlişkin Tanımlayıcı İstatistikler

	n	Min.	Max.	\bar{x}	Ss
Güvenli bağlanma stili	214	10,00	25,00	19,49	2,84
Kaçınan bağlanma stili	214	7,00	31,00	15,72	4,86
Kaygılı-kararsız bağlanma stili	214	6,00	30,00	15,64	4,57
İçerik Odaklı Etkileşim	214	9,00	43,00	16,47	6,75
Gizlilik ve Güvenlik	214	6,00	30,00	23,55	4,55
Kişisel Gelişim ve Kendini İfade Etme	214	4,00	20,00	13,32	3,40
Sosyal Medyada Kimlik İnşası Ölçeği	214	25,00	87,00	53,34	8,85

Tablo 2’de, katılımcıların bağlanma stilleri ve Sosyal Medyada Kimlik İnşası Ölçeği ile ilgili alt boyutlarına ilişkin tanımlayıcı istatistikler yer almaktadır. Tanımlayıcı istatistikler, değişkenlerin minimum ve maksimum değerlerini, ortalamalarını ve standart sapmalarını göstermektedir. Çalışmada yer alan Güvenli Bağlanma Stili değişkenine ilişkin sonuçlar

incelendiğinde ortalama puan 19,49 olup, standart sapma 2,84 olarak hesaplanmıştır. Kaçınan Bağlanma Stili değişkeni ortalama puan 15,72 ve standart sapma 4,86 olarak hesaplanmıştır. Kaygılı-Kararsız Bağlanma Stili değişkeninde ise ortalama puan 15,64 ve standart sapma 4,57 şeklindedir.

Sosyal Medyada Kimlik İnşası Ölçeği'nin alt boyutları incelendiğinde, İçerik Odaklı Etkileşim boyutunda ortalama puan 16,47 olarak belirlenmiştir. Bu boyutun standart sapması 6,75'tir, bu da katılımcılar arasında farklılıkların olduğunu işaret etmektedir. Gizlilik ve Güvenlik boyutunda ortalama puan 23,55, standart sapma ise 4,55'tir. Kişisel Gelişim ve Kendini İfade Etme boyutunda ortalama puan 13,32 ve standart sapma 3,40 olarak bulunmuştur. Son olarak, Sosyal Medyada Kimlik İnşası Ölçeği'nin toplam puanı incelendiğinde ortalama puan 53,34, standart sapma ise 8,85 olarak belirlenmiştir.

Tablo 3. Aile Tipi Değişkenine Göre Ölçeklerin Tek Yönlü ANOVA Sonuçları

Ölçekler	Aile tipi	n	\bar{x}	Ss	F	P
Güvenli bağlanma stili	Çekirdek aile	178	19,54	2,93	0,637	0,530
	Geniş aile	30	19,27	2,36		
	Parçalanmış aile	5	18,20	1,92		
Kaçınan bağlanma stili	Çekirdek aile	178	15,79	4,92	0,019	0,981
	Geniş aile	30	15,60	4,43		
	Parçalanmış aile	5	15,80	4,87		
Kaygılı-kararsız bağlanma stili	Çekirdek aile	178	15,45	4,44	3,277	0,040*
	Geniş aile	30	16,30	4,76		
	Parçalanmış aile	5	20,40	4,98		
İçerik Odaklı Etkileşim	Çekirdek aile	178	16,47	6,89	0,085	0,918
	Geniş aile	30	16,47	6,43		
	Parçalanmış aile	5	15,20	3,27		
Gizlilik ve Güvenlik	Çekirdek aile	178	23,39	4,59	1,029	0,359
	Geniş aile	30	24,67	4,27		
	Parçalanmış aile	5	23,20	4,92		
Kişisel Gelişim ve Kendini İfade Etme	Çekirdek aile	178	13,18	3,42	0,545	0,580
	Geniş aile	30	13,80	3,33		
	Parçalanmış aile	5	14,00	1,87		
Sosyal Medyada Kimlik İnşası Ölçeği	Çekirdek aile	178	53,03	9,24	0,616	0,541
	Geniş aile	30	54,93	6,15		
	Parçalanmış aile	5	52,40	7,99		

$p > 0,05$

Tablo 3'te yer alan sonuçlar incelendiğinde; farklı aile tiplerinde (çekirdek aile, geniş aile ve parçalanmış aile) bulunan bireylerin ölçek puanlarının karşılaştırılması için **tek yönlü ANOVA testi** uygulanmıştır. Kay-

gılı-kararsız bağlanma stili açısından farklı aile tipleri arasında anlamlı bir fark görülmüştür ($F=3,277$, $p=0,040$). Kaygılı-kararsız bağlanma stiliinde en yüksek ortalamaya sahip aile tipi parçalanmış ailedir ($\bar{x}=20,40$). Çekirdek ailede bulunan bireyler ise daha düşük bir ortalamaya sahiptir ($\bar{x}=15,45$). Geniş aileye mensup bireylerin ortalaması ($\bar{x}=16,30$) çekirdek aileden yüksek, ancak parçalanmış aileden düşüktür. Bu bulgu, parçalanmış aileden gelen bireylerin kaygılı-kararsız bağlanma eğiliminde daha belirgin bir şekilde yüksek olduğunu göstermektedir. Güvenli bağlanma stili, kaçınan bağlanma stili, içerik odaklı etkileşim, gizlilik ve güvenlik, kişisel gelişim ve kendini ifade etme ile sosyal medyada kimlik inşası ölçeklerinde, farklı aile tipleri arasında anlamlı bir fark saptanmamıştır ($p>0,05$).

Tablo 4. Anne ve Babaların İlişki Durumu Değişkenine Göre Ölçeklerin Bağımsız Örneklem t-Testi Sonuçları

Ölçekler	Anne ve babanızın ilişki durumu	n	\bar{x}	Ss	t	P
Güvenli bağlanma stili	Birlikte yaşıyor	196	19,56	2,85	1,200	0,232
	Ayrı yaşıyor	18	18,72	2,76		
Kaçınan bağlanma stili	Birlikte yaşıyor	196	15,57	4,86	-1,476	0,141
	Ayrı yaşıyor	18	17,33	4,65		
Kaygılı-kararsız bağlanma stili	Birlikte yaşıyor	196	15,46	4,50	-1,974	0,050*
	Ayrı yaşıyor	18	17,67	4,92		
İçerik Odaklı Etkileşim	Birlikte yaşıyor	196	16,28	6,54	-1,372	0,172
	Ayrı yaşıyor	18	18,56	8,69		
Gizlilik ve Güvenlik	Birlikte yaşıyor	196	23,71	4,46	1,731	0,085
	Ayrı yaşıyor	18	21,78	5,31		
Kişisel Gelişim ve Kendini İfade Etme	Birlikte yaşıyor	196	13,25	3,49	-1,439	0,162
	Ayrı yaşıyor	18	14,06	2,13		
Sosyal Medyada Kimlik İnşası Ölçeği	Birlikte yaşıyor	196	53,24	8,83	-0,526	0,599
	Ayrı yaşıyor	18	54,39	9,19		

$p>0,05$

Tablo 4'te, anne ve babaların ilişki durumuna göre (birlikte yaşıyor ve ayrı yaşıyor) katılımcıların ölçek puanları karşılaştırılmıştır. Karşılaştırma için bağımsız örneklem t-testi uygulanmıştır. Güvenli bağlanma stili, kaçınan bağlanma stili, içerik odaklı etkileşim, gizlilik ve güvenlik, kişisel gelişim ve kendini ifade etme ve sosyal medyada kimlik inşası ölçeklerinde anne ve babaların ilişki durumuna göre önemli bir farklılık tespit edilmemiştir ($p>0,05$). Kaygılı-kararsız bağlanma stili açısından anne

ve babalarının ilişki durumlarına göre katılımcılar arasında anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir ($t=-1,974$, $p=0,050$). Anne ve babası ayrı yaşayan bireylerin kaygılı-kararsız bağlanma stili ortalaması ($\bar{x}=17,67$, $ss=4,92$), anne ve babası birlikte yaşayan bireylerin ortalamasından ($\bar{x}=15,46$, $ss=4,50$) daha yüksektir. Bu sonuç, anne ve babası ayrı yaşayan bireylerin kaygılı-kararsız bağlanma eğiliminin daha yüksek olduğunu göstermektedir.

Tablo 5. Kimlerle Yaşıyorsunuz Değişkenine Göre Ölçeklerin Tek Yönlü ANOVA Sonuçları

Ölçekler	Kimlerle yaşıyorsunuz?	n	\bar{x}	Ss	F	P
Güvenli bağlanma stili	Ailemle	75	19,31	2,91	0,544	0,581
	Arkadaşlarımla (Öğrenci evi)	19	19,00	2,85		
	Yurtta	118	19,62	2,78		
Kaçınan bağlanma stili	Ailemle	75	16,73	4,33	5,149	0,007*
	Arkadaşlarımla (Öğrenci evi)	19	17,63	5,71		
	Yurtta	118	14,86	4,84		
Kaygılı-kararsız bağlanma stili	Ailemle	75	15,72	4,30	0,468	0,627
	Arkadaşlarımla (Öğrenci evi)	19	16,63	6,74		
	Yurtta	118	15,54	4,29		
İçerik Odaklı Etkileşim	Ailemle	75	16,57	6,21	1,056	0,350
	Arkadaşlarımla (Öğrenci evi)	19	18,47	7,12		
	Yurtta	118	16,07	7,01		
Gizlilik ve Güvenlik	Ailemle	75	22,99	4,15	0,939	0,393
	Arkadaşlarımla (Öğrenci evi)	19	23,79	4,30		
	Yurtta	118	23,90	4,85		
Kişisel Gelişim ve Kendini İfade Etme	Ailemle	75	13,21	3,49	0,330	0,719
	Arkadaşlarımla (Öğrenci evi)	19	12,74	3,75		
	Yurtta	118	13,40	3,26		
Sosyal Medyada Kimlik İnşası Ölçeği	Ailemle	75	52,77	8,93	0,483	0,617
	Arkadaşlarımla (Öğrenci evi)	19	55,00	10,55		
	Yurtta	118	53,36	8,56		

$p>0,05$

Tablo 5 incelendiğinde, katılımcıların yaşam durumlarına (ailemle, arkadaşlarımla/öğrenci evi, yurtta) göre ölçek puanlarının farklılıklarını incelemek için tek yönlü ANOVA testi uygulanmıştır. Güvenli bağlanma stili, kaygılı-kararsız bağlanma stili, içerik odaklı etkileşim, gizlilik ve güvenlik, kişisel gelişim ve kendini ifade etme ve sosyal medyada kimlik inşası ölçeklerinde, yaşam durumuna göre anlamlı bir fark bulunmamıştır ($p>0,05$). Kaçınan bağlanma stili açısından yaşam durumu grupları

arasında anlamlı bir fark bulunmuştur ($F=5,149$, $p=0,007$). Yurttan kalan bireyler, kaçınan bağlanma stili açısından en düşük ortalamaya sahiptir ($\bar{x}=14,86$, $ss=4,84$). Buna karşılık, arkadaşlarıyla (öğrenci evi) yaşayan bireyler en yüksek ortalamaya sahiptir ($\bar{x}=17,63$, $ss=5,71$). Ailesiyle yaşayan bireylerin ortalaması ise bu iki grup arasında yer almaktadır ($\bar{x}=16,73$, $ss=4,33$). Bu sonuç, arkadaşlarıyla yaşayan bireylerin kaçınan bağlanma stiline daha yatkın olduğunu, yurttan kalan bireylerin ise bu bağlanma stilini daha az sergilediğini göstermektedir.

Tablo 6. Mevcut Romantik İlişki Durumu Değişkenine Göre Ölçeklerin Bağımsız Örneklem t-Testi Sonuçları

Ölçekler	Şu anda mevcut romantik bir ilişkiniz var mı?	n	\bar{x}	ss	T	P																																																															
Güvenli bağlanma stili	Evet	76	19,72	2,85	0,955	0,341																																																															
	Hayır	137	19,34	2,83			Kaçınan bağlanma stili	Evet	76	16,18	5,43	0,953	0,342	Hayır	137	15,53	4,48	Kaygılı-kararsız bağlanma stili	Evet	76	14,71	3,97	-2,358	0,019*	Hayır	137	16,23	4,76	İçerik Odaklı Etkileşim	Evet	76	15,95	7,95	-0,727	0,468	Hayır	137	16,71	5,99	Gizlilik ve Güvenlik	Evet	76	23,21	4,89	-0,841	0,401	Hayır	137	23,76	4,36	Kişisel Gelişim ve Kendini İfade Etme	Evet	76	12,87	3,45	-1,349	0,179	Hayır	137	13,52	3,32	Sosyal Medyada Kimlik İnşası Ölçeği	Evet	76	52,03	9,46	-1,555	0,121	Hayır
Kaçınan bağlanma stili	Evet	76	16,18	5,43	0,953	0,342																																																															
	Hayır	137	15,53	4,48			Kaygılı-kararsız bağlanma stili	Evet	76	14,71	3,97	-2,358	0,019*	Hayır	137	16,23	4,76	İçerik Odaklı Etkileşim	Evet	76	15,95	7,95	-0,727	0,468	Hayır	137	16,71	5,99	Gizlilik ve Güvenlik	Evet	76	23,21	4,89	-0,841	0,401	Hayır	137	23,76	4,36	Kişisel Gelişim ve Kendini İfade Etme	Evet	76	12,87	3,45	-1,349	0,179	Hayır	137	13,52	3,32	Sosyal Medyada Kimlik İnşası Ölçeği	Evet	76	52,03	9,46	-1,555	0,121	Hayır	137	53,99	8,43								
Kaygılı-kararsız bağlanma stili	Evet	76	14,71	3,97	-2,358	0,019*																																																															
	Hayır	137	16,23	4,76			İçerik Odaklı Etkileşim	Evet	76	15,95	7,95	-0,727	0,468	Hayır	137	16,71	5,99	Gizlilik ve Güvenlik	Evet	76	23,21	4,89	-0,841	0,401	Hayır	137	23,76	4,36	Kişisel Gelişim ve Kendini İfade Etme	Evet	76	12,87	3,45	-1,349	0,179	Hayır	137	13,52	3,32	Sosyal Medyada Kimlik İnşası Ölçeği	Evet	76	52,03	9,46	-1,555	0,121	Hayır	137	53,99	8,43																			
İçerik Odaklı Etkileşim	Evet	76	15,95	7,95	-0,727	0,468																																																															
	Hayır	137	16,71	5,99			Gizlilik ve Güvenlik	Evet	76	23,21	4,89	-0,841	0,401	Hayır	137	23,76	4,36	Kişisel Gelişim ve Kendini İfade Etme	Evet	76	12,87	3,45	-1,349	0,179	Hayır	137	13,52	3,32	Sosyal Medyada Kimlik İnşası Ölçeği	Evet	76	52,03	9,46	-1,555	0,121	Hayır	137	53,99	8,43																														
Gizlilik ve Güvenlik	Evet	76	23,21	4,89	-0,841	0,401																																																															
	Hayır	137	23,76	4,36			Kişisel Gelişim ve Kendini İfade Etme	Evet	76	12,87	3,45	-1,349	0,179	Hayır	137	13,52	3,32	Sosyal Medyada Kimlik İnşası Ölçeği	Evet	76	52,03	9,46	-1,555	0,121	Hayır	137	53,99	8,43																																									
Kişisel Gelişim ve Kendini İfade Etme	Evet	76	12,87	3,45	-1,349	0,179																																																															
	Hayır	137	13,52	3,32			Sosyal Medyada Kimlik İnşası Ölçeği	Evet	76	52,03	9,46	-1,555	0,121	Hayır	137	53,99	8,43																																																				
Sosyal Medyada Kimlik İnşası Ölçeği	Evet	76	52,03	9,46	-1,555	0,121																																																															
	Hayır	137	53,99	8,43																																																																	

$p>0,05$

Tablo 6 incelendiğinde, romantik bir ilişki içinde olup olmama durumuna göre ölçek puanlarının farklılıklarını incelemek için bağımsız örneklem t-testi uygulanarak gerçekleştirilmiştir. Kaygılı-kararsız bağlanma stili açısından romantik ilişki durumu grupları arasında anlamlı bir fark bulunmuştur ($t=-2,358$, $p=0,019$). Romantik ilişkisi olmayan bireylerin kaygılı-kararsız bağlanma stili ortalaması ($\bar{x}=16,23$, $ss=4,76$), romantik ilişkisi olan bireylerin ortalamasından ($\bar{x}=14,71$, $ss=3,97$) daha yüksektir. Bu bulgu, romantik bir ilişkisi olmayan bireylerin kaygılı-kararsız bağlanma stiline daha yatkın olduğunu göstermektedir. Güvenli bağlanma stili, kaçınan bağlanma stili, içerik odaklı etkileşim, gizlilik ve güvenlik, kişisel gelişim ve kendini ifade etme ve sosyal medyada kimlik

inşası ölçeklerinde, romantik ilişki durumu açısından anlamlı bir fark ortaya çıkmamıştır ($p>0,05$).

Tablo 7. Gizli Sosyal Medya Hesabı Kullanma Durumu Değişkenine Göre Ölçeklerin Bağımsız Örneklem t-Testi Sonuçları

Ölçekler	Ailenizden ve yakın çevrenizden gizli sosyal medya hesabı kullanıyor musunuz?	n	\bar{x}	Ss	T	P																																																															
Güvenli bağlanma stili	Evet	34	18,68	2,38	-1,845	0,067																																																															
	Hayır	179	19,65	2,91			Kaçınan bağlanma stili	Evet	34	17,88	4,73	2,936	0,004*	Hayır	179	15,27	4,76	Kaygılı-kararsız bağlanma stili	Evet	34	16,29	4,87	0,917	0,360	Hayır	179	15,51	4,53	İçerik Odaklı Etkileşim	Evet	34	17,62	7,18	1,076	0,283	Hayır	179	16,26	6,68	Gizlilik ve Güvenlik	Evet	34	21,68	5,27	-2,648	0,009*	Hayır	179	23,91	4,34	Kişisel Gelişim ve Kendini İfade Etme	Evet	34	14,38	2,84	1,999	0,047*	Hayır	179	13,12	3,47	Sosyal Medyada Kimlik İnşası Ölçeği	Evet	34	53,68	11,50	0,239	0,811	Hayır
Kaçınan bağlanma stili	Evet	34	17,88	4,73	2,936	0,004*																																																															
	Hayır	179	15,27	4,76			Kaygılı-kararsız bağlanma stili	Evet	34	16,29	4,87	0,917	0,360	Hayır	179	15,51	4,53	İçerik Odaklı Etkileşim	Evet	34	17,62	7,18	1,076	0,283	Hayır	179	16,26	6,68	Gizlilik ve Güvenlik	Evet	34	21,68	5,27	-2,648	0,009*	Hayır	179	23,91	4,34	Kişisel Gelişim ve Kendini İfade Etme	Evet	34	14,38	2,84	1,999	0,047*	Hayır	179	13,12	3,47	Sosyal Medyada Kimlik İnşası Ölçeği	Evet	34	53,68	11,50	0,239	0,811	Hayır	179	53,28	8,31								
Kaygılı-kararsız bağlanma stili	Evet	34	16,29	4,87	0,917	0,360																																																															
	Hayır	179	15,51	4,53			İçerik Odaklı Etkileşim	Evet	34	17,62	7,18	1,076	0,283	Hayır	179	16,26	6,68	Gizlilik ve Güvenlik	Evet	34	21,68	5,27	-2,648	0,009*	Hayır	179	23,91	4,34	Kişisel Gelişim ve Kendini İfade Etme	Evet	34	14,38	2,84	1,999	0,047*	Hayır	179	13,12	3,47	Sosyal Medyada Kimlik İnşası Ölçeği	Evet	34	53,68	11,50	0,239	0,811	Hayır	179	53,28	8,31																			
İçerik Odaklı Etkileşim	Evet	34	17,62	7,18	1,076	0,283																																																															
	Hayır	179	16,26	6,68			Gizlilik ve Güvenlik	Evet	34	21,68	5,27	-2,648	0,009*	Hayır	179	23,91	4,34	Kişisel Gelişim ve Kendini İfade Etme	Evet	34	14,38	2,84	1,999	0,047*	Hayır	179	13,12	3,47	Sosyal Medyada Kimlik İnşası Ölçeği	Evet	34	53,68	11,50	0,239	0,811	Hayır	179	53,28	8,31																														
Gizlilik ve Güvenlik	Evet	34	21,68	5,27	-2,648	0,009*																																																															
	Hayır	179	23,91	4,34			Kişisel Gelişim ve Kendini İfade Etme	Evet	34	14,38	2,84	1,999	0,047*	Hayır	179	13,12	3,47	Sosyal Medyada Kimlik İnşası Ölçeği	Evet	34	53,68	11,50	0,239	0,811	Hayır	179	53,28	8,31																																									
Kişisel Gelişim ve Kendini İfade Etme	Evet	34	14,38	2,84	1,999	0,047*																																																															
	Hayır	179	13,12	3,47			Sosyal Medyada Kimlik İnşası Ölçeği	Evet	34	53,68	11,50	0,239	0,811	Hayır	179	53,28	8,31																																																				
Sosyal Medyada Kimlik İnşası Ölçeği	Evet	34	53,68	11,50	0,239	0,811																																																															
	Hayır	179	53,28	8,31																																																																	

$p>0,05$

Tablo 7 incelendiğinde, gizli sosyal medya hesabı kullanan ve kullanmayan bireylerin ölçek puanlarını karşılaştırmak için bağımsız örneklem t-testi uygulanarak gerçekleştirilmiştir. Kaçınan bağlanma stili açısından gizli sosyal medya hesabı kullanan ve kullanmayan bireyler arasında anlamlı bir fark bulunmuştur ($t=2,936$, $p=0,004$). Gizli sosyal medya hesabı kullanan bireylerin kaçınan bağlanma stili ortalaması ($\bar{x}=17,88$, $ss=4,73$), kullanmayan bireylerden ($\bar{x}=15,27$, $ss=4,76$) daha yüksektir. Bu bulgu, gizli sosyal medya hesabı kullanan bireylerin kaçınan bağlanma stiline daha yatkın olduğunu göstermektedir. Gizlilik ve güvenlik ölçeği

açısından da gruplar arasında anlamlı bir fark belirlenmiştir ($t=-2,648$, $p=0,009$). Gizli sosyal medya hesabı kullanan bireyler, bu ölçekten daha düşük bir ortalamaya sahiptir ($\bar{x}=21,68$, $ss=5,27$) ve gizlilik ve güvenlik algıları daha düşük görünmektedir. Kullanıcıların gizli sosyal medya hesabı kullanmamaları durumunda bu algının daha yüksek olduğu görülmektedir ($\bar{x}=23,91$, $ss=4,34$). Kişisel gelişim ve kendini ifade etme açısından da gruplar arasında anlamlı bir fark bulunmaktadır ($t=1,999$, $p=0,047$). Gizli sosyal medya hesabı kullanan bireylerin ortalaması ($\bar{x}=14,38$, $ss=2,84$), kullanmayan bireylere göre ($\bar{x}=13,12$, $ss=3,47$) daha yüksektir. Bu sonuç, gizli hesap kullanan bireylerin kişisel gelişim ve kendini ifade etme eğilimlerinin daha yüksek olduğunu göstermektedir. Güvenli bağlanma stili, kaygılı-kararsız bağlanma stili, içerik odaklı etkileşim ve sosyal medyada kimlik inşası ölçeklerinde, gizli sosyal medya hesabı kullanma durumu açısından anlamlı bir fark tespit edilmemiştir ($p>0,05$).

Tablo 8. Bağlanma Stilleri ile Sosyal Medyada Kimlik İnşası Ölçeği ve Alt Boyutları Arasındaki Pearson Korelasyon Katsayıları

		Güvenli bağlanma stili	Kaçınan bağlanma stili	Kaygılı-kararsız bağlanma stili	İçerik Odaklı Etkileşim	Gizlilik ve Güvenlik	Kişisel Gelişim ve Kendini İfade Etme	Sosyal Medyada Kimlik İnşası Ölçeği
Güvenli bağlanma stili	R	1						
	P							
Kaçınan bağlanma stili	R	-,196**	1					
	P	0,004						
Kaygılı-kararsız bağlanma stili	R	-,202**	,364**	1				
	P	0,003	0,000					
İçerik Odaklı Etkileşim	R	-,211**	,186**	,171*	1			
	P	0,002	0,006	0,012				
Gizlilik ve Güvenlik	R	,418**	-,188**	0,031	-,238**	1		
	P	0,000	0,006	0,652	0,000			
Kişisel Gelişim ve Kendini İfade Etme	R	0,077	-0,014	0,085	,223**	,157*	1	
	P	0,265	0,840	0,216	0,001	0,022		
Sosyal Medyada Kimlik İnşası Ölçeği	R	0,084	0,039	,179**	,726**	,393**	,635**	1
	P	0,221	0,566	0,009	0,000	0,000	0,000	

Tablo 8 incelendiğinde; güvenli bağlanma stili ile kaçınan bağlanma stili arasında negatif yönde anlamlı bir zayıf ilişki tespit edilmiştir ($r=-0,196$, $p=0,004$). Güvenli bağlanma stili ile kaygılı-kararsız bağlanma stili arasında da negatif yönde anlamlı bir zayıf ilişki bulunmuştur ($r=-0,202$, $p=0,003$). Güvenli bağlanma stili ile içerik odaklı etkileşim arasında negatif yönde anlamlı bir zayıf ilişki bulunmaktadır ($r=-0,211$, $p=0,002$). Güvenli bağlanma stili ile gizlilik ve güvenlik arasında pozitif yönde anlamlı bir orta kuvvetli ilişki bulunmuştur ($r=0,418$, $p=0,000$). Kaçınan bağlanma stili ile kaygılı-kararsız bağlanma stili arasında pozitif yönde anlamlı bir orta kuvvetli ilişki tespit edilmiştir ($r=0,364$, $p=0,000$). Kaçınan bağlanma stili ile içerik odaklı etkileşim arasında pozitif yönde anlamlı bir zayıf ilişki ortaya çıkmıştır ($r=0,186$, $p=0,006$). Kaçınan bağlanma stili ile gizlilik ve güvenlik arasında negatif yönde anlamlı bir zayıf ilişki bulunmaktadır ($r=-0,188$, $p=0,006$). Kaygılı-kararsız bağlanma stili ile içerik odaklı etkileşim arasında pozitif yönde anlamlı bir zayıf ilişki bulunmaktadır ($r=0,171$, $p=0,012$). Kaygılı-kararsız bağlanma stili ile sosyal medyada kimlik inşası ölçeği arasında pozitif yönde anlamlı bir zayıf ilişki tespit edilmiştir ($r=0,179$, $p=0,009$). İçerik odaklı etkileşim ile gizlilik ve güvenlik arasında negatif yönde anlamlı bir zayıf ilişki ortaya çıkmıştır ($r=-0,238$, $p=0,000$). İçerik odaklı etkileşim ile kişisel gelişim ve kendini ifade etme arasında pozitif yönde anlamlı bir zayıf ilişki tespit edilmiştir ($r=0,223$, $p=0,001$). İçerik odaklı etkileşim ile sosyal medyada kimlik inşası ölçeği arasında pozitif yönde anlamlı kuvvetli bir ilişki olduğu görülmektedir ($r=0,726$, $p=0,000$). Gizlilik ve güvenlik ile kişisel gelişim ve kendini ifade etme arasında pozitif yönde anlamlı bir zayıf ilişki bulunmaktadır ($r=0,157$, $p=0,022$). Gizlilik ve güvenlik ile sosyal medyada kimlik inşası ölçeği arasında pozitif yönde anlamlı bir orta kuvvetli ilişki bulunmaktadır ($r=0,393$, $p=0,000$). Kişisel gelişim ve kendini ifade etme ile sosyal medyada kimlik inşası ölçeği arasında pozitif yönde anlamlı kuvvetli bir ilişki bulunmaktadır ($r=0,635$, $p=0,000$).

TARTIŞMA VE SONUÇ

Bu çalışmada üniversite öğrencilerinin bağlanma stilleri ile sosyal medya kullanım amaçlarına ilişkin aralarında ilişki bulunup bulunmadığı incelenmiştir.

Çalışma bulguları ele alındığında sosyal medya kullanım amaçlarına ilişkin dağılımında iletişim kurma en yaygın kullanım amacı olarak ele alınırken en düşük orana sahip amaç yeni insanlarla tanışma yer almıştır. Bu sonuç sosyal medyayı kullanım amacının çeşitli sebepler olduğunu göstermektedir. Ökten (2024) yaptığı çalışmada sosyal medyayı kullanım amacının çeşitlilik gösterdiğini ve sosyal medyayı farklı ihtiyaçları ile kişisel hedeflerine göre kullanımın olduğunu saptamıştır.

Bağlanma stillerinin sosyal medyada kimlik inşası üzerindeki etkisinin sınıf değişkenine göre sonuçlarına baktığımızda hiçbir sınıf düzeyinde bağlanma stilleri ile alt boyutlarında ve sosyal medyada kimlik inşası ile alt boyutlarında anlamlı bir farklılık saptanmamıştır. Bu da bize sınıf düzeyinin bağlanma stilleri ile sosyal medyada kimlik oluşumunun üzerindeki etkisinin olmadığını göstermektedir.

Farklı aile tiplerinde (çekirdek aile, geniş aile, parçalanmış aile) bulunan bireylerin ölçek puan karşılaştırması incelendiğinde parçalanmış aileden gelen bireyler, kaygılı-kararsız bağlanma stilinde en yüksek ortalamayı elde ettiği, çekirdek aileden gelenler ise en düşük ortalamayı taşıdığı görülmektedir. Bu bulgu, parçalanmış aileden gelen bireylerin kaygılı-kararsız bağlanma eğiliminde daha belirgin bir şekilde yüksek olduğunu göstermektedir. Bu durum beklenen bir sonuçtur. Parçalanmış aileden gelen bireylerin güvenli bir kimlik oluşturmalarının zor olduğu düşünülmektedir. Kapucı (2014) evli çiftlerle yaptığı çalışmada geniş ailede yaşayan bireylerin saplantılı bağlanma faktörü ortalaması daha yüksek olduğunu bulmuştur. Kaya (2022) çalışmasında kaygılı-kararsız bağlanma alt boyutunda aile tipi karşılaştırılmasında boşanmış ailelerin en düşük puana sahipken, çekirdek aile en yüksek puana sahip olduğu bulunmuştur. Bu veriler bulgularımızı destekleyerek bağlılık stilleri ile aile tipleri arasında bir ilişki olduğunu göstermektedir.

Anne babaların ilişki durumuna göre (birlikte yaşıyor, ayrı yaşıyor) katılımcıların bağlanma stilleri alt boyutları ve sosyal medyada kimlik oluşumu alt boyutları incelendiğinde sadece kaygılı-kararsız bağlanma stili açısından anne ve babaların ilişki durumlarına göre katılımcılar arasında anlamlı bir fark görülmüştür. Anne-babası ayrı yaşayan bireylerin kaygılı kararsız bağlanma stili ortalamalarının anne-babası birlikte yaşayanların ortalamasından daha yüksek olduğu görülmektedir. Bu durum bize anne babası ayrı yaşayan bireylerin kaygılı-kararsız bağlanma eğilimlerinin daha yüksek olduğunu göstermektedir. Karakaya ve Ümmet (2022)'in yaptıkları çalışmalarında katılımcıların anne babalara bağlanma ve duyarlı sevgi puanları arttığında psikolojik iyi oluşlarının arttığını bulmuşlardır. Alan yazın incelendiğinde farklı çalışmaların olduğu görülmüştür. Bu da bize ebeveynlerin ilişki durumlarının bireylerin bağlanma stillerine etkisi olduğunu gösterse de çok fazla olmadığını göstermektedir. Julal, Carnelley ve Rowe, (2017) çalışmalarında ebeveynlerin evlilik durumlarının bağlanma üzerinde etkisinin olduğunu saptamışlardır. Tepe (2017) yaptığı çalışmada anne babası evli olan üniversite öğrencilerinin güvenli bağlanma durumları, anne babası boşanmış üniversite öğrencilerinin güvenli bağlanma durumlarından daha yüksek olduğu saptamıştır. Ogan (2021) ve Güler (2022) çalışmalarında tam ter-

si bulgular bularak anne-baba birlikteliğinin bireylerin bağlanma stilleri üzerinde etkisinin olmadığını göstermişlerdir.

Katılımcıların kimlerle yaşadıkları durumları (ailele, arkadaşlarıyla/öğrenci evi, yurttta) ölçek puanları incelendiğinde sadece kaçınan bağlanma stili açısından yaşam durumları arasında anlamlı bir fark olduğu görülmektedir. Arkadaşlarıyla (öğrenci evi) yaşayan bireylerin kaçınan bağlanma stiline daha yatkın olduğu, yurttta kalanların ise daha az yatkın olduğu bulunmuştur. Alan yazın incelendiğinde McBain (2010) yaptığı çalışmada yaşanan yerle bağlanma arasında bir ilişki olduğunu saptamıştır. Küçük (2016) çalışmasında kayıtsız bağlanma puanlarında ailele birlikte yaşayanlarda düşük olduğu görülmüştür.

Sosyal medya kullanım süresine baktığımızda ölçek puanlarının bağlanma stili alt boyutlarında ve sosyal medyada kimlik inşası alt boyutlarında anlamlı bir farklılık görülmemektedir. Bu durum sosyal medya kullanım süresinin bağlanma stillerinin ve sosyal medyada kimlik oluşturma üzerinde etkisinin olmadığını göstermektedir. Burrell Mortimer (2020) yaptığı çalışmada sosyal medyada geçirilen sürenin (saat) sadece kaygılı bağlanmayla ilgili pozitif bir ilişkisinin olduğunu ancak diğer bağlanma boyutları arasında bir ilişki olmadığını belirtmiştir. Ökten (2024) yaptığı çalışmasında bulgularımızın tam tersine aktif sosyal medya kullanımının bireyin kişisel gelişimini ve kendini ifade etmede kimlik düzeyini artırdığını söylemiştir.

Katılımcıların romantik ilişki durumları incelendiğinde kaygılı-kararsız bağlanma stili alt boyutunda romantik ilişkisi olmayanların puanları romantik ilişkisi olanların puanlarından yüksek bir ortalama görülmektedir. Bu durum romantik ilişkisi olmayan kişilerin kaygılı-kararsız bağlanma stiline yatkın olduğunu göstermektedir. Alanyazın incelendiğinde Gleeson ve Fitzgerald (2014) yaptıkları çalışmada güvenli bağlanan bireylerin mevcut romantik bir ilişkinin içinde olma durumu yüksek bulunurken, kaçınan-korkulu bağlanan bireylerin mevcut romantik bir ilişkinin içinde olma durumlarının düşük olduğu saptanmıştır. Bayar (2021) yaptığı çalışmada katılan katılımcıların ilişki durumu flört olanların kaygılı bağlanma puanları, ilişki durumu sözlü/nişanlı olan katılımcılara oranla anlamlı düzeyde fazla olduğu bulunmuştur. Öznay (2024), çalışmasında yetişkin bireylerde romantik ilişkisi olanların güvenli bağlanma düzeylerinin romantik ilişkisi olmayanların güvenli bağlanma düzeylerinden yüksek olduğu saptamıştır. Özdemir (2024) yaptığı çalışmada bekar katılımcıların evli katılımcılara göre kaygılı bağlanma puan ortalamalarının daha yüksek olduğu görülmüştür. Gürdağlı (2024)'ın yaptığı çalışmada bekar bireyler evli bireylerden daha yüksek kaygılı-kararsız bağlanma puan ortalamalara sahip olduğu bulunmuştur. Karakaya

(2020) çalışmasında romantik ilişkisi olmayanların kaçınmacı bağlanma durumlarının daha yüksek olduğunu göstermiştir.

Gizli sosyal medya hesabı kullanan ve kullanmayan bireylerin puanlarına baktığımızda kaçınan bağlanma stili açısından gizli sosyal medya hesabı kullanan ve kullanmayan bireyler arasında anlamlı bir fark olduğu, gizli sosyal medya hesabı kullananların kaçınan bağlanma stiline yatkın olduğu görülmektedir. Bu durumun beklenen bir ihtimal olduğunu söyleyebiliriz. Kaçınan bağlanan bireyler kaçınma eğilimi gösterir ve kişilerle ilişkilerine mesafe koyarlar. Gizlilik ve güvenlik alt boyutundan da gruplar arasında fark olduğu, gizli sosyal medya hesabı kullananların bu alt boyutta düşük puana sahip olduğu tespit edilmiştir. Bu duruma bakıldığında gizlilik ve güvenliklerine önem veren bireylerin gizli hesap kullanmaktan kaçındıklarını söyleyebiliriz. Kişisel gelişim ve kendini ifade etme alt boyutu açısından da bakıldığında gruplar arasında bir fark olduğu görülmüştür. Gizli sosyal medya kullanan bireylerin kişisel gelişim ve kendini ifade etme eğilimlerinin gizli sosyal medya kullanmayanlara nazaran daha yüksek olduğu saptanmıştır. Açıkçası bu durumun beklenen bir sonuç olmadığını ve kafa karıştırıcı bir sonuç olduğunu söyleyebiliriz. Gölcü, Balcı ve Gölcü (2019) yaptıkları çalışmada sosyal medyada kendini gizleme arttıkça, yaşam doyumlarını azaldığını bulmuşlardır.

Bağlanma stilleri ile sosyal medyada kimlik inşası arasındaki ilişki incelendiğinde güvenli bağlanma stili ile kaçınan bağlanma stili, kaygılı-kararsız bağlanma stili ve içerik odaklı etkileşim arasında anlamlı negatif yönde bir ilişki içinde olduğu görülmüştür. Bu durum bireylerin güvenli bağlanma stilleri arttıkça bireylerde kaçınma bağlanma, kaygılı-kararsız bağlanma ile içerik odaklı etkileşimin azaldığını göstermektedir. Güvenli bağlanma stili ile gizlilik ve güvenlik arasındaki pozitif yönlü ilişki, güvenli bağlanan bireylerin gizlilik ve güvenliklerine önem verdiklerini göstermektedir. Şahin ve Sürücü (2011) yaptıkları çalışmada bağlanma stilleri ile kimlik statüleri arasındaki ilişki incelendiğinde güvenli bağlanma stili ile kararsız kimlik statüsü negatif yönlü bir ilişki; saplantılı bağlanma stili ile kararsız kimlik statüsü arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Kaçınan bağlanma stili ile kaygılı-kararsız bağlanma stili ve içerik odaklı etkileşim arasında pozitif yönlü etkileşim olduğu, gizlilik ve güvenlik arasında negatif yönlü ilişki bulunmuştur. Bu durum kaçınan bağlanan bireylerin kaygılı-kararsız bağlanma stiline ve içerik odaklı etkileşime yatkın olduklarını göstermektedir. Kaygılı-kararsız bağlanma stili ile içerik etkileşim arasında ve sosyal medyada kimlik inşası ölçeği arasında pozitif yönde anlamlı zayıf bir ilişki tespit edilmiştir. İçerik odaklı etkileşim; gizlilik ve güvenlik arasında negatif yönde anlamlı bir zayıf ilişki, kişisel gelişim ve kendini ifade etme arasında pozitif yönde anlamlı bir zayıf ilişki, sosyal medyada kim-

lik inşası ölçeği arasında pozitif yönde anlamlı kuvvetli bir ilişki olduğu görülmektedir. Kaplan (2019) çalışmasında sosyal medya bağımlılığı ile bağlanma stiline alt boyutları arasında pozitif yönlü ilişki olduğu ortaya çıkmıştır. Gizlilik ve güvenlik alt boyutunda kişisel gelişim ve kendini ifade etme arasında pozitif yönde anlamlı bir zayıf ilişki, sosyal medyada kimlik inşası ölçeği arasında pozitif yönde anlamlı bir orta kuvvetli ilişki ortaya konulmuştur. Kişisel gelişim ve kendini ifade etme ile sosyal medyada kimlik inşası ölçeği arasında pozitif yönde anlamlı kuvvetli bir ilişki olduğu tespit edilmiştir.

Çalışma genel olarak incelendiğinde bağlanma stilleri ile sosyal medyada kimlik oluşumu arasından bir ilişki olduğu görülmektedir. Bireyler bağlanma stillerine göre sosyal medyada kimlik oluşturabilmektedir. Araştırmadan elde edilen sonuçlar doğrultusunda;

-Bağlanma problemleri yaşayan ve sosyal medyada sağlıksız kimlik oluşturma potansiyeli yüksek bireylere üniversite de ilgili bölümler ile (psikolojik danışmanlık ve rehberlik, psikoloji, psikiyatri) terapi hizmetleri desteği sağlanabilir.

-Sosyal medyadaki kimlik oluşumunun potansiyel riskleri ve faydaları hakkında farkındalık yaratmak için lisans ders müfredatına teknoloji, dijital, bilişim ve medya okuryazarlığı gibi lisans dersleri eklenebilir.

-Üniversite öğrencilerine bağlanma ve kimlik gelişimine yönelik seminerler verilerek öğrencilerin bu konulardaki bilgileri artırılmalı; kişisel gelişim ve drama atölyeleri kurularak gençlerin bağlanma stilleri ve bağlanma stillerinin sosyal medyada kimlik oluşumu üzerindeki etkisine yönelik çalışmalar yapılarak bilinçli ve farkındalık düzeylerinde etkililik sağlanabilir.

-Toplumsal bilinçlenme için sivil toplum kuruluşları ile farkındalık kampanyaları düzenlenerek bağlanma stillerinin sosyal medyada kimlik oluşumu üzerindeki etkisi vurgulanabilir.

-Farklı sosyal medya platformlarının (Instagram, Facebook, Twitter, vb.) kimlik oluşumu üzerindeki etkilerini karşılaştıran boylamsal veya kesitsel araştırmalar yapıp, kamuoyunda paylaşılabilir.

KAYNAKÇA

- Arslan, E. (2008). *Bağlanma Stilleri Açısından Ergenlerde Erikson'un Psikososyal Gelişim Dönemleri ve Ego Kimlik Süreçlerinin İncelenmesi*. Yayınlanmamış doktora tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Konya.
- Atak, H. (2011). Kimlik gelişimi ve kimlik biçimlenmesi: Kuramsal bir değerlendirme. *Psikiyatride güncel yaklaşımlar*, 3(1), 163-213.
- Ayyıldız, E. (2023). *Romantik İlişkisi Olan Bireylerde Çocukluk Dönemi Bağlanma Stilleri ile Romantik İlişki Doyumu Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Topkapı Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü. İstanbul.
- Bayar, B. (2021). *Yetişkin Bireylerde Erken Dönem Uyumsuz Şemalar, Romantik İlişkilerindeki Bağlanma Stilleri, İlişki Doyumları ve Başa Çıkma Biçimleri Arasındaki İlişki*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. İstanbul Kent Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
- Bowlby J, 1958. The nature of the child's tie to his mother. *Int J Psychonal* ,39, 350-371
- Böge, V. (2024). *Üniversite Öğrencilerinde Erken Dönem Uyumsuz Şemalar, Yetişkin Bağlanma Stilleri ve Yakın Partner Şiddeti Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: Niğde Örneği*. Yayınlanmamış Yüksek lisans tezi. Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Niğde.
- Burger, J.M. (2006). *Kişilik*. (Çev. İnan Deniz Erguvan Sarioğlu). İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Burrell-Mortimer, D. R. (2020). *Genç yetişkinlerin sosyal medya saatleri, bağlanma stili ve sosyal ilişkilerinin kalitesinin incelenmesi*. Capella Üniversitesi.
- Collins, N. L., & Read, S. J. (1990). Adult attachment, working models, and relationship quality in dating couples. *Journal of personality and social psychology*, 58(4), 644.
- Davison, C. (2012). *Presentation of digital self in everyday life towards of a theory of digital identity*. RMIT University, Doctor of Philosophy. Australia.
- Erzen, E. (2016). Three dimensional attachment style scale. *Inonu University Journal of the Faculty of Education*, 17(3), 01-21. doi: 10.17679/inuefd.17323631
- Girgin, Ü. H. (2018). Gelenekten postmoderne kimlik inşa süreci ve yeni medya: Facebook örneği. *Abant Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 3(5), 202-230.
- Gleeson, G., & Fitzgerald, A. (2014). Exploring the association between adult attachment styles in romantic relationships, perceptions of parents from childhood and relationship satisfaction. *Health*, 6(13), 1643-1661.
- Gölcü, A., Balcı, Ş., & Arsal Gölcü, A. (2019). Sosyal Medya Kullanımı İle Kendini Gizleme ve Yaşam Doyumu Arasında Bir Bağlantı Var mı? *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(1), 173-190. <https://doi.org/10.32709/akusosbil.511318>

- Güler, Y. (2022). *Üniversite Öğrencilerinin Aile Aidiyetlerinin Bağlanma Stillerine Etkisi: İstanbul Örneği*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
- Gürdağlı, C. (2024). *Yetişkinlerin Depresyon Düzeylerinin Bağlanma Stilleri ve Demografik Değişkenler Açısından İncelenmesi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Toros Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Mersin.
- Julal, F. S., Carnelley, K. B., & Rowe, A. (2017). The relationship between attachment style and placement of parents in adults' attachment networks over time. *Attachment & Human Development*, 19(4), 382-406.
- Kaplan, M. (2019). *Üniversite öğrencilerinin sosyal medya bağımlılık düzeyleri, sosyal medya kullanım amaçları ve bağlanma stilleri arasındaki ilişkinin incelenmesi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Hasan Kalyoncu Üniversitesi, Gaziantep.
- Kapucu O. (2014). *Evlü Çiftlerin Evlilik Kalitesi ve Bağlanma Stillerinin Demografik Özellikler Açısından İncelenmesi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Üsküdar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Karakaya, H. (2020). *Üniversite Öğrencilerinde Yetişkin Bağlanma Stilleri, Psikolojik İyi Oluş ve Hayatı Anlamlandırma Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Üsküdar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Karakaya, Y., & Ümmet, D. (2022). Üniversite Öğrencilerinde Psikolojik İyi Oluş: Ana Babaya Bağlanma ve Duyarlı Sevgi Değişkenlerine Göre Bir İnceleme. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(84), 1495-1507. <https://doi.org/10.17755/esosder.1086941>
- Karasar, N. (2024). *Bilimsel Araştırma Yöntemi*, Nobel Akademik Yayıncılık, İstanbul.
- Kavut, S. (2018). Goffman'ın benlik sunumu kuramı bağlamında sosyal medyada kimlik inşası: Instagram üzerine bir araştırma. *NOSYON: Uluslararası Toplum Ve Kültür Çalışmaları Dergisi*(1), 1-12.
- Kavut, S. (2020). Kimliğin Dönüşümü: Dijital Kimlikler. *Selçuk İletişim*, 13(2), 987-1008. <https://doi.org/10.18094/josc.691445>
- Kaya, E. (2022). Üniversite Öğrencilerinde Mizaç ve Bağlanma Stillerinin Duygusal Düzenleme ile İlişkisinin İncelenmesi. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. İstanbul Gelişim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
- Küçük, H. (2016). *Üniversite Öğrencilerinde Bağlanma Stilleri ve Kaygı Düzeylerinin Sosyo-demografik Değişkenlere Göre İncelenmesi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Üsküdar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Majidova, F., & İpek, M. (2020). Bağlanma Stili ile Evliliğe Yönelik Tutum Arasındaki İlişkinin İncelenmesi. *Aydın Sağlık Dergisi*, 6(1), 57-78.
- McBain, K. A. (2010). *Yetişkin bağlanma teorisi ve yere bağlanma: insanlar ve yerler arasındaki ilişkileri keşfetmek*. Doktora tezi, James Cook Üniversitesi.
- Ocak, A. (2023). *Üniversite Öğrencilerinin Bağlanma Stilleri ve Olumsuz Değerlendirilme Korkuları Arasındaki İlişkide Psikolojik İyi Oluşların Öz-*

- Anlayışın Aracılık Etkisinin İncelenmesi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Aydın Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Konya.
- Ogan, S. (2021). *Üniversite Öğrencilerinin İlişkileri Sürdürme Stratejilerinin, Bağlanma Stilleri, Romantik İlişki Doyumu ve Romantik İlişkilerde Öz Yeterlik ile Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İzmir.
- Ökten, M. S. (2024). Dijital Çağda Kimlik İnşası: Üniversite Öğrencilerinin Online Kimlikleri Üzerine Bir Araştırma. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 27(2), 1-30. <https://doi.org/10.18490/sosars.1575239>
- Ökten, M. S. (2024). Üniversite öğrencilerinin sosyal medyada kimlik inşasına yönelik ölçek geliştirme çalışması. *Üniversite Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 93-101. <https://doi.org/10.32329/uad.1465536>
- Özdemir, Z. (2016). Sosyal Medyada Kimlik İnşasında Yeni Akım: Özçekim Kullanımı. *Maltepe Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 2(1), 112-131.
- Özdemir, E. (2024). *Bağlanma Stilleri ile İş Özel Yaşam Dengesi Arasındaki İlişkide Örgütsel Bağlılığın Aracı Rolü*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Kent Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
- Öznay, F. (2024). *Beliren Yetişkinlerde Bağlanma Stilleri, Dolaylı Utanma ve Duygu Düzenleme Güçlüğüünün İncelenmesi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Muğla.
- Subaşı, N. G., & Kazan, H. (2020). Çocukluk Dönemi Bağlanma Stillерinin Yetişkin İletişimindeki Etkisi. *Turkish Online Journal of Design Art and Communication*, 10(2), 147-162.
- Şahin, G., & Sürücü, A. (2011). Yetiştirme Yurtlarında Yaşayan Ergenlerde Bağlanma ve Kimlik. *Education Sciences*, 6(1), 1318-1334.
- Tekinsoy P. (2023). *Yetişkinlerin Kişilik Özellikleri, Bağlanma Stilleri ve Finansal Tutumları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Arel Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
- Tepe, S. (2017). *Parçalanmış ve Tam Ailede Yetişmiş Üniversite Öğrencilerinin Romantik İlişkilerdeki Bağlanma Stillерinin İncelenmesi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Üsküdar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Toprak, A., Binark, M., Yıldırım, A., Aygöl, E., Börekçi, S., Tuğrul, Ç. (2009). *Toplumsal Paylaşım Ağı Facebook: Görülüyorum Öyleyse Varım!*, Kalkedon Yayınları.
- Yıldız, C. (2008). *Üniversite Öğrencilerinin geçmişte yaşadıkları ayrılık kaygısı ile bağlanma stilleri arasındaki ilişkinin incelenmesi üzerine bir araştırma*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya.

**AROMATİK BİTKİLERİN FREKANS DÜZEYLERİ
VE HAYVANLAR ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ**

Serap KORKMAZ¹

Serap I

¹ Öğr. Gör. Kayseri Üniversitesi, Safiye Çıkrıkçıoğlu Meslek Yüksekokulu Veterinerlik Bölümü Orcid: 0000-0002-8119-8471

GİRİŞ

Aromatik bitkiler, tarih boyunca hem insanlar hem de hayvanlar için çeşitli faydalar sağlamış olup, tedavi, yönetim ve ritüel prosedürleriyle geniş bir kullanım alanına sahiptir (Tainio, B 1996). Antik çağlardan itibaren tıbbi, tarımsal ve ritüel amaçlarla kullanılan bu bitkiler, sahip oldukları uçucu yağlar ve biyoaktif bileşenler sayesinde güçlü etkilere sahiptir. Günümüzde modern bilim, kimyasal bileşenler ve frekanslarının hayvan sağlığı ve varlığı üzerinde varlığını inceleyerek, bu alandaki potansiyel uygulamaları araştırmaktadır.

Aromatik bitkiler, elektromanyetik titreşimler yayarak çevrelerinde biyofiziksel değişimlere neden olabilirler. Bu bitkilerden elde edilen uçucu yağlar, içeriklerindeki biyoaktif hizmetler sayesinde canlı organizmalar üzerinde hem görünüm hem de psikolojik durumda iyileştirici varlığını sürdürebilmektedir (Rife, R. 1938). Günümüzde yapılan bilimsel araştırmalar, bu yapısal yağların nörofizyolojik mekanizmaları, stres yönetimi ve dayanıklılık sistemi üzerindeki potansiyel genişlemede ve bu alandaki terapötik kullanımlara yönelik öneriler sunmaktadır (Price S., Price, L ve ark.,2012). Hayvanların duyuşal ve biyolojik sistemleri üzerindeki bu etkilerin araştırılması, özellikle veteriner tıbbı ve hayvan refahı açısından büyük önem taşımaktadır.

Bu araştırmada, aromatik bitkilerin yaydığı frekansların hayvanlar üzerindeki etkileri incelenecek, farklı hayvan türleri üzerindeki fizyolojik ve davranışsal değişimler ele alınacaktır. Ayrıca, aromatik bitkilerin tarımsal ve tıbbi kullanımları hakkında bilimsel verilere dayanarak değerlendirmeler yapılacaktır.

AROMATİK BİTKİLERİN FREKANS DÜZEYLERİ

Aromatik bitkiler, doğada belirli frekans aralıklarında titreşim yayarak çevreleriyle biyofiziksel etkileşimlerde bulunan canlı organizmalardır (Schnaubelt, 2011). Bu bitkiler, içerdikleri uçucu yağlar, flavonoidler, fenolik bileşikler ve terpenler gibi fitokimyasallar sayesinde elektromanyetik alanlar oluşturmaktadır (Lis-Balchin, M. 2006). Bu elektromanyetik dalgaların belirli frekans aralıklarına sahip olduğu ve bu frekansların biyolojik sistemler üzerindeki etkilerinin önemli olduğu düşünülmektedir.

1. AROMATİK BİTKİLERİN FREKANS YAYILIMI

1.1. Frekans Kavramı ve Bitkilerin Elektromanyetik Alanı

Frekans, bir olay birim zaman diliminde (sadece birkaç saniye) meydana gelen tekrarlama sayısını ifade eden bir fiziksel kavramdır (Lawrence ve ark.,2006). Frekans, genellikle Hertz (Hz) birimiyle kayıtlı ve birim

zamanda sürekli döngü sayısını göstermektedir. Bitkiler, içerdikleri kimyasal bileşenler sayesinde belirli frekanslarda titreşirler ve bu titreşimler, çevrelerindeki canlılar üzerinde biyoenerjetik etkiler yaratır (Buckle ve ark.,2015). Bitkisel frekanslar, genellikle 52 MHz ile 320 MHz arasında değişmektedir. Bu frekansların bitkilerin sağlık durumunu ve biyolojik etkinliklerini belirlediği düşünülmektedir. Dr. Bruce Tainio tarafından yapılan araştırmalar, bitkilerin sağlıklı olduklarında daha yüksek frekanslarda titreştiğini ve stres, hastalık veya çevresel olumsuzluklardan etkilendiklerinde frekanslarının düştüğünü göstermektedir.

1.2. Yüksek Frekanslı ve Düşük Frekanslı Bitkiler

Bitkiler, içeriklerine bağlı olarak farklı frekanslarda titreşim üretirler. Yüksek frekanslı bitkiler genellikle hücresel yenilenme, bağışıklık sistemi desteği ve zihinsel rahatlık ile ilişkilendirilmektedir. (Battaglia, S. 2018). Öte yandan, düşük frekanslı bitkiler, daha çok fiziksel iyileştirme ve top-raklanma etkisi yaratmaktadır.

Yüksek Frekanslı Bitkiler:

- Gül (*Rosa damascena*): 320 MHz
- Lavanta (*Lavandula angustifolia*): 118 MHz
- Papatya (*Matricaria chamomilla*): 105 MHz
- Buhur (*Boswellia carterii*): 147 MHz

Düşük Frekanslı Bitkiler:

- Nane (*Mentha piperita*): 78 MHz
- Kekik (*Thymus vulgaris*): 82 MHz
- Biberiye (*Rosmarinus officinalis*): 75 MHz
- Ardıç (*Juniperus communis*): 60 MHz

2. AROMATİK BİTKİLERİN FREKANS DÜZEYLERİNİN BİYO-LOJİK ETKİLERİ

2.1. Hücresel Yenilenme ve Bağışıklık Sistemi Üzerindeki Etkileri

Yüksek frekanslı bitkiler, vücuttaki hücresel süreçleri hızlandırarak yenilenme süreçlerini desteklenebilmektedir. Örneğin, gül ve lavanta gibi bitkilerin yüksek frekanslı bileşenleri, hücre zarlarının stabilitesini artırarak bağışıklık sisteminin daha etkili çalışmasına yardımcı olmaktadır.

2.2. Stres ve Zihinsel Durum Üzerindeki Etkiler

Aromatik bitkilerin frekans düzeyleri, zihinsel denge ve duygusal sağlık üzerinde önemli bir rol oynamaktadır (Buckle,2015). Özellikle lavanta, papatya ve buhur gibi bitkiler, yüksek frekansları sayesinde rahatlatıcı ve sakinleştirici etkiler sunar.

Örneğin:

- Lavanta: Stres ve anksiyete seviyelerini azaltarak sinir sistemini yatıştırır.
- Papatya: Uyku düzenini destekleyerek zihinsel rahatlama sağlar.
- Buhur: Meditasyon ve derin gevşeme süreçlerinde beyin dalgalarını dengeleyici bir rol oynar.

2.3. Elektromanyetik Alanların Biyoenerjetik Dengesi

Çevredeki elektromanyetik kirliliğin artması hem insan hem de hayvan sağlığı üzerinde olumsuz etkiler yaratma potansiyeline sahiptir (Harris ve ark.,2020). Yüksek frekanslı aromatik bitkiler, sıcaklık artışlarının olumsuzluklarını dengeleyerek biyolojik sistemlerin sağlıklı beslenmesine katkı sağlamaktadır. Bu bitkilerin yaydığı frekanslar, vücuttaki enerji akışını düzenleyerek toksinlerin atılmasına ve hücresel dengenin sağlanmasına yardımcı olur.

3. FREKANS DÜZEYLERİNE GÖRE AROMATİK BİTKİLERİN KULLANIMI

Aromaterapi ve bitkisel tedavilerde bitkilerin frekans düzeyleri göz önünde bulundurularak kullanılması, etkinliklerini arttırmaktadır. Uçucu yağlar veya bitki özleri, vücuda doğrudan uygulanarak veya difüzörler yardımıyla solunarak çeşitli terapötik etkiler gösterebilir (Pengelly, ve ark.,2022).

- Yüksek frekanslı bitkiler: Meditasyon, bağışıklık güçlendirme, zihinsel denge ve duygusal iyileşme için kullanılır.
- Düşük frekanslı bitkiler: Fiziksel iyileşme, sindirim sistemi desteği, kas gevşetme ve bağışıklık sistemini güçlendirmek amacıyla tercih edilir.
- Orta frekanslı bitkiler: Hem zihinsel hem de fiziksel sağlık üzerinde dengeli bir etkiye sahiptir ve genellikle günlük rahatlama ve denge sağlamak için kullanılır.

Bitkisel frekansların sağlık üzerindeki etkileri üzerine yapılan araştırmalar, özellikle aromaterapi uygulamalarında hangi bitkilerin hangi durumlarda daha etkili olabileceğini belirlemekte büyük önem taşımaktadır.

AROMATİK BİTKİLERİN HAYVANLAR ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Aromatik bitkiler, uzun yıllardır tıbbi, tarımsal ve biyolojik alanlarda kullanılmaktadır. (Zhang, X. ve ark.,2021). İnsanlar üzerindeki olumlu etkileri bilinen bu bitkilerin, hayvan sağlığı ve davranışları üzerinde de önemli etkileri olduğu giderek daha fazla araştırılmaktadır. İçerdikleri uçucu yağlar, flavonoidler, alkaloidler ve fenolik bileşikler sayesinde aromatik bitkiler, hayvanların fiziksel ve zihinsel sağlığına doğrudan katkıda bulunabilir. (Brown ve ark., 2019). Ayrıca, bu bitkilerin tarım ve hayvancılık sektöründe doğal antibiyotik, antiparaziter ve stres azaltıcı ajanlar olarak kullanılabilmesi gösterilmiştir.

1. AROMATİK BİTKİLERİN HAYVANSAL FİZYOLOJİYE ETKİLERİ

1.1. Uçucu Yağların Hayvan Sağlığı Üzerindeki Etkileri

Aromatik bitkilerde bulunan uçucu yağlar, hayvan sağlığına çeşitli şekillerde etki edebilir:

- **Antibakteriyel ve Antiviral Etkiler:** Kekik, biberiye ve çay ağacı gibi bitkilerin uçucu yağları, hayvanlarda sık görülen bakteriyel ve viral enfeksiyonların tedavisinde etkili olmaktadır. Tavukçuluk ve büyükbaş hayvancılıkta, geleneksel antibiyotiklerin yerine geçebilecek doğal alternatifler olarak değerlendirilmektedir. Özellikle kekik yağının Salmonella ve E. coli gibi zararlı patojenlere karşı güçlü bir savunma sağladığı bilinmektedir (Williams, ve ark., 2020).
- **Bağışıklık Sistemini Güçlendirme:** Sarımsak ve zencefil gibi bitkiler, hayvanların bağışıklık sistemini güçlendiren fitokimyasallar içermektedir. Düzenli olarak diyetlerine eklenen bu bitkiler, enfeksiyonlara karşı daha dirençli olmalarını sağlar.
- **Solunum Yolları Üzerindeki Etkiler:** Okaliptüs ve nane, solunum yolları enfeksiyonlarını hafifletmek ve mukusu temizlemek için kullanılabilir. Özellikle solunum zorlukları çeken hayvanlar için doğal inhalasyon terapisi olarak değerlendirilir.

1.2. Stres Azaltıcı ve Davranışsal Etkiler

Hayvanlar, patojenlere karşı duyarlılık gösterir ve bu durum onların kolayca strese girmesine sebep olmaktadır. Lavanta, papatya ve melisa gibi bitkiler, sinir sistemi üzerinde yatıştırıcı etkilere sahip olup hayvanların daha sakin olmalarına yardımcı olmaktadır. Özellikle atlar, köpekler ve kediler üzerinde yapılan çalışmalar, bu bitkilerin stres azaltıcı etkilerini doğrulamaktadır (Clarke ve ark.,2017).

- Lavanta: Köpeklerde ve atlarda sinirsel gerginliği azaltarak daha uyumlu davranışlar sergilemelerine yardımcı olmaktadır. Lavanta yağı difüzörlerle kullanıldığında, hayvanların daha huzurlu olmasına katkı sağlar.

- Papatya: Kediler ve köpeklerde mide rahatsızlıklarını hafifletirken aynı zamanda rahatlatıcı etki gösterir. İçeriğindeki apigenin bileşiği sayesinde uyku düzenini iyileştirir ve agresiflik eğilimi gösteren hayvanlarda davranışsal denge sağlamaktadır.

- Melisa: Fareler ve kemirgenler üzerinde yapılan çalışmalarda, melisa bitkisinin kaygıyı azalttığı ve uyku düzenini iyileştirdiği tespit edilmiştir. Aynı zamanda hiperaktivite belirtileri gösteren hayvanlar için doğal bir sakinleştirici olarak tercih edilebilmektedir.

2. AROMATİK BİTKİLERİN ÇİFTLİK HAYVANLARINDA KULLANIMI

2.1. Büyükbaş ve Küçükbaş Hayvanlarda Kullanım

- Sindirim Sistemine Etkileri: Kekik ve kimyon, sindirimi iyileştirerek yemden yararlanmayı arttırmaktadır. Bu bitkiler, büyükbaş hayvanların sindirim sistemindeki zararlı bakterileri baskılayarak bağırsak sağlığını iyileştirir. Aynı zamanda ishal ve gaz problemlerini azaltarak besin emilimini arttırmaktadır (Clarke, ve ark.,2017).

- Süt Verimini Artırma: Rezene ve anason, ineklerde ve keçilerde süt üretimini artırıcı etkilere sahip olmaktadır. Süt ineklerinin beslenme programlarına dahil edildiğinde, süt yağ oranını yükseltebilir ve laktasyon sürecini destekleyebilir.

- Bağışıklık Güçlendirme: Sarımsak ve soğan, koyunlarda ve keçilerde hastalıklara karşı bağışıklık sistemini güçlendirir. Özellikle parazitlerle mücadelede etkili olabilir ve doğal bir dezenfektan işlevi görebilmektedir.

2.2. Kanatlı Hayvanlarda Kullanım

Tavukçuluk sektöründe antibiyotiklere alternatif olarak aromatik bitkiler yaygınlaşmaktadır.

Bazı bitkilerin etkileri şunlardır:

- Kekik ve Nane: Tavuklarda solunum sağlığını iyileştirir ve bağışıklık sistemini desteklemektedir. Aynı zamanda yumurta verimini artırıcı ve genel sağlık durumlarını iyileştirdiği görülmüştür.
- Zerdeçal: Tavukların bağışıklık sistemini güçlendiren güçlü bir antioksidan etkiye sahiptir. İçeriğindeki kurkumin bileşiği, bağırsak sağlığını destekler ve patojenlere karşı koruma sağlamaktadır.
- Tarçın: Yem katkısı olarak kullanıldığında, bağırsak sağlığını iyileştirerek daha sağlıklı büyümeye katkı sağlar. Tavukların sindirim sistemindeki faydalı bakterilerin gelişimini destekler ve yemden maksimum fayda sağlamalarına yardımcı olur.

4. AROMATİK BİTKİLERİN RİSKLERİ VE DİKKAT EDİLMESİ GEREKENLER

Aromatik bitkilerin hayvanlar üzerindeki faydaları kadar, bazı riskleri de göz önünde bulundurulmalıdır:

- Toksikite: Bazı bitkiler yüksek dozlarda toksik etki gösterebilir. Örneğin, sarımsak ve soğan kediler ve köpekler için tehlikeli oluşturmaktadır (Patel ve ark.,2018). Ayrıca, okaliptüs ve çay ağacı yağlarının yanlış dozlarda kullanımı toksik reaksiyonlara yol açmaktadır.
- Alerjik Reaksiyonlar: Bazı hayvanlar belirli uçucu yağlara veya bitkilere karşı hassasiyet göstermektedir. Özellikle kediler, birçok uçucu yağa karşı hassastır ve derilerine uygulandığında alerjik reaksiyonlar gösterebilirler.
- Dozajın Önemi: Yanlış kullanım ciddi sağlık sorunlarına neden olabileceğinden, bu nedenle veteriner hekim kontrolünün kullanılması önerilir. Ayrıca, kullanılan bitkinin türü ve miktarı dikkatlice belirlenmelidir.

KAYNAKÇA

1. Battaglia, S. (2018). "The Complete Guide to Aromatherapy." Perfect Potion.
2. Brown, K. (2019). "Effects of Plant-Based Compounds on Animal Health." *Journal of Animal Science*.
3. Buckle, J. (2015). "Clinical Aromatherapy: Essential Oils in Healthcare." Churchill Livingstone.
4. Clarke, S. (2017). "Aromatherapy and Stress Reduction in Animals." *Clinical Veterinary Science*.
5. Harris, R. (2020). "Essential Oils Safety: A Guide for Healthcare Practitioners." Elsevier.
6. Lawrence, B. M. (2006). "Essential Oils: Analysis and Applications." CRC Press.
7. Lis-Balchin, M. (2006). "Aromatherapy Science: A Guide for Healthcare Professionals." Pharmaceutical Press.
8. Patel, R. (2018). "Herbal Extracts and Their Role in Animal Health." *International Journal of Veterinary Studies*.
9. Pengelly, A. (2022). "The Constituents of Medicinal Plants." CABI Publishing.
10. Price, S., & Price, L. (2012). "Aromatherapy for Health Professionals." Elsevier.
11. Rife, R. (1938). "The Role of Frequency in Biological Systems." *Scientific American*.
12. Schnaubelt, K. (2011). "Medical Aromatherapy: Healing with Essential Oils." Frog Books.
13. Tainio, B. (1996). "The Frequency of Essential Oils." *BioEnergy Research Journal*.
14. Williams, L. (2020). "Herbal Medicine and Its Impact on Livestock Health." *Animal Nutrition Journal*.
15. Zhang, X. (2021). "Essential Oils in Veterinary Medicine." *Veterinary Research*.

SOSYAL - BİLİŞSEL ÖĞRENME KURAMI

Yavuz Selim KARASU¹

¹ Arş. Gör. Kırıkkale Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi, ORCID: 0000-0003-3715-9069, yselimkarasu@kku.edu.tr

Gözlem Yoluyla Öğrenme ile İlgili İlk Açıklamalar

İnsanların birbirlerinden gözlemleyerek öğrenebileceği fikri, Platon'a ve Aristo'ya kadar uzanmaktadır. Onlara göre eğitim, öğrencilerin gözlem yapmasını ve etkili örnekleri model almasını sağlamak amacıyla en uygun modelleri seçip sunmaktan ibarettir. Gözlem yoluyla öğrenmeyi deneysel olarak ele alan ilk kişi ise Thorndike'dir (Hergenhahn, 1988). Thorndike'in yanı sıra, Watson, Miller, Dollard, Skinner ve Hull da bu konuda önemli çalışmalar yürütmüşlerdir (Hergenhahn, 1988; Hill, 1977).

Bandura'ya Göre Gözlem Yoluyla Öğrenme

Bandura'ya göre, gözleyerek öğrenme, bir bireyin diğerlerinin davranışlarını basitçe taklit etmesinin ötesine geçerek, çevredeki olayları bilişsel olarak işleyerek bilgi edinme sürecidir. Bandura, gözlem yoluyla öğrenme ile taklit yoluyla öğrenmenin birbirinin yerine kullanılabilecek kavramlar olmadığını vurgular. Gözlem yoluyla öğrenme, taklidi içerebileceği gibi içermeyebilir de. Örneğin, bir öğrenci sınıfta yanındaki arkadaşının kopya çekerken yakalandığını gördüğünde, bu duruma düşmemek için soruları kendi başına cevaplamaya çalışabilir. Bu durumda, öğrenci gözlemleri sayesinde bir şeyler öğrenmiş olsa da, arkadaşını taklit etmemiştir (Bandura, 1977).

Bandura, davranışçılığın öğrenmeyi açıklamalarında bazı sınırlamaları olduğunu vurgulamıştır. Bu sınırlamaları üç ana başlık altında toplayabiliriz:

1. Davranışçılık, doğal ortamda meydana gelen durumları yeterince yansıtamaz. Her gün kimseye istenen davranışların sıklığını artırmak amacıyla ödüller verilmez. İnsanlar genellikle davranışlarını kendi başlarına yönetir ve kontrol eder.

2. Davranışçılık, ilk tepkilerin nasıl oluştuğunu açıklamakta yetersiz kalır. Bir birey birçok davranışı pekiştirme olmaksızın gösterebilir. Eğer bir davranışın ortaya çıkması için pekiştirme gerekiyorsa, bu davranışın ilk olarak nasıl meydana geldiğinin anlaşılması önemlidir.

3. Davranışçılık yalnızca doğrudan öğrenmeyle, yani sonuçların anında gözlemlendiği durumlarla ilgilidir; dolaylı öğrenmelerle ilgilenmez. Dolayısıyla, sonuçların hemen değil, gerektiğinde etkinliğe dönüşerek ortaya çıktığı öğrenme türünü göz ardı eder.

Bandura, öğrenmenin pekiştirme gerektirmeden sürekli olarak gerçekleştiğini, ancak bu bilginin ihtiyaç duyulduğunda gözlemlenebilir bir davranış olarak ortaya çıktığını savunmaktadır. Ayrıca, öğrenme ve per-

formans kavramlarının birbirinden ayrı olduğunu 1965 yılında gerçekleştirdiği bir deneyle açıklamıştır (Senemoğlu, 2007).

“Albert Bandura, Dorothea Ross ve Sheila A. Ross, Stanford Üniversitesi Anaokulu’ndaki 3-6 yaş arasındaki 36 erkek, 36 kız çocuğunu içeren bir deney örneklemini oluşturuyorlar. Deneyden önce, çocukları gözlemleyerek agresyon seviyelerini 5 puanlık bir skala üzerinden ölçüyorlar. Puanlayıcılar arası güvenilirliği sağlayabilmek için çocukların 51’ini iki farklı gözlemci birbirinden bağımsız olarak puanlıyor. Gözlemcilerin puanları karşılaştırıldığında güvenilirliğin yüksek ölçüde sağlandığı ve gözlemcilerin çocukların davranışları hakkında çok benzer görüşlerde olduğu bulunuyor. Bu noktada benzerliğin sağlanmış olması deneyin güvenilirliği açısından önem taşıyor. Bu puanlar göz önünde bulundurularak her grubun agresyon seviyesinin yakın olması sağlanıyor.

Laboratuvarda yürütülen bu deneyde 72 çocuk 3 ayrı gruba eşit sayıda ve kız erkek sayısı da eşit olacak şekilde bölünüyor. Bir gruba saldırgan rol model gösterilirken diğer bir gruba saldırgan olmayan rol model gösteriliyor. Son grup da kontrol grubu olarak tutuluyor. İlk gruptaki 6 kız çocuğu ve 6 erkek çocuğuna saldırgan kadın rol model ve 6 kız çocuğu ve 6 erkek çocuğuna saldırgan erkek rol model gösteriliyor. Bu rol modeller bir hacıyatmaza 10 dakika boyunca çeşitli saldırgan davranışlar (çekiçle vurmak, bağıırıp havada savurmak gibi) sergiliyorlar. Diğer grupta ise 6 kız ve 6 erkek çocuğu saldırgan olmayan kadın rol modeli, kalan 6 kız ve 6 erkek çocuğu ise saldırgan olmayan erkek rol modeli 10 dakika boyunca izliyor. Saldırgan olmayan rol modeller, usulca ve nazıkçe çeşitli oyuncaklarla oynayıp hacıyatmaza herhangi bir şekilde şiddet göstermiyor. Kalan 24 çocuğa ise herhangi bir rol model gösterilmiyor.

Sonrasında tüm çocuklar içlerinde güzel oyuncaklar olan odalara ayrı ayrı alınıyor. Çocuklar oyuncaklarla oynamaya başladıklarında bir araştırmacı gelip o oyuncakların kendisinin en sevdiği oyuncaklar olduğunu ve onları başka çocukların oynaması için ayırmaya karar verdiğini söylüyor. Bu şekilde çocuklarda hafif saldırganlık dürtüsü oluşturmayı amaçlıyorlar. Sonrasında çocukları başka bir odaya alıyorlar. Bu odada çay seti, pastel boyalar, üç peluş ayıcık ve plastik çiftlik hayvanları gibi şiddet unsuru içermeyen oyuncaklar; tokmak, delikli tahta, oyuncak tabanca gibi şiddet unsuru içeren oyuncaklar; yaklaşık 1 metre uzunluğunda bir hacıyatmaz ve gözlemcilerin çocukları izleyebilmesi için tek taraflı bir ayna bulunuyor.”

Deney sonuçları iki açıdan oldukça önemlidir. İlk olarak, bu sonuçlar öğrenme ve performans arasındaki ayrımı ortaya koymaktadır. Saldırganlık davranışı cezalandırılan bir modeli izleyen çocuklar, bu davranışı öğrenmiş olsalar da, bunu gözlemlenebilir bir davranışa, yani performansa dönüştürmemişlerdir. İkinci açıdan, bireyin davranışlarının başkalarının yaşadığı deneyimlerden etkilendiği gözlemlenmektedir. İlk gruptaki çocuklar, saldırgan bir modelin pekiştirilmesi sonucunda saldırgan davranışları öğrenirken, ikinci gruptaki çocuklar, modelin cezalandırılması nedeniyle bu tür davranışları sergilemekten kaçınmışlardır. Bu durum, bireylerin davranışlarının dolaylı deneyimlerden, yani başkalarının yaşantılarından nasıl etkilendiğini göstermektedir (Senemoğlu, 2007).

Öğrenmeyi Sağlayan Dolaylı Yaşantılar

Bandura'ya göre öğrenmeyi etkileyen ve modelden edinilen dolaylı yaşantılar şunlardır (1986);

- a. Dolaylı Pekiştirme
- b. Dolaylı Ceza
- c. Dolaylı Güdülenme
- d. Dolaylı Duygu
- e. Model Özellikleri

a. Dolaylı Pekiştirme

Araştırma sonuçları, davranışı pekiştirilen modeli izleyen bireylerin modelin davranışını daha sıklıkla ve kısa sürede taklit ettiklerini göstermektedir (Senemoğlu, 2007).

b. Dolaylı Ceza

Modelin olumsuz davranışlarının cezalandırılması, gözlemleyenlerin benzer tutumlar sergilemesini engellemektedir. Bu durum, özellikle bir grup veya toplum içerisindeki bireylerin kurallara uymasını sağlamak ve istenmeyen davranışları önlemek açısından önemli bir rol oynamaktadır. Örneğin, sınıfta saldırgan davranışlar sergileyen bir öğrencinin öğretmen tarafından cezalandırılması, diğer çocukların da benzer saldırgan davranışlar göstermesini engellemektedir (Senemoğlu, 2007).

c. Dolaylı GÜdülenme

Gözlemlenen ürünler, bireyi yalnızca bilgilendirmekle kalmaz; aynı zamanda onları elde etme motivasyonu da sağlar. Eğer gözlemlediğimiz davranış, değerli bir ürünle sonuçlanıyorsa, o davranışı sergileme isteği doğar. Bunun yanı sıra, gözlemcinin bu davranışı gerçekleştirebileceğine inanması da önemlidir. Başkalarının başarılarını ya da başarısızlıklarını izlemek, bireyin kendi yeteneklerini değerlendirmesine yardımcı olur.

Örneğin, sınıfta arkadaşının başarılı olmak için ne kadar azimli çalıştığını gören bir öğrenci, kendi başarısı için de aynı şekilde çaba göstermesi gerektiğini fark edebilir. Aynı zamanda, burs kazanan bir öğrencinin bu başarısının kendi düzeyine uygun olduğunu anlayan bir başka öğrenci, bursu kazanma amaçlı harekete geçebilir (Senemoğlu, 2007).

d. Dolaylı Duygu

Birçok duygu, gözlem yoluyla kazanılır. Bazı insanlar, kendileri doğrudan zarar görmemiş olsalar bile fare, kedi, yılan veya hatta sınav gibi şeylerden korku duyarlar. Bu korkuların kaynağı, korkulan durumlarla karşılaşan modellerin gözlemlenmesidir. Gözlemleyen kişi, bu modellerin yaşadığı deneyimleri dolaylı yoldan yaşayarak benzer korkular geliştirebilir (Senemoğlu, 2007).

e. Model Özellikleri

Modelin davranışlarının sonuçlarının yanı sıra, modelin özellikleri de model alma sürecini etkilemektedir. Eğer modelin özellikleri gözlemcinin özellikleriyle benzerlik gösteriyorsa, gözlemci de modelin davranışını taklit etme eğiliminde daha fazla olacaktır. Özellikle, gözlemcilerin yüksek statü ve güçlü kişilerin davranışlarını taklit etme yönünde bir eğilimleri bulunmaktadır (Bandura, 1986).

Bandura ve arkadaşları, farklı türdeki modellerin çocuklar üzerindeki etkilerini de detaylı bir şekilde incelemişlerdir. Yapılan deneylerde, bir grup çocuk gerçek hayattaki bireyleri, bir grup filmlerdeki karakterleri ve diğer bir grup da çizgi film kahramanlarını izlemiştir. Önceki deneyde olduğu gibi, bu deneyde de tüm modeller bir plastik bebeğe karşı saldırgan davranışlar sergilemişlerdir. Deneyin ikinci aşamasında, gözlemleyen çocukların saldırganlık davranışları ölçülmüştür. En yüksek saldırganlık düzeyine, çizgi film karakterlerini izleyen grup ulaşırken, bu grubu filmdeki insan modellerini gözlemleyen grup takip etmiştir. Gerçek hayattaki insan modellerini izleyen grup ise en düşük saldırganlık davranışını sergilemiştir. Bu sonuç, çocukların davranışlarının, sırasıyla çizgi film kahramanları ve filmlerdeki insan modellerinden, gerçek insan

modellerine kıyasla daha fazla etkilendiğini göstermektedir (Bandura ve Walters, 1963).

Sosyal Bilişsel Kuramın Dayandığı Temel İlkeler

Bandura'nın sosyal bilişsel öğrenme kuramının dayandığı temel bulgular altı ilke vardır (1977, 1986). Bunlar aşağıda kısaca açıklanmıştır;

- a. Karşılıklı Belirleyicilik
- b. Sembolleştirme Kapasitesi
- c. Öngörü Kapasitesi
- d. Dolaylı Öğrenme Kapasitesi
- e. Öz Düzenleme Kapasitesi
- f. Öz Yargılama Kapasitesi

a. Karşılıklı Belirleyicilik

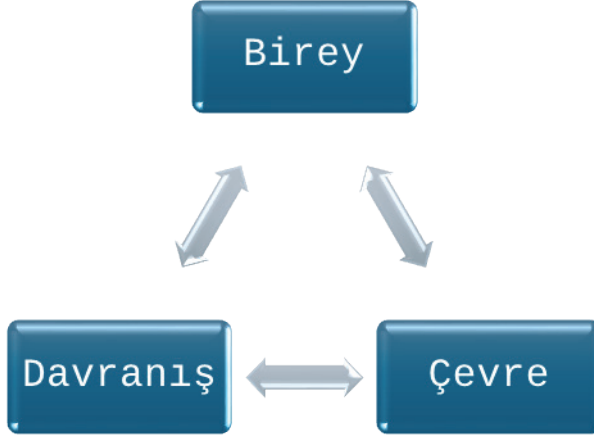
Bandura'ya göre, bireysel faktörler, bireyin davranışları ve çevresi birbirlerini karşılıklı olarak etkileyerek, bireyin sonraki davranışlarını şekillendirmektedir. Davranış, çevreyi etkilerken, çevre de davranış üzerinde değişiklikler yapma gücüne sahiptir. Ayrıca, çevre bireysel özellikleri değiştirebildiği gibi, bireysel özellikler de çevreyi etkileyebilir.

Örneğin, bir savunma öğrenme deneyinde farelere belirli aralıklarla şok uygulanmakta ve farelerin bu şoklardan kurtulabilmesi için, o aralıklarda bir kol demirine basmaları gerekmektedir. Aksi takdirde, periyodik şoklara maruz kalmaktadırlar. Kol demirine basmayı öğrenen farelerin davranışları, çevreyi kontrol ederken, bu davranışı öğrenemeyen fareler çevreyi etkileyen durumdadır (Kaufman ve diğerleri, 1966).

Sürekli sorun yaratan bir birey olumsuz bir sosyal çevre oluşturur. Sonuç olarak, Bandura'ya göre insanlar, çevreyi belirli yollarla etkilemekte ve değiştirmekte, bu da insanların sonraki davranışlarını etkilemektedir.

Birey, davranış ve çevre, karşılıklı etkileşim içinde bulunmasına rağmen, her durumda aynı etkiye sahip değildir. Örneğin, çok gürültülü bir çevre, davranış üzerinde diğer faktörlerden daha fazla etki yapabilir. Birey çalışma isteğine sahip olsa bile, ortamın gürültüsü onun çalışmalarını engelleyebilir. Sonuç olarak, bireyin gelecekteki davranışları; çevre, dav-

ranış ve bireysel özellikler tarafından şekillendirilmektedir. Bu etkileşim aşağıdaki şemada yer almaktadır (Senemoğlu, 2007).

Şema 1. Karşılıklı Belirleyicilik Şeması

b. Sembolleştirme Kapasitesi

Bandura, insanların dünya ile doğrudan etkileşimde bulunmaktan çok bilişsel temsilcileriyle etkileşimde bulduklarını savunmaktadır. Bu durum, insanların dünyayı sembolik bir biçimde algıladıkları anlamına gelir. İnsanoglu, düşünme yetisi ve dili kullanma becerisi sayesinde geçmişini zihininde taşıyabilirken, geleceği de hayal edebilmekte ve ona dair tahminlerde bulunabilmektedir. Geçmişle geleceğin sembolü olan düşünceler, bireylerin sonraki davranışlarını etkileyen ya da bu davranışlara neden olan temel unsurlar arasında yer almaktadır (Bandura, 1986).

c. Öngörü Kapasitesi

Sosyal öğrenme kuramı, sadece sembolik yetenekleri kullanmayı değil, aynı zamanda geleceğe yönelik plan yapabilme yetisini de gerektirir. İnsanların, gelecekte başkalarının nasıl davranacaklarını tahmin edebilmesi, hedeflerini belirleyebilmesi ve kendi geleceklerini planlayabilmesi önemlidir. Kısacası, düşünmenin etkinlikten önce geldiği göz önüne alındığında, insanlar ileriye düşünme yeteneğine sahip olmalıdır (Bandura, 1986).

d. Dolaylı Öğrenme Kapasitesi

Eğer yaşam, yalnızca insanların kendi tecrübelerinden öğrenmelerine dayanmış olsaydı, bu durumda çok sınırlı kalırdı. Oysa insanlar, başka-

larının deneyimlerini gözlemleyerek oldukça fazla bilgi edinmektedirler. Bu sebeple, dolaylı öğrenme kapasitesine sahip olma durumu, sosyal öğrenmenin en önemli ilkelerinden biridir (Bandura, 1986).

e. Öz Düzenleme Kapasitesi

Sosyal bilişsel kuramı temel ilkelerinden biri de insanların kendi davranışlarını kontrol edebilme yeteneğine sahip olmalarıdır. İnsanlar ne kadar çalışacaklarını ne kadar uyku uyuyabileceklerini, neleri yiyeceklerini, neleri içeceklerini, ne kadar konuşacaklarını, toplumda nasıl davranacaklarını kendileri kontrol ederler. İnsanların gösterdikleri bu davranışlar genellikle kendi içsel standartlarına ve kendi güdülenmelerine dayalıdır (Bandura, 1982). Elbette ki insanların davranışları, başkalarının gösterdikleri tepkilerden etkilenmektedir ancak yine de davranışlardan kendileri sorumludur.

f. Öz Yargılama Kapasitesi

Sosyal öğrenme kuramının en önemli ilkelerinden biri, insanların kendileri hakkında düşünme, yargıda bulunma ve öz yansıtma yeteneğine sahip olmalarıdır. Bireyler, kendileriyle ilgili düşüncelerini kaydeder ve bu fikirlerin doğruluğunu, gerçekleştirdikleri etkinliklerin sonuçlarıyla değerlendirirler. Tüm bu değerlendirmeler, bireyin herhangi bir işi başarıyla yapma konusundaki yeterliliğine dair algısını şekillendirir. Bandura (1977) bu kişisel yargıya “öz yeterlik” adını vermektedir.

Gözlem Yoluyla Öğrenme Süreçleri

Gözlem yoluyla öğrenme, dört temel süreci içermektedir. Bu süreçler; dikkat etme, hatırdı tutma, davranışı ortaya çıkarma ve güdülenmeyi kapsamaktadır. Aşağıda bu süreçler kısaca açıklanmaktadır.

a. Dikkat Etme Süreci

Gözlem yoluyla öğrenmenin ilk aşaması, modelin dikkatlice izlenmesidir. Birey, model alacağı davranışlara yeterince dikkat edip bunları doğru bir şekilde algılamazsa, gözlem yoluyla öğrenme gerçekleşmez. Gözlemcinin dikkati üzerinde etkili olan birçok faktör vardır; bunlar arasında gözlemciye ve modele ait olanlar bulunur.

Öncelikle, gözlemcinin duyarlarının yeterliliği, dikkati çekecek olan uyarıcıların niteliklerini belirler. Örneğin, görme engelli bir kişi için görsel uyarıcılar, işitme engelli bir kişi içinse sesle ilgili uyarıcılar dikkat çekici olmayacaktır. Gözlemlenen etkinliklerin gözlemcinin amacına uygun olması, dikkat çekmede büyük bir öneme sahiptir; gözlemci, kendi hedeflerine uygun olan etkinliklere dikkatini yönlendirir. Ayrıca,

gözlemcinin geçmişte edindiği pekiştirmeler de gelecekteki gözlemlerini etkiler. Geçmişte onay görmüş davranışlar, benzer şekilde modelin davranışlarına odaklanmasına neden olur. Önemli sonuçlar ortaya çıkaran etkinlikler ise genellikle daha fazla dikkat çeker. Model alınan etkinliklerin basit, anlaşılır ve etkileyici olması gerekmektedir; zira karmaşık veya gizli olan etkinlikler daha az dikkat çekicidir. Ayrıca, modelin yaşı, cinsiyeti, saygınlığı, statüsü, çekiciliği, gücü ve ünü gibi özellikler de gözlemcinin dikkatini etkileyebilir.

Sonuç olarak, bireyin ilgi alanları, ihtiyaçları, hedefleri ve önceki pekiştirmeleri, ayrıca modele duyulan hayranlık gibi faktörler, gözlem yoluyla öğrenme sürecinde dikkat etme sürecini önemli ölçüde etkiler (Senemoğlu, 2007).

b. Hatırda Tutma Süreci

Gözlem yoluyla öğrenilen bilgileri etkili bir şekilde kullanabilmek için, gözlemcinin modelin davranışlarını hatırlaması önem taşımaktadır. Bu nedenle, gözlemlenen bilgiler sembolleştirilir ve kodlanarak hafızada saklanır. Bilgiyi sembolleştirmenin iki temel yolu vardır. Bunlardan biri, bilginin zihinsel resimlere ve imgelerle dönüştürülmesidir; diğeri ise, bilgilerin sözel sembollerle ifade edilip saklanmasıdır (Hoy ve Woolfolk, 1993).

Sonuç olarak, zihinde imgesel veya sözel olarak depolanan bilgilerin zihinsel olarak yeniden gözden geçirilmesi ya da gözlem sonrasında hemen uygulanması, bu bilgilerin davranışa dönüşmesi açısından gereklidir. Bandura'ya göre, "Sembolleştirme Kapasitesi" daha yüksek olan bireyler, gözlem yoluyla öğrenme yönteminden daha fazla fayda sağlamaktadır (Bandura, 1977; 1986).

c. Davranışı Meydana Getirme Süreci

Model alma sürecinin üçüncü unsuru, davranışın şekillendirilmesi aşamasıdır. Bu aşama, bireyler tarafından öğrenilen bilgilerin performans nasıl dönüştürüleceğini belirler. Ancak, öğrenilen bilgilerin davranışa aktarılması için bireyin fiziksel ve psikomotor özelliklerinin de uygun olması önemlidir. Bandura, bireyin bu özelliklere sahip olsa bile öğrendiklerini başarıyla performansla dönüştürebilmesi için yeterli motivasyona ve öz yeterlilik inancına sahip olması gerektiğini vurgulamaktadır (Hoy ve Woolfolk, 1993).

Bandura'ya göre, bir davranışın sergilenmesinden önce gözlemcinin, modelin davranışını zihinsel olarak tekrar etmesi gerekmektedir. Bu prova sürecinde birey, kendi davranışını gözlemler ve bunu zihninde tuttuğu

modelin davranışıyla karşılaştırır. Bu karşılaştırmanın sonucu olarak birey kendisine geri bildirimde bulunur. Gözlemcinin davranışı ile modelin davranışı arasındaki farklılık, düzeltici adımların atılmasını başlatır.

Bu süreç, gözlemcinin davranışının model alınan davranışa benzer hale gelene kadar devam eder. Bu aşamada, model alınan deneyimlerin sembolik olarak hatırlanması, gözlemcinin performansını sergilemeden önce kendi davranışlarını gözlemleyip düzeltmesini ve modelin davranışına daha yakın hale gelmesini sağlar (Hergenhahn, 1988).

Sonuç olarak, davranışın şekillendirilmesi aşamasında yapılan zihinsel tekrarlar, davranışın daha isabetli ve ustaca gerçekleştirilmesine olanak tanır. Bunun yanı sıra, bireyin kendi davranışını gerçekleştirebileceğine dair hissettiği inanç, yani öz yeterlilik duygusu, davranışın ortaya çıkmasında önemli bir rol oynamaktadır (Hoy ve Woolfolk, 1993).

d. GÜDÜLENME SÜRECİ

Daha önce de belirtildiği gibi Bandura öğrenme ve performansı birbirinden ayırmıştır. İnsanlar, yeni davranışları ya da becerileri, gözlem yoluyla kazanabilirler ancak onu yapmaya güdüleninceye ya da ihtiyaç duyuncaya kadar performans olarak göstermezler. GÜDÜLENME süreci öğrenilenleri performansa dönüştürmeyi sağlayan bir süreçtir (Gage ve Berliner, 1988).

Bandura'nın önem verdiği pekiştirme türü içsel pekiştirme bir bireyin kendine değer vermesini, yeterliliğinin gelişmesinden zevk almasını sağladığından dolayı, bireyin kendi kendine pekiştirmesi dışsal pekiştirmeden daha önemlidir (Senemoğlu, 2007).

Gözlem Yoluyla Öğrenme Süreci

Dikkat	Hatırlama	Uygulama	Güdülenme
Model alma	Zihinsel örgütleme (sembolik kodlama) ve tekrar	Davranışı kontrollü olarak sergileme (yeniden ortaya koyma)	Dolaylı pekiştirme Doğrudan pekiştirme Kendini pekiştirme

Tablo 2. Gözlem Yoluyla Öğrenme Süreci

Model Alma Yoluyla Kazanılan Ürünler

Bandura'ya (1986) göre, gözlemciler modelden beş önemli şey öğrenir. Bunlar aşağıda özetlenmiştir:

1. Birey, başkalarını gözlemleyerek yeni bilişsel ve psikomotor beceriler edinebilir.
2. Gözlemci, modelin davranışlarını izleyerek daha önce öğrendiği yasakların ya da kısıtlamaların güçlenmesine ya da zayıflamasına tanıklık eder. Örneğin, modelin yasaklı bir davranışı gerçekleştirmesi ve bu davranışın pekiştirilmesi, gözlemcinin de bu eylemi yapmaktan çekinmemesine yol açabilir.
3. Gözlemci, modelin sağladığı sosyal etkileşim sayesinde yeni değerler ve inançlar kazanabilir.
4. Gözlemciler, modelden çevrelerindeki nesnelere ve bunların nasıl kullanılacağını öğrenir.
5. Gözlemci, modelin duygularını ifade etme biçimini gözlemleyerek, kendi duygularını da benzer şekilde açıklayabilir.

Öz yeterlik

Bandura'nın davranış üzerindeki etkilerini belirleyen temel kavramlardan biri öz yeterliktir. Öz yeterlik, teknik terimle "algılanan öz yeterlik" olarak adlandırılır. Daha önce tanımlandığı gibi, bireyin belirli bir performansı göstermek için gerekli etkinlikleri organize etme ve bunları başarıyla gerçekleştirme kapasitesine ilişkin kendi yargısı öz yeterlik olarak öne çıkar. Başka bir deyişle, bireyin gelecekte karşılaşabileceği zorlu durumların üstesinden gelme konusunda kendisiyle ilgili inancı ve yargısıdır. Öz yeterlik, bireyin becerilerinin bir yansıması değildir; aksine, bireyin becerisini kullanarak yapabildiklerine dair yargılarının bir sonucudur. Algılanan öz yeterliği yüksek olan bireyler, yeni deneyimler elde etmekten daha az korkar ve çevrelerini daha iyi kontrol edebilme yetileri nedeniyle karşılaştıkları olaylarla daha etkili bir şekilde başa çıkabilirler. Bu durum, onları yeni şeyler denemekten caydırmaz (Bandura, 1986).

Öğrencilerin öz yeterlik algısını güçlendirmek için öğretmenlerin, öğrencilerin bireysel ihtiyaçlarına uygun öğretim yöntemleri kullanmaları, her öğrencinin niteliklerine uygun çeşitli etkinlikler sunmaları, iş birliğine dayanan öğretim yaklaşımlarını benimsemeleri ve öğrencileri birbirleriyle karşılaştırmaya dayalı değerlendirme yöntemlerinden kaçınmaları gerekmektedir (Senemoğlu, 2007).

Öz Düzenleme

Sosyal öğrenme kuramında dikkat çeken önemli kavramlardan biri öz düzenlemedir. Öz düzenleme, bireyin kendi davranışlarını gözlemleyip, bu davranışları kendi belirlediği kriterlerle değerlendirmesi ve gerektiğinde bunları bu ölçütlere uygun hale getirmesini ifade eder. Başka bir deyişle, öz düzenleme, bireyin kendi davranışlarını yönlendirme, etkileme ve kontrol etme yetisidir. Bu özellik, insan olmanın temel bir vasfıdır. Bandura'ya göre, insanların davranışları yalnızca dışsal pekiştiriciler ve cezalarla değil, büyük ölçüde içsel bir düzenleme ile yönlendirilir (Bandura, 1977).

Birey, davranışını düzenlemek için önce performans standartları geliştirir. Bu süreçte, başkalarının ve kendi deneyimlerinin gözlemlerinden yararlanarak ödüllendirilen performans özelliklerini belirler. Böylece, birey kendi ya da başkalarının yaşantıları sonucunda kendisine özgü performans kriterlerini oluşturur. Ardından, kendi performansını gözlemleyip, geliştirdiği bu kriterlerle karşılaştırarak davranışına dair kararlar alır. Eğer davranışı kendi belirlediği standartlara uyuyorsa, birey kendisini pekiştirir ve bu davranışı sürdürür. Fakat eğer davranışı bu standartlarla örtüşmüyorsa, birey kendini cezalandırabilir ya da davranışında yeniden düzenlemelere gidebilir.

Sonuç olarak, sosyal öğrenme kuramı çerçevesinde birey, kendi davranışlarını gözlemleyerek ve kendi ölçütleriyle değerlendirerek düzenleme yapabilir. Kısacası, insanlar davranışlarını etkili bir biçimde kontrol edebilir ve dışarıdan başkalarının yönlendirmelerine ihtiyaç duymayabilirler (Senemoğlu, 2007).

Bandura'nın Sosyal Öğrenme Kuramının Eğitim Açısından Doğurguları

Bandura'ya göre, davranış üzerinde etkili olan iki temel kavram öz yeterlik ve öz düzenlemedir. Öğretmenler, öğrencilerin öz yeterlik ve öz düzenleme algılarını geliştirmelerine yardımcı olmak için çeşitli önlemler alabilirler:

1. Öğrencilere verilen ödevler, aşırı uzun ve karmaşık olmamalı; onların başarabileceği bir uzunluk ve derinlikte düzenlenmelidir.
2. Ödevlerin değerlendirme kriterleri önceden belirlenmeli ve öğrenciler bu konudan haberdar edilmelidir.
3. Öğrencilere, ödevlerinin her aşamasında düzenli olarak geri bildirim verilmelidir. Bu geri bildirimler, öğrencinin performans ölçütlerine ne kadar yaklaştığını gösterir.

4. Öğrencinin eksiklikleri yerine, iyi yaptığı yönler vurgulanarak, hedeflerine ulaşmaları teşvik edilmelidir.
5. Öğrencilerin hedeflerini yazılı olarak ifade etmeleri, bu hedeflere ulaşmak için neler yapmaları gerektiğini ve engelleri nasıl aşacaklarını açıklamaları önerilmelidir. Böylece, gerçekçi bir plan yapmaları yönünde teşvik edilirler.
6. Öğrencilerin performanslarını sergilemeleri için ilham verici ve motive edici ek puanlar da verilebilir (Tuckman, 1991).

KAYNAKÇA

- Bandura, A. (1977). Self-efficacy: toward a unifying theory of behavioral change. *Psychological review*, 84(2), 191.
- Bandura, A. (1982). Self-efficacy mechanism in human agency. *American psychologist*, 37(2), 122.
- Bandura, A. (1986). Social foundations of thought and action. *Englewood Cliffs, NJ*, 1986(23-28), 2.
- Bandura, A., ve Walters, R. H. (1963). Social learning and personality development. Gage, N. L., & Berliner, D. C. (1988). Education psychology.
- Hergenhahn, B. R. (1988). *An introduction to theories of learning*. New Jersey: Prentice Hall
- Hill, W. F. (1977). *Learning: A survey of psychological interpretations*. New Jersey: Harper Row
- Hoy, W. K., ve Woolfolk, A. E. (1993). Teachers' sense of efficacy and the organizational health of schools. *The elementary school journal*, 93(4), 355-372.
- Kaufman, A., Baron, A., ve Kopp, R. E. (1966). Some effects of instructions on human operant behavior. *Psychonomic Monograph Supplements*.
- Senemoğlu, N. (2007). Gelişim öğrenme ve öğretim kuramdan uygulamaya.
- Tuckman, B. W. (1991). The development and concurrent validity of the procrastination scale. *Educational and psychological measurement*, 51(2), 473-480.

**TÜRKİYE BROYLAR YETİŞTİRİCİLİĞİNDE
KULLANILAN FARMAKOLOJİK AJANLAR VE
KULLANIM AMAÇLARI**

Serap KORKMAZ¹

Serap I

¹ Öğr. Gör. Kayseri Üniversitesi, Safiye Çıkrıkçıoğlu Meslek Yüksekokulu Veterinerlik Bölümü Orcid: 0000-0002-8119-8471

1. Giriş

Broyler tavukları, hızlı büyüme kapasitesi ve yüksek et verimi potansiyeli nedeniyle, özellikle gelişmekte olan bölgelerde önemli bir ekonomik değere sahiptir (Aydın, B., Tuncer, S ve ark.,2021).Türkiye, broyler tavuk üretiminde önemli bir pazar payına sahip olup, tavuk eti üretimi ve tüketimi ülke ekonomisinin temel unsurlarından birini oluşturmaktadır. Ancak broylerin özellikleri; patojen faktörleri, parazitler ve beslenme sorunları gibi bir dizi zorlukla karşı karşıya kalmaktadır (Aydın, O., Kılıç, M ve ark.,2021). Bu nedenle, üreticiler, broylerin sağlığının korunmasını sağlamak, büyüme miktarının artması ve verimi artırmak amacıyla çeşitli farmakolojik ajanlar, bu ajanların kullanım amaçları ve etkileri detaylı bir şekilde incelenecektir.

2. Broyler Yetiştiriciliğinde Kullanılan Farmakolojik Ajanlar

Farmakolojik ajanlar, broyler tavuklarının sağlığını korumak, hastalıkları tedavi etmek ve verimliliği artırmak amacıyla kullanılan kimyasal veya biyolojik maddelerdir (Cengiz,2019). Bu ajanlar, antibiyotikler, anti parazitler ilaçlar, büyüme faktörleri ve vitamin-mineral takviyeleri gibi farklı gruplarda sınıflandırılabilir.

2.1. Antibiyotikler

Antibiyotikler, broyler tavuklarında en yaygın kullanılan farmakolojik ajanlar arasında yer almaktadır. Bu ilaçlar, bakteriyel enfeksiyonları tedavi etmek, bağışıklık sistemini güçlendirmek ve aynı zamanda tavukların büyüme hızının optimize edilmesi amacıyla kullanılmaktadır. Türkiye’de, broyler yetiştiriciliğinde kullanılan başlıca antibiyotikler **tetrasiklinler, sulfonamid grubu ilaçlar, makrolidler ve penisilin türevleri** gibi çeşitli ilaçlardır (Çetin, M., Demirtaş, S ve ark., 2020).

2.1.1. Antibiyotiklerin Kullanım Amaçları

Antibiyotiklerin kullanım koşulları çeşitli durumlara bağlı olarak farklılık göstermektedir. Bunlar:

- **Enfeksiyonların Tedavisi:** Bakteriye hastalıklar, broyler yetiştiriciliğinde önemli bir sorun oluşturmaktadır. Özellikle **Salmonella**, **Escherichia coli** (E. coli), **Streptococcus** ve **Campylobacter** gibi bakteriler, tavuklarda çeşitli hastalıklara neden olmaktadır. Antibiyotikler, bu enfeksiyonları tedavi etmek ve yayılmalarını engellemek amacıyla kullanılmaktadır (Demirtaş, H., Güler, E ve ark.,2021).

- **Büyüme Promotörü Olarak Kullanım:** Antibiyotikler, tavuğun hızlı gelişimini sağlamaktadır. Özellikle düşük dozda antibiyotikler, büyüme hızını artırmak amacıyla tercih edilmektedir (Elibol, O., Çelik, M ve ark.,2022). Tetrasiklin ve sulfonamid türevleri bu amaçla yaygın olarak tercih edilmektedir. Antibiyotikler, tavukların sindirim sistemlerini dengeleyerek, besin maddelerinin daha verimli kullanılmasına yardımcı olmaktadır.

- **Bağışıklık Sistemini Güçlendirme:** Antibiyotikler, özellikle stresli ortamlarda tavukların bağışıklık sistemlerini güçlendirmeye yardımcı olmaktadır (Ertaş, 2020). Tavukların savunma mekanizmalarını destekleyerek hastalıklara karşı dirençlerinde artış gözlemlenmektedir.

2.2. Antiparaziter Ajanlar

Antiparaziter ilaçlar, broyler tavuklarında parazitlerin önlenmesi ve tedavisi amacıyla yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Parazitler, tavukların genel sağlığını olumsuz etkileyerek büyüme oranlarında düşüşe neden olmaktadır. En yaygın kullanılan antiparaziter ajanlar

arasında **ivermektin**, **fenbendazol** ve **levamizol** bulunmaktadır (European Medicines Agency EMA , 2020). Parazitler, hem bağırsaklarda hem de dış yüzeyde yaşamayı tercih etmektedir.

2.2.1. Antiparaziter Ajanların Kullanım Amaçları

Antiparaziterlerin broyler tavuklarında kullanımının temelleri genellikle şu amaçlarla yapılır:

- **Bağırsak Parazitlerinin Tedavisi ve Önlenmesi:** Coccidiosis gibi bağırsak parazitleri, broyler tavuklarında yaygın olarak görülen patolojenlerdir. Bu hastalıklı, tavukların gastrointestinal sistemi etkileyerek parçalanmasında bozulmalara yol açar ve sonuç olarak büyümeyi olumsuz yönde etkilemektedir (Güzel, H., Yıldız, F ve ark.,2016). Antiparaziter ilaçlar, bu tür hastalıkların tedavisinde yaygın olarak kullanılmaktadır. Ayrıca, **helminthiasis** gibi solucan enfeksiyonları da antiparaziter tedavi yöntemleriyle etkili bir şekilde kontrol altına alınmıştır.
- **Dış Parazitlerin Kontrolü:** Tavuklarda bit, akar ve diğer dış parazitler, ciddi sağlık sorunlarına yol açabilmektedir. Bu parazitler, tavukların tüy dökmesine, stres düzeyinin artmasına ve dolayısıyla et verimlerinin düşmesine sebep olmaktadır. Antiparaziter ilaçlar, bu parazitlerin kontrol edilmesinde etkili bir çözüm sunabilmektedir.
- **Verimlilik Artışı:** Parazitler, tavukların sindirim sistemini olumsuz yönde etkileyerek besin sınıflarının etkin bir şekilde kullanılmasını engellemektedir (İleri, T., Kocak, C. Ve ark.,2020). Antiparaziterlerin kullanımı, tavukların yem tüketimini artırarak daha verimli bir şekilde beslenmelerini sağlar ve dolayısıyla hızlı büyümelerini sağlamaktadır.

2.3. Hormonlar ve Büyüme Faktörleri

Hormonlar ve büyüme faktörleri, özellikle kas gelişimini hızlandırmak ve tavukların et verimini artırmak için kullanılır. **Anabolik steroidler** ve **büyüme hormonları**, tavuklarda daha fazla kas kütlesi ve dolayısıyla daha fazla et üretimi sağlamak amacıyla kullanılır (Kara, S., Yılmaz, S. ve ark., 2018). Ancak, hormonların kullanımına dair çeşitli yasal ve etik tartışmalar bulunmaktadır.

2.3.1. Hormonların ve Büyüme Faktörlerinin Kullanım Amaçları

- **Kas Kütlesinin Artırılması:** Hormonlar, tavuklarda kas gelişimini hızlandırarak, daha fazla et üretimini sağlamaktadır. Bu hormonlar, tavukların vücut yapısında daha fazla kas hücresi oluşmasına katkıda bulunmaktadır (Karaman, S., Güzel, ve ark.,2020).

- **Verimlilik Artışı:** Tavukların büyüme hızını artırarak, üreticilere daha kısa sürede daha fazla et üretme imkânı sağlamaktadır.

- **Metabolizmanın Düzenlenmesi:** Hormonlar, tavukların metabolizmalarını hızlandırarak daha fazla yem tüketmelerine ve bu yemi daha verimli bir şekilde kullanmalarına yol açmaktadır (Köse, A., Aydın, M ve ark., 2022). Bu durum, büyüme artışındaki önemli bir faktör olarak ortaya çıkar.

2.4. Vitamin ve Mineral Takviyeleri

Broyler tavuklarının sağlıklı bir şekilde büyüyüp gelişebilmesi için çeşitli vitamin ve minerallere ihtiyaçları vardır. Özellikle **vitamin A**, **vitamin D3**, **B kompleks vitaminleri**, **kalsiyum**, **fosfor** ve **magnezyum** gibi besin maddeleri, tavukların kemik sağlığı, bağışıklık sistemi ve genel

sağlıkları için kritik öneme sahiptir (Müjdat, 2015). Bu takviyeler, tavukların verimli bir şekilde büyümelerine yardımcı olur.

2.4.1. Vitamin ve Mineral Takviyelerinin Kullanım Amaçları

• **Büyüme ve Gelişim:** Vitamin ve mineraller, tavukların sağlıklı bir şekilde büyümesi için hayati öneme sahiptir. Vitamin A, tüylerin sağlıklı bir şekilde büyümesini sağlar, vitamin D3 ise kemik sağlığı korunmasında kritik bir rol oynamaktadır (Peker, E. Arslan, F. Ve ark.,2019).

• **Bağışıklık Sistemi Desteği:** Vitaminler, tavukların bağışıklık sistemlerini güçlendirerek, hastalıklara karşı dirençlerini artırır. Özellikle vitamin C ve E, hücre hasarını onararak, tavukların daha sağlıklı olmasına yardımcı olur.

• **Kemik Sağlığı:** Kalsiyum ve fosfor, tavukların kemik gelişimi için önemlidir. Yetersiz kalsiyum alımı, tavukların kemik yapısının zayıflamasına ve kırılmalarına yol açmaktadır.

3. Türkiye’de Farmakolojik Ajanların Kullanımı ve Etkileri

Farmakolojik ajanların kullanımı, çeşitli olumlu etkiler sağlasa da uzun süreli hem sağlık hem de stres açısından bazı olumsuz etkilere yol açabilmektedir. Bu etkiler, Türkiye'deki broyler yetiştiriciliğinde önemli sorunlar arasında yer almaktadır (European Food Safety Authority (EFSA),2018).

3.1. Antibiyotik Direnci

Türkiye’de farmakolojik ajanların en büyük problemi, antibiyotiklerin aşırı kullanımı ve gereksiz tüketimidir. Antibiyotiklerin

yalnızca tedavi amaçlı kullanılması gerektiği halde, Türkiye’de hala **profilaktik (koruyucu) tedavi** amacıyla antibiyotiklerin yaygın bir şekilde kullanımı devam etmektedir (Tekce, E., Gül, M ve ark.,2016).

Bu durum, bakteriyel enfeksiyonlara karşı dirençli patojenlerin oluşmasına neden olmakta ve bu bakteriler hem insanlar hem de diğer hayvanlar için sağlık riski oluşturabilmektedir.

Çalışmalar, Türkiye'deki çiftliklerde kullanılan antibiyotiklerin bazı türlerde direnç gelişimine yol açtığını ve bu durumun, özellikle halk sağlığı için ciddi bir tehdit oluşturduğunu ortaya koymaktadır (Türk Gıda ve İlaç Kurumu (TİTCK),2021). Avrupa Birliği'nde ise antibiyotiklerin **veteriner hekim reçetesiyle** kullanılması zorunlu hale getirilmiştir, ancak Türkiye'de bu konuda hala eksiklikler bulunmaktadır.

3.2. Çevresel Kirlilik

Farmakolojik ajanların çevresel etkileri, Türkiye'de dikkat edilmesi gereken bir diğer önemli faktördür (Üstün, M. F., Koyun, H. Ve ark.,2023). Özellikle **antibiyotikler ve kimyasal ilaçlar**, hayvanların dışkıları ve atıklarıyla birlikte çevreye karışmaktadır. Bu ilaçların, özellikle **su kaynaklarına** karışması, ekosistemlerin bozulmasına ve doğal dengeye zarar verebilir.

Ayrıca, kullanılan ilaçlar ve gübrelerin toprakta birikmesi, yerel ekosistemlerin sağlığını olumsuz yönde etkisi bulunmaktadır. Türkiye'nin bazı bölgelerinde, tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin yoğun olduğu yerlerde bu tür kirlilikler gözlemlenmiştir (Türkiye Tarım ve Orman Bakanlığı,2020).

3.3. Sağlık Riskleri

Broyler yetiştiriciliğinde kullanılan farmakolojik ajanların, özellikle antibiyotiklerin insanlar üzerinde olumsuz sağlık etkileri yaratabileceği endişesi büyüktür. Bu etkiler, insanların daha fazla

antibiyotik kullanmasına neden olabilir ve dolayısıyla **antibiyotik direnci** gelişimi arttırmaktadır (Food and Agriculture Organization (FAO) ,2019). Ayrıca, farmakolojik ajanların, hayvan eti ve ürünlerinde kalıntı olarak bulunması, tüketicilerin sağlığını riske atmaktadır.

3.4. Tarımsal Sürdürülebilirlik

Türkiye'deki çiftliklerde kullanılan farmakolojik ajanlar, yönetimin sürdürülebilirliği üzerinde olumsuz etkilerin görülmesine yol açabilmektedir Kimyasal programların sürekli kullanımı, ekosistem dengesini bozabilir ve çevre dostu tarım uygulamalarının yaygınlaşmasını engelleyebilir. Bu durum, uzun süreli tarımsal üretimin sürdürülebilirliğini tehdit etmektedir (World Health Organization (WHO),2020).

4. Alternatif Yöntemler

Broyler tavuklarında kullanılan farmakolojik ajanlar, verimliliği artırma ve hastalıkları tedavi etme açısından etkili olsa da bu ajanların aşırı kullanımı, antibiyotik dirençli bakterilerin ortaya çıkması ve çevresel etkiler gibi çeşitli riskler doğurabilmektedir (Yıldız, D. (2020) Bu nedenle, son yıllarda geleneksel farmakolojik ajanların yerine geçebilecek **alternatif yöntemler** üzerinde çalışmalar yoğunlaşmıştır. Alternatif yöntemler, doğal ve biyolojik yaklaşımlar kullanılarak sağlık ve verimlilik sağlanmaya çalışılmaktadır. Aşağıda bu alternatif yöntemler detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

4.1. Probiyotikler ve Prebiyotikler

Probiyotikler, tavuğun sindirim sisteminde faydalı bakterilerin popülasyonunu artırarak, patojenik mikroorganizmaların baskılanmasına yardımcı olan canlı mikroorganizmalardır (Yılmaz, S. ve ark.,2019). Bu yöntem, antibiyotiklere alternatif olarak kullanılabilir.

Prebiyotikler ise, probiyotiklerin büyümesini destekleyen sindirilemeyen besin bileşenleridir ve genellikle lif içeriği yüksek maddelerdir.

4.1.1. Probiyotiklerin ve Prebiyotiklerin Kullanım Amaçları

• **Bağırsak Sağlığını Destekleme:** Probiyotikler, bağırsak florasını dengeleyerek patojenlerin yerleşmesini engeller (Yılmaz, 2019). Ayrıca, tavukların bağışıklık sistemlerini güçlendirerek hastalıklara karşı dirençlerini arttırmaktadır.

• **Antibiyotik Kullanımını Azaltma:** Probiyotikler, antibiyotiklere alternatif olarak kullanılabilir ve bu sayede antibiyotiklere karşı direnç gelişmesinin önüne geçilebilmektedir.

• **Sindirim Verimliliği:** Prebiyotikler, sindirilemeyen besin maddelerinin bağırsaklar tarafından fermente edilmesini sağlar, böylece daha fazla besin maddesi emilir.

4.2. Esansiyel Yağlar ve Bitkisel Ürünler

Esansiyel yağlar ve bitkisel ürünler, tavukların bağışıklık sistemini güçlendirmek, sindirimi iyileştirmek ve patojenleri kontrol altına almak amacıyla kullanılmaktadır (Bilgin, A., Kocabağlı, N. Ve ark.,2010).Özellikle **nane yağı**, kekik yağı, **sarımsak ekstraktı** ve **zencefil** gibi doğal bileşenler, bakteriyel enfeksiyonların önlenmesinde ve büyüme hızının artırılmasında etkili olmaktadır.

4.2.1. Esansiyel Yağların ve Bitkisel Ürünlerin Kullanım Amaçları

• **Antimikrobiyal Etki:** Çeşitli bitkisel yağlar, bakteriyel enfeksiyonlara karşı doğal bir koruma sağlayabilir (Bayaz, ve ark.,2014). Örneğin, kekik yağı, özellikle Salmonella ve E. coli gibi patojenlere karşı etkilidir.

• **Bağışıklık Sistemi Desteği:** Sarımsak ve zencefil gibi bitkisel ürünler, bağışıklık sistemini güçlendiren ve tavukların hastalıklara karşı direnç kazanmasına yardımcı olan bileşikler içerir (Bayaz, 2014).

• **Sindirim Sistemi Sağlığı:** Esansiyel yağlar, sindirim sistemi üzerindeki olumlu etkileri ile bilinir (Türkiye Tarım ve Orman Bakanlığı, Hayvancılık Genel Müdürlüğü. (2023). Bu yağlar, tavukların daha iyi yem sindirimini ve emilimini sağlamalarına yardımcı olabilir.

4.3. Biyoteknolojik Uygulamalar

Biyoteknoloji, hayvan sağlığı ve üretiminde yeni ve etkili alternatifler sunmaktadır. Özellikle genetik mühendislik ve biyoteknolojik ürünler, tavukların sağlığını iyileştirmek ve verimliliği artırmak amacıyla kullanılmaktadır (Demirel, 2020). **Genetik seleksiyon** ve **genetik mühendislik** ile hastalıklara karşı dirençli broyler tavukları geliştirilmesi, farmakolojik ajanların kullanımını azaltabilir.

4.3.1. Genetik Seçim ve Genetik Mühendislik

Genetik mühendislik, muhafaza edilen tavukların işlevlerini mümkün kılmaktadır. Örneğin, genetik seleksiyon yoluyla belirli bir yapıya sahip olması olan tavukların yetiştirilmesi engellenmektedir (Yaşar, A., İzmirli, S. ve ark.,2006). Ayrıca çeşitli genetik mühendislik teknikleri ile tavukların bağışıklık sistemleri güçlendirilebilir, böylece yaygın olarak bulunmaktadır.

4.4. Organik ve Doğal Yem Kullanımı

Yem katkıları, özellikle antibiyotiklerin yerini alacak şekilde organik ve doğal yem katkıları içermektedir (Kaya, 1993). Broyler tavuklarına verilen yemler, içerdiği vitamin, mineral ve probiyotikler ile tavukların sağlıklı bir şekilde büyümesine yardımcı olmaktadır. Organik

yemler, kimyasal katkı maddelerinden ve antibiyotiklerden arındırılmış, doğal besin kaynaklarından elde edilen yemlerdir (Öztürk, 2022).

4.4.1. Organik Yemin Kullanım Amaçları

- **Sağlık Destekleme:** Organik yemler, tavuğun bağışıklık sistemini güçlendirir ve sağlık problemlerinin önüne geçmektedir (Emir, M., Demiryürek, K. Ve ark., (2014).

- **Verimlilik Artışı:** Doğal yemler, tavukların daha verimli yem tüketmelerine olanak sağlar ve büyüme hızını arttırmaktadır (Ertaş, 2020).

5. Yasal Düzenlemeler

Farmakolojik ajanların kullanımı, broyler tavuk yetiştiriciliğinde önemli bir yeri olsa da aşırı kullanımının sağlık ve çevreye olumsuz etkileri göz önünde bulundurularak, yasal düzenlemeler ve denetimler büyük bir önem taşımaktadır (İpçak, H. H., Özüretmen, S., Özelçam, H., Ünlü, H. B. Ve ark.,2017). Türkiye'deki ve dünya genelindeki düzenlemeler, bu ajanların doğru şekilde kullanılmasını sağlamak, antibiyotik direncinin önüne geçmek ve çevre kirliliğini engellemek amacıyla oluşturulmuştur (Ölmez, M., Makav, M., Eroğlu, H. A., Şahin, T ve ark.,(2017).

5.1. Türkiye'deki Yasal Düzenlemeler

Türkiye'de, broyler yetiştiriciliğinde kullanılan farmakolojik ajanlarla ilgili yasal düzenlemeler, **Tarım ve Orman Bakanlığı** ve **Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı** tarafından yapılmaktadır (Yılmaz, 2019). Türkiye'de, **antibiyotiklerin büyüme promotörü olarak kullanımını** yasaklayan düzenlemeler bulunmaktadır. Ayrıca, Türkiye'deki yasal çerçeveler, veteriner hekimler tarafından yazılan ilaç

reçetelerine dayalı olarak farmasötik ürünlerin kullanımını denetlemektedir.

5.1.1. Antibiyotiklerin Kullanımı ile İlgili Düzenlemeler

Türkiye’de, antibiyotiklerin hayvan yemlerinde büyüme promotörü olarak kullanılmasına yönelik düzenlemeler 2000’li yıllarda sıkılaştırılmıştır (KILIÇ, 2004). Avrupa Birliği’nin (AB) antibiyotiklerin büyüme promotörü olarak kullanımını yasaklamasının ardından, Türkiye de benzer bir düzenleme getirmiştir. Ayrıca, Türkiye’de **antibiyotiklerin yalnızca veteriner hekimlerin reçetesiyle kullanılabilmesi** gerektiği belirlenmiştir (Gerekenler, Y 2015).

5.2. Avrupa Birliği ve Dünya Genelindeki Düzenlemeler

Avrupa Birliği, antibiyotiklerin hayvan yemlerinde büyüme promotörü olarak kullanılmasını 2006 yılında yasaklamıştır (Yıldız,2020). AB ülkelerinde, antibiyotiklerin yalnızca terapötik amaçlarla kullanılması ve sıkı denetimler altında tutulması gerektiği ifade edilmiştir (Ölmez, M., Makav, M., Eroğlu, H. A., Şahin, T. ve ark.,2017). Benzer şekilde, Amerika Birleşik Devletleri ve Kanada gibi ülkelerde de benzer düzenlemeler mevcuttur.

5.2.1. Antibiyotiklerin Büyüme Promotörü Olarak Kullanımına Yönelik Avrupa Birliği Düzenlemeleri

Avrupa Birliği, 2006 yılında antibiyotiklerin büyüme promotörü olarak kullanılmasını yasaklayarak, antibiyotiklere dayalı dirençli bakterilerin yayılmasını engellemeyi hedeflemiştir (Canbazoğlu,1985). AB, bu tür ilaçların yalnızca hayvan hastalıklarının tedavisi amacıyla kullanılmasını öngörmektedir.

5.3. Düzenlemeler ve Sürdürülebilirlik

Broyles yetiştiriciliğinde kullanılan farmakolojik ajanların denetimi ve düzenlenmesi, sadece sağlık açısından değil, aynı zamanda çevresel sürdürülebilirlik açısından da önemlidir. Aksi takdirde, tarım ilaçları ve antibiyotiklerin aşırı kullanımı, çevreyi kirletebilir ve biyolojik çeşitliliği tehdit edebilir (KILIÇ, 2004). Yasal düzenlemeler, bu ajanların kullanımını denetlerken, aynı zamanda alternatif yöntemlerin kullanımını teşvik edebilir.

6. Sonuç

Türkiye'de broyles yetiştiriciliğinde farmakolojik ajanların kullanımı, üretim süreçlerinde önemli bir rol oynamaktadır. Bu ajanlar, hayvan sağlığını korumak, hastalıkları önlemek ve üretim verimliliğini artırmak amacıyla kullanılmaktadır. Ancak, bu uygulamaların beraberinde getirdiği bazı olumsuz etkiler, özellikle sağlık, çevre ve sürdürülebilirlik açısından ciddi endişelere yol açmaktadır.

Antibiyotiklerin aşırı ve yanlış kullanımı, antibiyotik direncinin gelişmesine yol açmakta ve bu da halk sağlığına büyük tehditler oluşturabilmektedir. Dirençli bakteriler, tedavi edilebilir hastalıkların tedavi edilmesini zorlaştırarak, gelecekteki sağlık krizlerine zemin hazırlamaktadır. Türkiye'de antibiyotiklerin yalnızca tedavi amacıyla kullanılması gerektiği belirten düzenlemeler mevcut olsa da denetim eksiklikleri ve yanlış uygulamalar bu sorunun önlenmesini zorlaştırmaktadır. Bu durumda, antibiyotiklerin sorumlu bir şekilde ve yalnızca gerekli durumlarda kullanılması gerektiği her geçen gün daha fazla önem kazanmaktadır.

Farmakolojik ajanların çevre üzerindeki etkileri de büyük bir sorun teşkil etmektedir. Kimyasal ilaçların hayvanların dışkıları ile su kaynaklarına karışması, yerel ekosistemlerin zarar görmesine neden

olabilir. Ayrıca, ilaç kalıntıları toprakta birikerek, tarımsal üretimin kalitesini düşürebilir ve çevresel kirliliği artırabilir.

Bu nedenle, çevre dostu üretim yöntemlerine geçiş yapmak ve kimyasal ilaçların kullanımını en aza indirmek, sadece doğa dostu bir yaklaşım sağlamakla kalmaz, aynı zamanda sürdürülebilir hayvancılığın temelini de oluşturur.

Sağlık açısından, farmakolojik ajanların, özellikle antibiyotiklerin, hayvansal ürünlerde kalıntı bırakması, tüketiciler için önemli bir risk teşkil etmektedir. Et ve yumurta gibi ürünlerdeki ilaç kalıntıları, halk sağlığını tehdit edebilir. Bu durum, gıda güvenliği konusunda endişeleri artırmakta ve tüketicilerin güvenli gıda tüketimi hakkını zedelemektedir. Türkiye’de bu konuda bazı yasal düzenlemeler bulunmakla birlikte, denetim eksiklikleri ve uygulama yetersizlikleri, sorunları çözmek için yeterli olmamaktadır. Gıda güvenliğini sağlamak amacıyla, farmakolojik ajanların kullanımının sıkı bir şekilde kontrol edilmesi ve kalıntı seviyelerinin düzenli olarak izlenmesi gerekmektedir.

Sürdürülebilirlik açısından da önemli bir soruyla karşı karşıyayız. Farmakolojik ajanların sürekli kullanımı, hayvancılık sektörünün sürdürülebilirliğini tehlikeye atabilir. Kimyasal ilaçların bağımlılığı, çevresel ve ekonomik açıdan uzun vadede büyük olumsuz etkiler yaratabilir. Bu nedenle, üreticilerin çevreye duyarlı ve sürdürülebilir tarım yöntemlerine yönelmeleri, sektördeki geleceği için büyük önem taşır. Organik üretim teknikleri ve alternatif tedavi yöntemlerinin benimsenmesi, gelecekte daha sağlıklı ve sürdürülebilir bir hayvancılık sektörü için büyük bir fırsat sunmaktadır.

Türkiye’de farmakolojik ajanların kullanımına dair mevcut yasal düzenlemeler, bu ajanların etkin kullanımını teşvik etmek amacıyla önemli adımlar atılmasını sağlamaktadır. Ancak, bu düzenlemelerin etkin bir şekilde uygulanması için daha sıkı denetimlerin yapılması gerekmektedir. Ayrıca, tüketicilerin güvenli gıda tüketimini sağlamak

adına, denetim mekanizmalarının güçlendirilmesi ve üreticilerin bu kurallara daha fazla uyum sağlaması sağlanmalıdır.

Sonuç olarak, Türkiye'de broyler yetiştiriciliğinde farmakolojik ajanların kullanımı hem üreticiler hem de tüketiciler için çeşitli faydalar sunmaktadır. Ancak, bu faydaların sürdürülebilir olması için çevresel etkiler, sağlık riskleri ve yasal düzenlemeler konusunda daha dikkatli bir yaklaşım benimsenmelidir. Tarım sektöründe sürdürülebilirliği sağlamak, halk sağlığını korumak ve çevreyi korumak adına, farmakolojik ajanların kullanımı, dikkatli bir şekilde yönetilmeli ve alternatif yöntemler, daha geniş bir ölçekte teşvik edilmelidir.

KAYNAKÇA

- Aydın, B., & Tuncer, S. (2021). Antibiyotiklerin Türkiye Broyle Yetiştiriciliğindeki Rolü ve Direncin Gelişimi. *Hayvancılık Araştırmaları Dergisi*, 48(2), 80-89.
- Aydın, O., & Kılıç, M. (2021). Antibiyotik kullanımının Türkiye'deki broyle yetiştiriciliğindeki etkileri. *Türk Veterinerlik ve Hayvan Sağlığı Dergisi*, 43(1), 12-22. <https://doi.org/10.1007/journal.12345>
- Bayaz, M. (2014). Esansiyel yağlar: antimikrobiyal, antioksidan ve antimitojenik aktiviteleri. *Akademik Gıda*, 12(3), 45-53.
- Bilgin, A., & Kocabağlı, N. (2010). Etlik piliç beslemede esansiyel yağların kullanımı. *İstanbul Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 36(1), 75-82.
- Canbazoglu, M. (1985). Bilinçsiz Antibiyotik Kullanılmasının Zararları, Antibiyotik Kullanılmış Hayvansal Ürünlerin İnsan ve Hayvan Sağlığı Yönünden Sakıncaları. *Etlik Veteriner Mikrobiyoloji Dergisi*, 5(8-9), 139-158.
- Cengiz, Ö. (2019). Veteriner farmakolojisi ve toksikolojisi. Nobel Yayın Dağıtım.
- Çetin, M., & Demirtaş, S. (2020). Broyle Yetiştiriciliğinde Antiparazitiklerin Etkili Kullanımı ve Yasal Düzenlemeler. *Veteriner Hekimliği Dergisi*, 36(5), 305-311.
- Demirel, F. (2020). Bitki ve Hayvan Biyoteknolojisi; Hücresel Tarım ve Nano-Teknoloji. *Journal of Agriculture*, 3(2), 1-9.
- Demirtaş, H., & Güler, E. (2021). Türkiye'de broyle üretiminde antibiyotik kullanımı ve alternatif yöntemler. *Türkiye Veterinerlik Dergisi*, 36(4), 450-459. <https://doi.org/10.1016/j.tvd.2021.03.007>
- Elibol, O., & Çelik, M. (2022). Probiotiklerin Broyle Yetiştiriciliğinde Sağlık Üzerindeki Etkileri. *Hayvansal Üretim ve Sağlık Dergisi*, 40(3), 134-142.
- Emir, M., & Demiryürek, K. (2014). AVRUPA BİRLİĞİ VE TÜRKİYE'DEKİ ORGANİK TARIM MEVZUATINDAKİ

GELİŞMELER VE SON YÖNETMELİKLERİN ANALİZİ. *Adnan Menderes Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 11(2), 21-28.

Ertaş, H. (2020). Hayvan sağlığı ve veteriner farmakolojisi. Yedinci Baskı. Akademisyen Yayıncılık.

European Food Safety Authority (EFSA). (2018). Scientific opinion on the risks of antimicrobial resistance in the food chain. *EFSA Journal*, 16(8), 4823.

European Medicines Agency (EMA). (2020). Assessment of antimicrobial resistance risks from broiler production in the EU. Retrieved from <https://www.ema.europa.eu/en/assessment-antimicrobial-resistance>

Food and Agriculture Organization (FAO). (2019). Antimicrobial resistance in food animals and its public health consequences. Retrieved January 20, 2025, from <https://www.fao.org/antimicrobial-resistance>

Gerekenler, Y. (2015). Antibiyotik Direncinin Önlenmesi İçin Yapılması Gerekenler ve Çözüm Önerileri. *Türkiye Klinikleri J Vet Sci Pharmacol Toxicol-Special Topics*, 1(2), 69-75.

Güzel, H., & Yıldız, F. (2016). Broyler yetiştiriciliğinde sağlık yönetimi. Kocatepe Yayınları.

İleri, T., & Kocak, C. (2020). Broylerlerde antibiyotiklerin yerine geçebilecek alternatif yöntemlerin değerlendirilmesi. *Biyoteknoloji ve Gıda Dergisi*, 10(2), 77-85. <https://doi.org/10.1016/j.bgf.2020.01.013>

İpçak, H. H., Özüretmen, S., Özelçam, H., & Ünlü, H. B. (2017). Hayvan beslemede antibiyotiklere alternatif olarak organik asit, esansiyel yağ ve bakteriyosinlerin kullanımı. *Hayvansal Üretim*, 58(1), 57-65.

Kara, S., & Yılmaz, S. (2018). Türkiye'de broyler sektöründe farmakolojik ajanların kullanımı ve sağlık üzerindeki etkileri. *Veteriner Bilimleri ve Araştırmalar Dergisi*, 12(3), 88-94. <https://doi.org/10.1007/journal.98765>

- Karaman, S., & Güzel, B. (2020). Türkiye'de Broylerlerde Büyüme Düzenleyicilerinin Kullanımı ve Etkileri. *Veteriner Bilimleri ve Araştırmaları Dergisi*, 32(1), 55-61.
- Kaya, S. (1993). Yem ve yem hammaddelerinde bulunan olumsuzluk faktörleri ve hayvanlara yönelik etkileri: 1: Organik nitelikli olumsuzluk faktörleri. *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 40(04).
- KILIÇ, D. (2004). Hayvan Beslenmesinde Antibiyotik Kullanımı ve Direnç. *Flora*, 9(1), 29-36.
- Kocak, M. (2021). Broyler yetiştiriciliğinde ilaç kullanımı ve yasal düzenlemeler: Türkiye örneği. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Veteriner Fakültesi.
- Köse, A., & Aydın, M. (2022). Probiyotiklerin Broyler Yetiştiriciliğindeki Rolü. *Hayvansal Üretim ve Sağlık Dergisi*, 39(2), 97-104.
- Müjdat, A. L. P. (2015). Kanatlı Hayvan Yemleri ve Ürünleri ile İlgili Yasal Düzenlemeler. *Türkiye Klinikleri J Anim Nutr&Nutr Dis-Special Topics*, 1(2), 1-9.
- Ölmez, M., Makav, M., Eroğlu, H. A., & Şahin, T. (2017). Kanatlı beslemede doğal bir yem katkı kaynağı: Resveratrol. *Kafkas Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 10(2), 238-244.
- Özgen, H. (1986). *Hayvan besleme*. Selçuk Üniversitesi.
- Öztürk, A. (2022). Broyler yetiştiriciliği ve yönetimi. Nobel Akademik Yayıncılık.
- Öztürk, E. (2019). Broylerlerde Büyüme Düzenleyicilerinin Kullanımı: Etkileri ve Yasal Düzenlemeler. *Gıda ve Veteriner Bilimleri Dergisi*, 33(4), 221-227.
- Peker, E., & Arslan, F. (2019). Antiparazitik İlaçların Türkiye Broyler Yetiştiriciliğindeki Kullanım Alanları. *Veterinerlik Dergisi*, 33(2), 98-104.
- Tekce, E., & Gül, M. (2016). Esansiyel yağların broiler beslemedeki kullanım alanları. *Gümüşhane Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi*, 6(2), 74-88.

- Türk Gıda ve İlaç Kurumu (TİTCK). (2021). Veteriner ilaçlarının güvenli kullanımı. Retrieved January 20, 2025, from <https://www.titck.gov.tr/veteriner-ilaclari>
- Türkiye Tarım ve Orman Bakanlığı, Hayvancılık Genel Müdürlüğü. (2023). Broyler sektöründe kullanılan ilaçların yönetimi ve denetimi. Retrieved January 25, 2025, from <https://www.hayvancilik.gov.tr/broyler-ilaç-kullanimi>
- Türkiye Tarım ve Orman Bakanlığı. (2020). Broyler üretiminde kullanılan ilaçların kontrolü ve denetimi. Tarım ve Orman Bakanlığı Yayınları.
- Üstün, M. F., & Koyun, H. (2023). Genetik Belirteçler ve Hayvan Yetiştiriciliğinde Uygulamaları. *Hayvan Bilimi ve Ürünleri Dergisi*, 7(2), 166-184.
- World Health Organization (WHO). (2020). Antimicrobial resistance: Fact sheet. Retrieved January 15, 2025, from <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/antimicrobial-resistance>
- Yaşar, A., & İzmirli, S. (2006). Türkiye'de hayvan gönenci (refahı) ile ilgili yasal düzenlemeler.
- Yıldız, D. (2020). Antibiyotik Direnci ve Broyler Yetiştiriciliğinde Etkileri. *Türk Veterinerlik ve Hayvancılık Dergisi*, 44(1), 54-63.
- Yılmaz, S. (2019). Broyler yetiştiriciliğinde farmakolojik ajanların kullanımı ve sonuçları. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Veteriner Fakültesi.

SPERMİN KLİNİK VE LABORATUVAR DEĞERLENDİRMESİ

*Fırat ŞAHİN¹, Mustafa Kemal ÖZEL²,
Ebru GÖKALP ÖZKORKMAZ³, Fırat AŞİR⁴*

1 Prof. Dr. Turan Çetin Tüp Bebek Merkezi, ÜYTE Embriyoloji Laboratuvar Sorumlusu, Adana, Türkiye. Sorumlu yazar, E-posta: sfirat9021@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-4704-8541>

2 Prof. Dr. Turan Çetin Tüp Bebek Merkezi, ÜYTE Klinik Sorumlusu, Adana, Türkiye. E-posta: kemalozel2000@yahoo.com, <https://orcid.org/0000-0002-0790-610X>

3 Doktor Öğretim Üyesi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi, Ankara, Türkiye. E-posta: ebrug76@gmail.com <https://orcid.org/0000-0002-1967-4844>

4 Doktor Öğretim Üyesi, Dicle Üniversitesi Tıp Fakültesi Histoloji ve Embriyoloji Anabilim Dalı, Diyarbakır, Türkiye. E-posta: firatasir@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-6384-9146>

1.Giriş

Erkek faktörüne bağlı infertilite, tüm infertilite vakalarının %35-40'ını oluşturmaktadır olup, bu vakaların temelinde spermatogenezdeki veya sperm fonksiyonlarındaki bozukluklar yer almaktadır. Kadın infertilitesinin değerlendirilmesinde kullanılan birçok test ve tedavi yöntemi mevcut olsa da erkek faktörlü infertilitenin değerlendirilmesi ve tedavisi genellikle ihmal edilmiştir. İleri düzey Yardımcı Üreme Teknikleri (YÜT) sunan tedavi programlarının çoğu, erkek faktörüne yalnızca yüzeysel bir değerlendirme ile yaklaşır ve nadiren semen analizinin ötesine geçer (1).

Bu farkın birkaç nedeni bulunmaktadır:

1. Yardımcı üreme teknikleri (YÜT) uzmanlarının çoğu, infertilite veya subfertilite sorunu yaşayan erkekleri değerlendirme konusunda sınırlı eğitim almış jinekologlardır.
2. Teorik olarak bu alanda öncü olması beklenen ürologlar, infertil erkeklerin değerlendirilmesine yönelik literatür veya araştırma bütçelerine yeterince katkı sağlamamıştır.
3. Sperm fonksiyon testleri, düşük duyarlılık ve özgüllük, metodolojik standardizasyon eksikliği, yetersiz çalışma tasarımı, sonuçların değerlendirilmesindeki sorunlar ve uzun dönemli takip eksikliği gibi eleştirilerle karşılaşmaktadır.

Bu tür eleştiriler kadın infertilitesine yönelik tanı algoritmaları için de yapılabilir; ancak bu alandaki testler eleştirilere rağmen kullanılmaya devam etmektedir. Kadın infertilitesinde olduğu gibi, erkek infertilitesi de birçok neden kaynaklı olabilir. Döllenme sürecindeki birçok adım nedeniyle tek bir sperm fonksiyon testinin çözüm sunması olası değildir. Sperm, döllenmenin olacağı yere ulaşmanın yanı sıra kapasitasyon sürecini tamamlamalı, akrozom reaksiyonu ile kümülüs hücreleri ve zona pellusidayı geçmeli, ardından oolemma ile kaynaşmalıdır. Ayrıca sperm, oositi aktive etmeli, nükleer dekondeksasyon gerçekleştirmeli, erkek pronükleusunu oluşturmalı ve dişi pronükleus ile kaynaşmalıdır.

İntrastoplazmik sperm enjeksiyonu (ICSI) yönteminin geliştirilmesi, sperm fonksiyon testlerinin önemini önemli ölçüde azaltmıştır. Günümüzde YÜT döngülerinin yarısından fazlasında ICSI uygulanmaktadır olup, birçok tedavi programı tamamen ICSI yöntemine yönelmiştir. Çağdaş YÜT laboratuvarlarında fertilizasyon, blastosist oluşumu ve gebelik oranlarındaki artış, sperm fonksiyon testlerinin klinik kullanımındaki yerini sorgulayan haklı soruları gündeme getirmiştir.

İlk değerlendirme sırasında infertil çiftin kapsamlı bir öyküsünün alınması, semen kalitesini etkileyebilecek durumları sıklıkla ortaya çıkarabilir.

Dikkate alınması gereken önemli faktörler şunlardır:

1. Üreme Öyküsü: Mevcut partner ve önceki partnerlerle olan gebelik geçmişi.
2. Cinsel Etkileşim: Çiftin ilişki sıklığı, zamanlaması ve infertilite süresi.
3. Maruziyet Durumu: Geçmişte veya günümüzde kullanılan ilaçlar, uyuşturucular, toksinler veya sıcaklık gibi çevresel koşullara maruz kalma.
4. Tıbbi ve Cerrahi Geçmiş: Hastanın cinsel yolla bulaşan hastalıklar, prostatit, epididimit, skrotal travma gibi durumlar ile varikosel onarımı, vaskotomi, inguinal herni onarımı veya vazovazostomi gibi cerrahi müdahaleler açısından ayrıntılı bir şekilde değerlendirilmesi önemlidir (2-7).

2. Semen Analizi

Erkek infertilitesinin değerlendirilmesinde tanısal semen analizi esastır. Fertil erkeklerde semen örneklerinin zaman içinde birey içi varyasyon gösterdiği ve önemli değişikliklere uğrayabileceği iyi bilinmektedir. Bu varyasyon, tek bir analizden elde edilen tanısal bilgiyi azaltarak ek analizleri gerekli kılabilir. Ayrıca, literatürde “infertil” hastalardan alınan örneklerin analizi, tespit edilen eksikliklerin gebeliği tamamen engellemeyebileceğini, sadece gebelik ihtimalini düşürebileceğini göstermektedir. Bu, “subfertilite” olarak adlandırılan bir duruma yol açabilir. Başarılı bir gebelik, semen kalitesini etkileyen çeşitli değişkenlerin karmaşık etkileşimi ile kadın üreme sisteminin kusursuz işleyişine bağlıdır.

Normal semen analizi için referans alınan standartlar, Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) tarafından belirlenen kriterlere dayanmaktadır. Bu kriterler, dördüncü, beşinci ve en güncel olan altıncı baskıda tanımlanmış olup, ilgili parametreler Tablo 1’de sunulmuştur (5-7).

Tablo 1. Dünya Sağlık Örgütü (WHO) Semen Analizi İçin Referans Değerleri (5-7).

PARAMETRE	REFERANS ARALIKLARI		
	4.BASKI	5.BASKI	6.BASKI
Hacim	>2.0 mL	1.5 (1.4-1.7)	1.4 (1.3-1.5)
Sperm konsantrasyonu	20×10^6	$15 (12-16) \times 10^6$	$16 (15-18) \times 10^6$
Toplam sperm sayısı	40×10^6	$39 (33-46) \times 10^6$	$39 (35-40) \times 10^6$
Toplam hareketlilik	50%	40% (38-42)	42% (40-43)
İleri hareketlilik	25	32% (31-34)	30% (29-31)
Canlılık	50%	58% (55-63)	54% (50-56)
pH	7.2	7.2	7.2
Morfoloji	15%	4% (3.0-4.0)	4% (3.9-4.0)

DSÖ tarafından tanımlanan kriterlerin her yeni baskısında semen analizi için normal veya referans değerler değiştirilmiştir. Mevcut (altıncı) baskıdaki değerler, kontrasepsiyon kullanımını bıraktıktan sonraki 12 ay içinde partneri gebe kalan ve 2-7 gün abstinans süresi olan erkeklerin semen parametrelerine retrospektif bir bakışla elde edilmiştir. Ancak, morfoloji referans değerlerindeki dramatik değişiklikler esas olarak beşinci ve altıncı baskıda önerilen Kruger' in katı morfoloji yöntemiyle ilişkilidir (5-7).

3. Semen Örneği Toplanması

Semen analizi planlanırken, optimum semen örneğinin toplanmasını sağlamak için hastaya detaylı talimatlar verilmelidir. Bu talimatlar, semen örneğinin kalitesini etkileyebilecek tüm faktörleri kapsamalı ve hastanın doğru bir şekilde yönlendirilmesini sağlamalıdır.

Abstinans süresi: İlk semen analizi için, hastanın cinsel aktiviteden 2 ila 7 gün boyunca uzak durması önerilir. Daha kısa bir abstinans süresi semen hacmini ve sperm konsantrasyonunu olumsuz etkileyebilir, ancak sperm hareketliliğini artırabilir. Daha uzun bir perhiz süresi sperm hareketliliğini etkileyebilir. Erkeklerde semen kalitesinde doğal bir değişiklik olduğundan, ilk örnek her zaman hastanın tipik ejakülatını tam olarak yansıtmayabilir. Bu nedenle, aynı abstinans süresine (2-7 gün) bağlı kalarak bazı hastalarda ikinci bir örnek alınması önerilebilir. İkinci örnek, hastanın ilk örnek ile ilgili yaşadığı gerginliği azaltabilir ve daha doğru parametreler sağlanmasına yardımcı olabilir.

Toplama Ortamı: Semen örneğinin toplandığı ortam da kaliteyi etkileyebilir. Klinik ortamında örnek toplamak, bazı erkekler için rahatsızlık verici olabilir. Bu nedenle klinik ortamında ikinci ve sonraki örnekler

genellikle hastanın artan rahatlığı nedeniyle daha kaliteli olabilir. Ayrıca ikinci örnek, hasta için en uygun perhiz aralığının belirlenmesi için de uygun zaman sağlayabilir.

Toplama Yöntemleri:

Semen örneği toplamada mastürbasyon, en sık tercih edilen yöntemdir. Ancak, kayganlaştırıcıların kullanımı genellikle önerilmez, çünkü çoğu spermidal etki gösterebilir. Ancak mineral yağlar ve su bazlı kayganlaştırıcılar güvenli alternatifler olarak kullanılabilir. Mastürbasyonun hasta için rahatsızlık verici olduğu durumlarda, alternatif yöntemler sunulmalıdır. Örneğin, bazı silastik kondomlar (seminal toplama cihazları), cinsel ilişki sırasında örnek toplamak için uygun bir alternatif olarak değerlendirilebilir.

Kesintili cinsel ilişki önerilmez, çünkü bu yöntem, semen örneğinin sperm açısından zengin ilk birkaç damlasını kaybetme riskini artırırken, örnek kabına çok sayıda bakteri geçmesine neden olabilir.

Hastanın rahat hissetmesi ve talimatlara tam olarak uyması, semen analizinin doğruluğu ve güvenilirliği için kritik önem taşır. Toplama ve inceleme arasında ejakülatın uygun şekilde bakımı önemlidir. Örnekler yalnızca onaylı, steril, toksik olmayan plastik, tek kullanımlık kaplarda toplanmalıdır. Diğer plastik kaplar, özellikle sperm örneği, dışarıdan laboratuvara teslim edilene kadar bu kaplarda tutulduğunda sperm için toksik olabilir. Yıkanmış kaplar, önceki içeriklerin sabun veya kalıntılarından içerebilir, bu da spermi öldürebilir veya kontamine edebilir. Semen örneği, toplandıktan sonra 60 dakika içinde laboratuvara teslim edilmelidir ve taşıma sırasında oda sıcaklığında tutulmalıdır. Bu öneriler, analiz zamanı gelene kadar sperm canlılığını korumayı amaçlar.

Örnek kabının etiketinde yer alması gereken bilgiler şunlardır:

- Erkeğin adı
- Benzersiz bir tanımlayıcı numara (genellikle doğum tarihi veya klinik tarafından atanan hasta numarası)
- Toplama tarihi ve saati
- Son ejakülasyon tarihinden bu yana geçen gün sayısı

Örneği hastadan aldığınızda, etiket üzerindeki bilgilerin eksiksiz ve doğru olduğundan emin olunmalı ve buna göre kaydedilmelidir (8,9).

4. Semen Örneğinin İncelenmesi

Sıvılaşma ve Viskozite

Semen örneği laboratuvara ulaştığında, öncelikli olarak sıvılaşma ve viskozite özellikleri değerlendirilir. Bu iki faktör benzer olsa da birbirinden farklıdır. Sıvılaşma, semen örneğinin jel benzeri yapısından daha akışkan bir hale geçmesini sağlayan doğal bir süreçtir. Bu süreç gerçekleşmeden önce, sperm hücreleri homojen dağılımı engelleyen jel kıvamındaki bir matriks içinde bulunur. Kontrasyon, motilite veya morfoloji belirleme amacıyla bu düzensiz dağılımdan alınan örnekler, tüm örneği tam olarak temsil etmeyebilir. Sıvılaşma süreci 15–30 dakika içinde tamamlandığında, sperm serbest hale geçerek semen içinde eşit şekilde yayılır. Ancak, sıvılaşmanın yetersiz olması, sperm dağılımının düzensiz olmasına neden olarak semen analizinin güvenilirliğini azaltabilir. Yeni boşalmış semen ile karakterize edilen pıhtı, seminal veziküllerden salgılanan maddelerden kaynaklanır. Bu pıhtının sıvılaşması, prostatın enzimatik salgılarıyla gerçekleşir. Pıhtı olmayan sulu semen, ejakülasyon kanalı eksikliğini veya fonksiyonel olmayan seminal vezikülleri gösterebilir. Yetersiz sıvılaşma, pıhtı mevcutsa, prostat enzim eksikliğini gösterebilir.

Viskozite, sıvılaşmış semen örneğinin pipet ucundan damlama eğilimini ifade eder. Damlalar serbestçe düşüyorsa viskozite normaldir. Eğer damlalar oluşmuyorsa veya semen pipetle kolayca çekilemiyorsa, viskozite yüksektir ve bu durum sıvılaşma tamamlandıktan sonra da devam edebilir. Yüksek viskoziteli semen, sperm dağılımını da engelleyebilir. Enzim içeren bir tedavi, örneğin kimotripsin veya semen aspirasyonu ile 18-gauge bir iğne aracılığıyla viskozite azaltılabilir ve sperm dağılımı iyileştirilebilir. Enzim içeren medyumun eklenmesi kaydedilmelidir, çünkü bu, gerçek sperm konsantrasyonunu etkiler. Yeni hacim, toplam sperm sayısını hesaplamak için göz önünde bulundurulmalıdır (10).

Semen Hacmi

Semen hacmi, 0.1 mL'ye kadar hassas ölçüm yapabilen dereceli serolojik pipet kullanılarak belirlenir. Bu ölçüm, semen analizinde temel bir parametre olup, elde edilen hacim değeri sperm konsantrasyonu ile çarpılarak örnekteki toplam sperm sayısının hesaplanmasına olanak tanır. Bu yöntem, semen parametrelerinin doğru değerlendirilmesi açısından büyük önem taşır. Normal seminal hacim, seyreltme yapılmadan önce >1.4 (1.3–1.5) mL olarak kabul edilir (Tablo 1.) (5-7,11).

Sperm Konsantrasyonu

Sperm konsantrasyonunu belirlemek için farklı sayım odacıkları kullanılmaktadır. Bu odacıklar arasında Makler ve MicroCell yer almaktadır. Kullanılan odacık türüne bakılmaksızın, homojen bir karışım semen örneğinden bir alikot alınarak Makler odacığına yerleştirilir. Odacık, sperm hücrelerinin çok ince bir tabaka halinde homojen olarak dağılmasını sağlamak için belirli bir derinlikte üretilmiştir. Bir ızgaradaki sperm sayılır ve kullanılan odacık türüne göre hesaplama yapılır. Sayımda daha fazla sıra, kare veya alan kullanmak doğruluğu artırır. Sperm sayımı, semen odacığına yüklendikten hemen sonra yapılmalıdır. Önceden belirtildiği gibi, belirli bir hastanın sperm sayısı bir ejakülasyondan diğerine önemli ölçüde değişebilir. Bu gözlem hem fertil hem de infertil erkekler için geçerlidir ve sperm konsantrasyonu için normal aralığın tanımlanmasını daha da karmaşıklaştırır. Tarihsel kontrol gruplarını kullanan demografik çalışmalarda, <16 milyon/mL sperm konsantrasyonu anormal olarak tanımlanmıştır (Tablo1.) (5-7). Birçok araştırmacı, sperm sayısı <16 milyon/mL olan erkeklerde gebelik oranlarının belirgin şekilde daha düşük olduğunu gözlemlemiştir; ancak, sperm konsantrasyonu bu eşğin üzerinde olduğunda gebelik için prognozun orantılı olarak artmadığı da gözlemlenmiştir (12).

Sperm Motilitesi

Sperm motilitesi, birçok faktörden etkilenebilir:

- Hastanın yaşı ve sağlık durumu
- Cinsel perhiz (son ejakülasyondan bu yana geçen süre)
- Dış etkenlere, örneğin aşırı sıcaklık veya toksinlere maruz kalma durum (aşırı sıcaklık veya toksinler gibi)
- Örneğin toplama yöntemi
- Toplama ile analiz arasındaki süre ve uygunluk

Semen alikotu 37°C sayım odacığına yerleştirildiğinde, sayı ve motilite hemen belirlenmelidir. Eğer bir ızgara bulunan odacık kullanılıyorsa, motilite, motil ve motil olmayan sperm sayısını saymak için çoklu tıklama hücre sayacı kullanılarak aynı anda belirlenebilir ve bu sayılar toplanarak gerçek sperm konsantrasyonu hesaplanır. Konsantrasyon ve motilitenin doğruluğu, daha fazla sperm sayıldıkça artar. Eğer motiliteyi belirlemek için ıslak yayma slaydı kullanılıyorsa, slayddan birden fazla alan kullanılmalı ve her sayımda en az 200 sperm olmalıdır. Motiliteyi incelemenden önce, slayt veya sayım odacığı sperm kümelenmesi belirtir-

leri açısından incelenmelidir. Agglutinasyon, motil spermaların birbirine yapışmasıdır. Bu, baştan-başa, baştan-kuyruk veya kuyruktan-kuyruk olabilir. Bu, semen içinde sperm antikorlarının varlığını gösterebilir. Sperm aglutinasyonunun şiddeti 1 ile 5 arasında bir ölçekte değerlendirilir. 1, izole (10 sperm/aglutin); 2, orta (10–50 sperm/aglutin); 3, büyük (>50 sperm/aglutin); 4, gross (tüm sperm aglutinleşmiş) anlamına gelir. Aglutinasyon türü ve derecesi kaydedilmelidir. Bu, semen içindeki diğer hücre kalıntılara yapışan sperm kümelenmesi veya birbirine yapışan motil olmayan spermle karıştırılmamalıdır (agregasyon). Her durumda, sperm kümelenmesi, hem sperm sayımının hem de motilitenin doğruluğunu etkileyebilir.

Motilite, fertilizasyon ve başarılı bir gebelik için temel gerekliliklerden biridir. Sperm, doğal ortamda üreme yolundaki fiziksel engelleri aşarak oosite ulaşabilmelidir. Bu süreçte, sperm başının koronal hücreleri ve zona pellucida katmanlarını geçebilmesi için yeterli hareket kabiliyetine sahip olması gerekir. Ardından, sperm oosit hücre membranı (oolemma) ile birleşerek döllenmeyi gerçekleştirmelidir. Ancak, fertilizasyon ve gebelik için gereken kesin motilite eşiği henüz net olarak belirlendiğini söylemek güçtür. Bu belirsizlik, motilite değerlendirmesinde kullanılan ekipman ve teknikler arasındaki farklılıklardan kaynaklanıyor olabilir (13).

Sperm İlerleyişi

Sperm motilitesi, sperm hareketinin nicel parametresini yüzde olarak ifade ederken, sperm ilerleyişi, sperm hareketinin kalitesini ifade eder ve öznel bir ölçekte değerlendirilir. Sperm ilerleyişi, aynı zamanda “ilerleyici motilite” sergileyen sperm yüzdesi ile hesaplanabilir. Başarılı YÜT tekniklerinin ortaya çıkışıyla, ilerleyişin sınırlı bir önemi kalmıştır. Ancak, motilite ilerleyişini ayrı olarak nicelendirilen laboratuvarlar için, 0, hareketsizlik anlamına gelir; 1, ileriye doğru ilerleme olmadan titreşimli hareketle motiliteyi ifade eder; 2, yavaş, düzensiz ileriye doğru ilerleme ile motiliteyi ifade eder; 3, nispeten düzgün hareketle motiliteyi ifade eder; 4, hızlı ileriye doğru ilerleme ile motiliteyi ifade eder (14).

Ekstra Hücre Tipleri

Spermin mikroskop altında sayım odasında veya lam üzerinde incelenmesi sırasında, farklı hücre tiplerine de rastlanabilir. Bu hücreler arasında üretradan gelen endotelial hücreler, deriden köken alan epitel hücreleri, olgunlaşmamış sperm hücreleri ve beyaz kan hücreleri (löko-sitler) bulunur. Bunlar arasında en sık karşılaşılan ve klinik açıdan en önemli olanlar ise “yuvarlak hücreler” olarak adlandırılır. Yuvarlak hücreler, genellikle olgunlaşmamış sperm hücreleri ve beyaz kan hücrele-

rinden oluşan bir grup olarak tanımlanır. Bu hücrelerin ayırt edilmesi için, semen örneği ince bir tabaka halinde bir lam üzerine yerleştirilip hava ile kurutulabilir. Hücreler, lam üzerine yerleştirilip sabitlendikten sonra Wright-Giemsa veya Bryan-Leishman boyası ile boyanır. 400x veya 1000x büyütme ile yapılan inceleme sırasında, hücre tipleri genellikle nükleer morfolojilerine göre farklılaştırılır. Olgunlaşmamış sperm hücreleri, genellikle ortak bir sitoplazma içinde bir ila üç yuvarlak çekirdek içerir. Polimorfonükleer lökositler de çok çekirdekli olabilir, ancak boyama yöntemi, düzensiz şekilli çekirdekler arasında karakteristik nükleer köprülerin belirginleşmesini sağlar. Granülositlerin tanımlanmasında peroksidaz boyası kullanılabilir, bu sayede olgunlaşmamış sperm hücrelerinden ayırt edilebilirler.

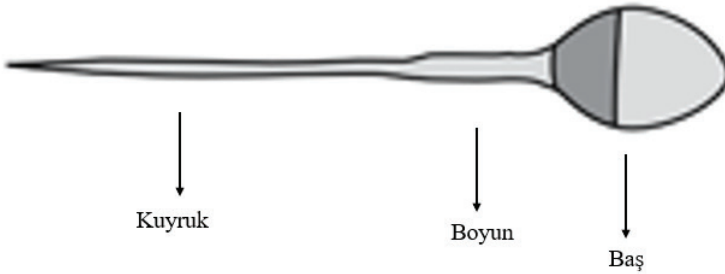
Bir mililitre semen başına bir milyondan fazla beyaz kan hücresinin varlığı, üretra veya yardımcı bezlerde bir enfeksiyon olabileceğini gösterebilir. Bu enfeksiyonlar, çoğunlukla seminal plazmanın çoğunu sağlayan yardımcı bezlerdeki enfeksiyonlar, infertiliteye yol açabilir. Bu tür enfeksiyonlar, mikrobiyolojik kültürlerle incelenerek, suçlu organizmanın tanımlanması ve uygun tedavi yöntemlerinin uygulanması sağlanabilir. Ayrıca, yalnızca beyaz kan hücrelerinin varlığı bile infertiliteye katkıda bulunabilir. Özellikle in vitro fertilizasyon (IVF) sürecinde bu hücreler olumsuz etkilere yol açabilir. Beyaz kan hücreleri, semen örneğinin üzerine silika boncukları katmanına santrifüj edilerek uzaklaştırılabilir; bu hücreler tarafından üretilen toksinler, katman aracılığıyla geçerek spermle birlikte alt ortama yoğunlaşabilir. Eğer sperm, oositlerin döllenesinde kullanılacaksa, bu toksinler birkaç saat boyunca oositlerle temasta olacaktır. Bu toksinler, oositlere ve döllene ile gelişen embriyolara zarar verebilir. Beyaz kan hücrelerinin semen örneğinde oluşturduğu olumsuz etkiler, ICSI tekniği ile giderilebilir. Bu yöntem, oositlerin uzun süreli toksinlere maruz kalmasını engelleyerek, doğrudan sperm enjeksiyonu yoluyla oositle temas sağlar (15).

Sperm Morfolojisi

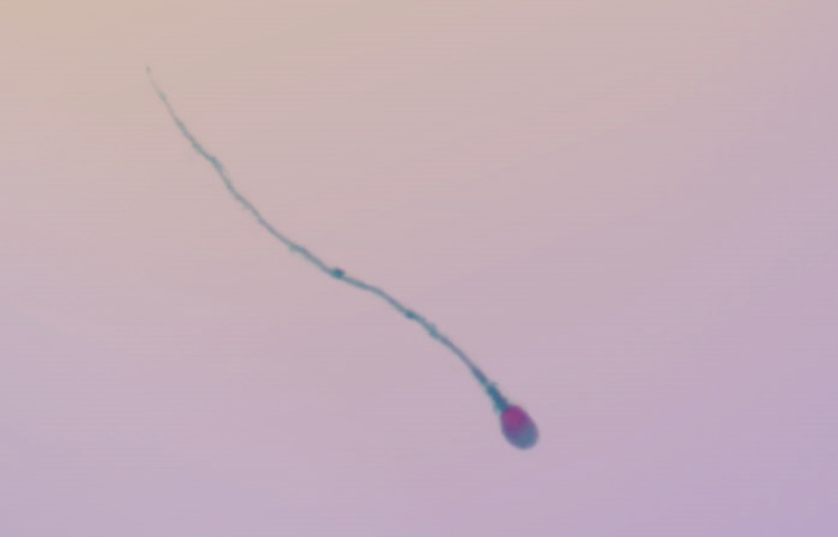
Sperm morfolojisi, Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) altıncı baskı kriterlerine göre Kruger sıkı kriterlerine dayalı olarak değerlendirilmelidir. Papanicolaou boyama yöntemi ile boyama yapılması önerilmektedir, ancak diğer yöntemler de uygun değerlendirme ve doğrulama ile kullanılabilir. En az 200 sperm hücresinin, parlak alan optikleri kullanılarak, yağ immersion mikroskobu ile $\times 1000$ büyütme altında sayılması gerekmektedir. WHO altıncı baskı kriterlerine göre normal formun değerlendirilmesi şu şekilde yapılır:

- **Baş:** Düzgün; oval şekil; uzunluk 5–6 μm , çap 2.5–3.5 μm ; akrozom, sperm başının %40–70'ini oluşturmaktadır.
- **Orta parça:** İnce, aksenal olarak bağlı; genişlik <1 μm , baş uzunluğu yaklaşık 1.5 μm ; sitoplazmik damlacıklar yok, sperm başının >%50'si büyüklüğünde olmalıdır.
- **Kuyruk:** Tek, kesintisiz, düz, kıvrılmasız veya spiral şeklinde olmayan, uzunluğu yaklaşık 45 μm .

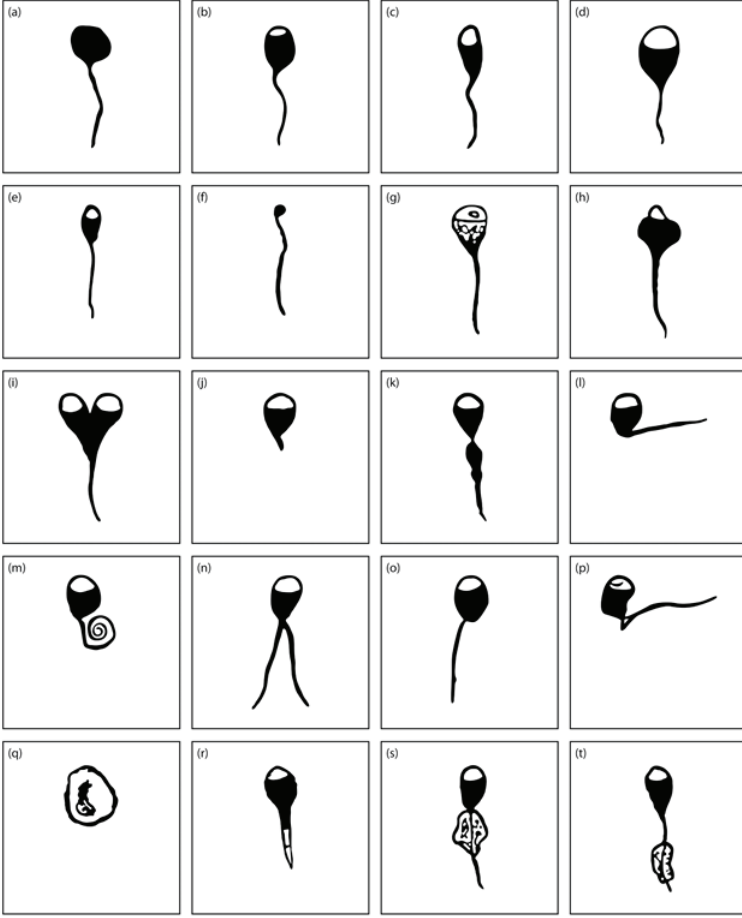
Kruger ve arkadaşları tarafından tanımlandığı gibi, net bir şekilde normal olmayan sperm formları anormal olarak kabul edilmelidir (Şekil 3.). Normal sperm morfolojisinin %4 veya daha fazla olması, normal bir sonuç olarak değerlendirilmelidir. Normal morfolojisi %4'ün altında olan sperm anormal olarak kabul edilir. Bu, anormal sperm hücrelerinin genetik materyali yumurtanın sitoplazmasına aktaramamalarıyla ilgili olabilir. Video kayıtlarından, anormal sperm hücrelerinin genellikle anormal morfolojide veya immotil olduğu görülmektedir. Bu azalmış veya alışılmadık motilite, baş şekli nedeniyle hidrodinamik verimsizlik, kuyruğun yapı anormallikleri nedeniyle normal hareketin engellenmesi ve/veya motilite için gerekli enerji üretimi eksikliklerinden kaynaklanabilir. Ayrıca, anormal sperm hücrelerinin yumurta zona pellusida'sına normal sperm hücrelerine kıyasla daha az bağlandıkları gözlemlenmiştir (Şekil 1., Şekil 2.) (16-18).

Şekil 1. Normal bir sperm hücresi, üç temel bölümden oluşur: **baş, boyun ve kuyruk**. Baş kısmı, genetik materyali içeren çekirdeği barındırır ve akrozom adı verilen yapı, yumurtayı dölemek için gerekli enzimleri içerir. Boyun, baş ile kuyruğu birbirine bağlayan kısa bir bölgedir ve enerji üretimini destekleyen mitokondrileri içerir. Kuyruk (flagellum), hareketi sağlayarak spermın ileri doğru yüzmesine yardımcı olur. Bu yapılar, sağlıklı bir sperm hücresinin optimum işlevi için kritik öneme sahiptir (19).

şekil 2. Spermac boyama yöntemi kullanılarak boyanmış bir sperm görüntüsü. Bu yöntem, sperm morfolojisinin detaylı incelenmesi için kullanılmaktadır ve özellikle baş, boyun ve kuyruk bölgelerinin net bir şekilde ayırt edilmesine olanak tanır. Mikroskopik inceleme sonucunda elde edilen bu görüntü, sperm hücresinin baş kısmında akrozom yapısı, boyun bölgesinde mitokondri içeren ara parça ve kuyruk bölgesinde hareketi sağlayan yapıların ayrıntılı görünümünü sunmaktadır (Spermac boyama, 100X).

Şekil 3. Farklı sperm malformasyonları: (a) Yuvarlak baş / Akrozom yok; (b) Küçük akrozom; (c) Uzun baş; (d) Megalo baş; (e) Küçük baş; (f) İğ başı; (g) Vaküoleli baş; (h) Amorf baş; (i) İki başlı; (j) Gevşek baş; (k) Amorf baş (tekrar); (l) Kırık boyun; (m) Sarmal kuyruk; (n) Çift kuyruk; (o) Abaksiyal kuyruk bağlantısı; (p) Birden fazla defekt; (q) Olgunlaşmamış germ hücresi; (r) Uzun spermatid; (s) Proksimal sitoplazmik damla; (t) Distal sitoplazmik damla (19).

Sperm Canlılığı

Bütün bir plazma zarına sahip olmak, sperm canlılığının bir bileşeni olup, aynı zamanda biyolojik ve diagnostik bir gösterge olabilir. Temel ilke, canlı sperm hücrelerinin, belirli boyaların geçişini engelleyen sağlam plazma zarlarına sahip olmasıdır; oysa ölü sperm hücrelerinin zarlarında, sperm hücrelerinin boyanmasına olanak tanıyan hasarlar bulunmaktadır. Bu amaçla birkaç vital boya kullanılmıştır. Bunlar arasında eosin Y, trypan blue ve/veya nigrosin yer almaktadır. Bu boyalar, parlak

alan veya faz kontrast mikroskobu altında incelendiğinde, hareket etmeyen canlı sperm hücrelerinin ölü sperm hücrelerinden ayırt edilmesini sağlar. Bu prosedür, dolayısıyla hareketsiz sperm hücrelerinin ne kadarının canlı ve ICSI için uygun olduğunu belirlemede önemli bir rol oynayabilir. Ne yazık ki, eosin Y gibi boyalar, canlı bir sperm veya oositin içine girdiğinde toksik etkilere yol açabilen, DNA'ya bağlanabilen boyalardır, bu da bu boyalara maruz kalmış spermlerin ICSI veya inseminasyon için kullanılmasını engeller. Akış sitometrisi de sperm canlılığını belirlemek için kullanılan bir yöntemdir. Akış sitometrisi sağlam bir plazma zarının nükleik asitte özgü boya'nın geçişini engelleyeceği prensibe dayanır. Noiles ve arkadaşları tarafından tanımlanan teknik gibi bazı yöntemler, çift boyama kullanarak sağlam bir zarı hasarlı bir zar ile ayırt edebilir (20-23).

Sperm DNA Bütünlüğü Testleri

Sperm fonksiyonları üzerine yapılan en güncel araştırmalardan biri, sperm DNA bütünlüğünün değerlendirilmesidir. Araştırmalar, sperm kromatininin somatik hücrelerdeki kromatin yapılarından önemli ölçüde farklı bir şekilde paketlenildiğini göstermektedir. Özellikle, sperm DNA'sı, yüksek derecede kompakt ve stabil bir yapı oluşturacak şekilde düzenlenmiştir. Bu özel organizasyon, sperm hücresinin genetik materyalini koruyarak fertilizasyon sürecinde kritik bir rol oynamaktadır. Bu DNA organizasyonunun veya sperm kromatin yapısının çeşitli şekillerde hasar görebileceği düşünüldüğünde, sperm kromatinini değerlendirmek için birkaç test geliştirilmiştir. Bu testler iki ana türe ayrılır: doğrudan testler, örneğin "Comet" ve "TUNEL" testleri ve dolaylı testler, örneğin sperm kromatin yapısı testi veya akridin orange testi. Doğrudan testler, DNA'daki kırılmaları tespit ederken, dolaylı testler, asidik tedavi sonrası spermdeki DNA'nın yapısal oranını ölçer. Birçok çalışmada, kısırlığı olan erkeklerin doğurgan erkeklere göre daha fazla DNA hasarına sahip olduğu bulunmuştur. Ayrıca, bu bulgunun, tekrar eden düşükler yaşayan çiftlerin erkek partnerlerinde de benzer şekilde görüldüğü öne sürülmüştür. Bu raporlara rağmen, şu anda sperm DNA bütünlüğü testi sonuçları ile doğal yollarla veya YÜT yöntemleriyle elde edilen gebelik oranları arasında kesin bir ilişki bulunmamaktadır. Bu nedenle, Amerikan Üreme Tıbbi Derneği Uygulama Komitesi, sperm DNA bütünlüğü testlerinin kısırlık tedavisi gören çiftlerin değerlendirilmesinde rutin olarak kullanılmasının gerekli olmadığını bildirmiştir (23-28).

5. Sonuç

Yeni teknolojik gelişmeler sayesinde, sperm ve sperm fonksiyonlarının tanısallık değerlendirilmesinde oldukça önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Birçok sperm fonksiyonu testi tanımlanmış olsa da bu testlerin klinik pratikteki rolü ve hangi testlerin en uygun şekilde kullanılacağı konusunda henüz bir görüş birliği sağlanmamıştır. Sperm fonksiyonunun karmaşık yapısı göz önüne alındığında, tüm erkekler için, tek bir testin yeterli duyarlılık, özgüllük ve pozitif/negatif prediktif değerlere sahip olmasının olasılığı düşüktür. Bu nedenle, daha olası bir senaryo, kadın infertilitesinde olduğu gibi, her bir testin belirli bir sperm fonksiyonunu değerlendirecek şekilde kullanıldığı bir dizi testin uygulanmasıdır. Böylece sayı, hareket ve morfoloji açısından dalgalanma gösterebilecek sperm parametrelerinin hem daha gerçek sonucu göstermesi amaçlanır hem de en iyi çıkan sonuca bakılarak testin değerlendirilmesi tedavi açısından daha etkili olur.

İntrastoplazmik sperm enjeksiyonu (ICSI) gibi yöntemlerdeki son gelişmeler, sperm fonksiyonu testlerinin çağdaş androloji laboratuvarlarındaki rolünü daha da belirginleştirmiştir. Ancak, sperm fonksiyonu testlerinin bu alandaki yeri hala tartışmalıdır. Bununla birlikte, bu testlerin infertil erkeklerin değerlendirilmesindeki önemi devam edecektir. Örneğin, tıpkı YÜT' nin tüm infertil kadınlar için her zaman tercih edilen tedavi yöntemi olmaması gibi, mikromanipülasyon yöntemlerinin de tüm infertil erkekler için standart tedavi olması olasılığı düşüktür. Sperm fonksiyonunun altın standardı, günümüzde hâlâ in vitro ortamda bir oositle döllenme yeteneği olarak kabul edilmektedir. Bu bağlamda, sperm fonksiyonu testlerinin geliştirilmesi ve klinik kullanımı için daha fazla araştırmaya ihtiyaç vardır. Araştırmacıların, sperm fonksiyonu testlerinin etkinliğini kapsamlı bir şekilde değerlendirecek prospektif çalışmalar tasarlamaları gerekmektedir. In vitro döllenme ile istatistiksel olarak anlamlı bir korelasyon gösteren testler, klinik önemi daha iyi anlayabilmek için ek çalışmalardan geçmelidir. Bu sayede, klinik pratiğe yönelik uygun bir tanısallık algoritmanın geliştirilmesi mümkün olacaktır.

Sonuç olarak, sperm fonksiyonu testleri hala önemli bir araştırma ve klinik değerlendirme alanıdır. Bu testlerin, infertilite tedavisi ve sperm sağlığının iyileştirilmesi konusunda daha etkili bir şekilde kullanılabilmesi için, testlerin doğruluğunun ve klinik öneminin daha ayrıntılı bir şekilde araştırılması gerekmektedir. Bu süreç, yalnızca sperm fonksiyonunun daha iyi anlaşılmasına yardımcı olmakla kalmayacak, aynı zamanda infertilite tedavisinin daha özelleştirilmiş ve etkili hale gelmesini sağlayacaktır.

6. Referanslar

1. Centers for Disease Control and Prevention. Assisted Reproductive Technology National Summary Report 2016. Available online: https://www.cdc.gov/art/pdf/2016-report/ART-2016-National_Summary-Report.pdf (accessed on 8 September 2020).
2. World Health Organization. WHO Laboratory Manual for the Examination of Human Semen and Sperm-Cervical Mucus Interaction, 4th ed. New York, NY: Cambridge University Press, pp. 60-1, 1999.
3. World Health Organization. WHO Laboratory Manual for the Examination of Human Semen, 5th ed. Geneva: WHO Press, pp. 223-5, 2010.
4. Cooper TG, Noonan E, von Eckardstein S, et al. World Health Organization reference values for human semen characteristics. Hum Reprod Update. 2010; 16:231-45.
5. World Health Organization. WHO Laboratory Manual for the Examination of Human Semen and Sperm-Cervical Mucus Interaction, 4th ed. New York, NY: Cambridge University Press, 1999, pp. 60-1.
6. World Health Organization. WHO Laboratory Manual for the Examination of Human Semen, 5th ed. Geneva: WHO Press, 2010, pp. 223-5.
7. World Health Organization. WHO Laboratory Manual for the Examination of Human Semen, 5th ed. Geneva: WHO Press, 2010, pp. 223-5. 7. World Health Organization. WHO Laboratory Manual for the Examination and Processing of Human Semen, 6th ed. Geneva: WHO Press, 2021, 9-82.
8. Alexander NJ. Male evaluation and semen analysis. Clin Obstet Gynecol. 1982;25:463-82.
9. Overstreet JW, Katz DF, Hanson FW, Foseca JR. A simple inexpensive method for objective assessment of human sperm movement characteristics. Fertil Steril. 1979;31:162-72.
10. Overstreet JW, Davis RO, Katz DF, Overstreet JW (eds.). Infertility and Reproductive Medicine. Clinics of North America. Philadelphia, PA: WB Saunders, pp. 329-40, 1992.
11. Koren E, Lukac J. Mechanism of liquefaction of the human ejaculate: I. Changes of the ejaculate proteins. J Reprod Fertil. 1979;56:493-500.
12. Lukac J, Koren E. Mechanism of liquefaction of the human ejaculate: II. Role of collagenase like peptidase and seminal proteinase. J Reprod Fertil. 1979;56:501-10.
13. World Health Organization. WHO Laboratory Manual for the Examination of Human Semen, 6th ed. Geneva: WHO Press, pp. 1-159, 2021
14. Cohen J, Aafjes JH. Proteolytic enzymes stimulate human spermatozoal motility and in vitro hamster egg penetration. Life Sci. 1982;30:899-904.

15. Sathananthan AH, Selvaraj K (eds.). *Visual Atlas of Human Sperm Structure and Function for Assisted Reproductive Technique*. Singapore: Serono, 1996.
16. Kruger TF, Acosta AA, Simmons KF, et al. Predictive value of abnormal sperm morphology in in vitro fertilization. *Fertil Steril*. 1988;49:112–17.
17. Kruger TF, Menkveld R, Stander FS, et al. Sperm morphologic features as a prognostic factor in in vitro fertilization. *Fertil Steril*. 1986;46:1118–23.
18. Katz DF, Overstreet JW. Sperm motility assessment by video micrography. *Fertil Steril*. 1981;35:188–93.
19. Gardner DK, Weissman A, Howles CM, Shoham Z, editors. *Textbook of Assisted Reproductive Techniques*. 6th ed. Boca Raton: CRC Press; 2024. ISBN: 9781032214764.
20. Marshburn PB, Kutteh WH. The role of antisperm antibodies in infertility. *Fertil Steril*. 1994;61:799–811.
21. Golumb J, Vardinon N, Hommonnai ZT, et al. Demonstration of antispermatozoal antibodies in varicocele-related infertility with an enzyme-linked immunosorbent assay (ELISA). *Fertil Steril*. 1986;45:397–405.
22. Witkin SS, Toth A. Relationship between genital tract infections, sperm antibodies in seminal fluid, and infertility. *Fertil Steril*. 1983 Dec;40(6):805–8. doi: 10.1016/s0015-0282(16)47484-4. PMID: 6653800.
23. Friberg J, Gnärpe H. Mycoplasmas in semen from fertile and infertile men. *Andrologia*. 1974;6(1):45–52. doi: 10.1111/j.1439-0272.1974.tb01590.x. PMID: 4414753.
24. Benoff S, Cooper GW, Hurley I, et al. Human sperm fertilizing potential in vitro is correlated with differential expression of a head-specific mannose ligand receptor. *Fertil Steril*. 1993;59:854–62.
25. Silverberg K, Dey T, Witz C et al. D-Mannose binding provides a more objective assessment of male fertility than routine semen analysis: Correlation with in vitro fertilization. Presented at the 49th Annual Meeting of the American Fertility Society, October 11–14, 1993, Montreal, Canada.
26. Agarwal A, Said T. Role of sperm chromatin abnormalities and DNA damage in male infertility. *Hum Reprod Update*. 2003;9:331–45.
27. Erenpreiss J, Spano M, Erenpreisa J, Bungum M, Giwercman A. Sperm chromatin structure and male fertility: biological and clinical aspects. *Asian J Androl*. 2006 Jan;8(1):11–29. doi: 10.1111/j.1745-7262.2006.00112.x. PMID: 16372115.
28. Sikora J, Kempisty B, Jedrzejczak P, Jagodziński PP. Rola uszkodzeń DNA w plemnikach w ocenie ich zdolności do zapłodnienia [Influence of DNA damage on fertilizing capacity of spermatozoa]. *Przegl Lek*. 2006;63(9):800–2. Polish. PMID: 17479874.

**AİLEVİ AKDENİZ ATEŞİNİN GENETİĞİ VE
PATOGENEZİ**

Gözde ÖZTAN¹

¹ Öğr.Gör.Dr., İstanbul Üniversitesi, İstanbul Tıp Fakültesi, Tıbbi Biyoloji Anabilim Dalı İstanbul, Türkiye ORCID ID: 0000-0002-2970-1834 e-mail: gozdeoztan@yahoo.com

Giriş

Ailevi Akdeniz Ateşi (FMF), en eski ve en sık görülen oto inflamatuvar hastalıktır. Kendi kendine sınırlı ateş ve poliserozit ataklarıyla karakterize, renal amiloidoz gibi ciddi uzun vadeli komplikasyonlarla karakterize kalıtsal periyodik ateş sendromudur. FMF, Türkler, Ermeniler, Yahudiler ve Araplar gibi Akdeniz havzasından kaynaklanan popülasyonlarda özellikle siktir (Lancieri et al., 2023). Hastalığın, hastaların değişken bir oranı yalnızca heterozigot bir varyant sunmasına rağmen, MEFV (Akdeniz ateşi) geninin varyantlarına ikincil otozomal resesif kalıtsal geçiş olarak tanımlandığı görülmüştür. Klinik bulgular değişkendir ve sekonder amiloidoz hastalığın en ciddi komplikasyonudur. Tedavi ve profilaksi çoğunlukla krizleri önleyen ve çoğu vakada komplikasyonları önleyen kolşisin uygulamasına dayanmaktadır (Llobet-Agullo et al., 2022).

Kesin tanı için en az iki majör kriter veya bir majör ve iki minör kriter gereklidir:

Majör kriterler

- Peritonit, sinovit veya plörezi ile ateş
- Tekrarlayan ateşli ataklar
- AA amiloidoz (risk faktörleri veya diğer kronik inflamatuvar hastalıklar olmadan)

Minör kriterler

- Erizipeloid eritem
- Kolşisine yanıt
- Periyodik sendromun aile öyküsü

MEFV gen mutasyonlarının belirlenmesi FMF'nin kesin tanısını belirlerken, hastalığın klinik görünümleri özellikle pratikte tanıya çok daha duyarlı ve özgüldür (Salehzadeh, Jafari Asl, Hosseini Asl, Jahangiri, & Habibzadeh, 2015).

Otoinflamatuvar sendromlar arasında en sık görülen periyodik ateşli sendromdur. Klinik olarak, FMF üç fenotipe ayrılabilir: ateş, peritonit, sinovit, plörit, ayrıca perikardit, orşit veya menenjit atakları da dahil olmak üzere tekrarlayan kısa inflamasyon ve serozit ataklarıyla yaygın olarak ilişkili olan tip 1; aksi takdirde asemptomatik bir bireyde hastalığın ilk klinik belirtisi olarak FMF'nin en ciddi komplikasyonu olan reaktif amiloid ilişkili (AA) amiloidoz kanıtıyla karakterize tip 2; FMF veya AA

amiloidozu belirtileri veya semptomları olmadan iki MEFV mutasyonunun tespit edildiği 'sessiz' homozigot veya bileşik heterozigot durumu ifade eden tip 3'tür. Son yıllarda, heterozigot mutasyon taşıyıcılarının da 'FMF benzeri' hastalık adı verilen hafif veya eksik bir FMF formundan muzdarip olabileceği gözlemlenmiştir. Diğer değiştirici genlerin ve/veya çevresel faktörlerin etkisi, değişken penetransa ve FMF'nin fenotipik değişkenliğine katkıda bulunabilir(Soriano & Manna, 2012). FMF hastalarında semptomların yokluğunda bile subklinik inflamasyon devam edebilmektedir. Devam eden subklinik inflamasyon endotel disfonksiyonuna neden olur ve bu da ateroskleroza yol açmaktadır. Süreç vasküler morfoloji değişiklikleri ve ardından negatif kardiyovasküler sonuçlarla devam etmektedir(Baspınar, Kocer, Kiraz, Tokmak, & Dizdar, 2023).

M694V homozigotluğu, erkek cinsiyeti ve serum amiloid A1 geninin alfa/alfa genotipik varyantı ile amiloidoz geliştirme risk faktörleri olarak ilişkilidir. FMF semptomları arasında tekrarlayan ateş ve serozal membranların iltihabı yer almaktadır ve bu da karın, göğüs veya eklemelerde ağrıya yol açmaktadır. Daha az yaygın olarak, hastalar ayaklarda ve bacaklarda erizipel benzeri eritem ve fiziksel eforla indüklenen kas ağrısı yaşayabilmektedir. Kolşisin, FMF için birincil tedavidir. Kolşisine yanıt vermeyen hastalar için anakinra ve kanakinumab gibi interlökin-1 (IL-1) antagonistleri giderek daha fazla kullanılmakta olup, etkinlikleri ve güvenlikleri açısından umut verici sonuçlar göstermektedir(Kaye et al., 2025).

Bu bölüm, FMF'nin genetik temelini ve patogenezini inceleyerek hastalığın altında yatan moleküler mekanizmalara ışık tutmaktadır.

FMF'nin Genetik Temeli

FMF'nin gen sembolü MEFV'dir ve gen kromozomal lokusu 16p13'te yer almaktadır. 10 ekzonu vardır(Shohat & Halpern, 2011). Bugüne kadar, 16. kromozomun kısa kolunda bulunan 10 ekzondan oluşan MEFV geninde bildirilen 300'den fazla varyant bulunmaktadır. Bu varyantlar Infervers Veri tabanında listelenmiş olup, patojenite puanlarına göre "Patojenik", "Muhtemel Patojenik", "Önemi Bilinmeyen Varyant" (VUS), "Muhtemel İyi Huylu" ve "İyi Huylu" olarak kategorize edilmiştir. Diğer ekzonlarda da patojenik varyantlar bulunmasına rağmen, vakaların çoğunda kurucu mutasyonlar vardır ve bunlar MEFV geninin 10. ekzonunda yer alır ve pirinin C-terminal B30.2 alanını kodlamaktadır. Bunlar M694V, M680I, M694I ve V726A'dır(Kisla Ekinci, Kilic Konte, Akay, & Gul, 2024).

FMF tanısının klinik bulgulara dayandığı ve MEFV gen analizinde patojenik/muhtemel patojenik varyantların varlığıyla desteklendiği akıld tutulmalıdır. Önemli bir konu da E148Q varyantıdır, ekzon 2'de bulu-

nan bir VUS, FMF'nin nadir olduğu ve bazen hastalıkla ilişkili olmadığı uzak doğu ülkelerindeki sağlıklı kişilerde ve hastalarda daha sık görülmektedir. Bu nedenle, homozigotlukta bile, E148Q, diğer olası tanımlar dışlanana kadar FMF tanısına yol açmamalıdır(Kisla Ekinci et al., 2024).

MEFV Geni ve Rolü

Normal gen, Ro52 otoantijenine homolog olan bir nükleer faktör ailesinin üyesidir. Bağışıklık tepkisinde önemli olan beyaz kan hücreleri olan granüositlerde özel olarak ifade edilen 3,7 kb'lik bir transkripti kodlamaktadır. MEFV tarafından kodlanan protein, Uluslararası FMF Konsorsiyumu tarafından pirin ve Fransız FMF Konsorsiyumu tarafından marenostin olarak adlandırılmıştır. Protein 781 amino asit içerir ve normal işlevi muhtemelen bağışıklık tepkisini devre dışı bırakarak iltihabı kontrol etmeye yardımcı olmaktır(Shohat & Halpern, 2011).

MEFV genindeki mutasyonlar pirin aktivitesinin düzensizleşmesine yol açar ve bu da aşırı inflamasyon ve FMF semptomlarına neden olur (Chae ve ark., 2006). Pirin, öncelikle nötrofillerde, monositlerde ve sinovyal hücrelerde ifade edilir ve bu da doğuştan gelen bağışıklık yanıtındaki rolünü vurgular (Seshadri ve ark., 2007). Normal koşullar altında pirin, homeostazı korumak ve aşırı sitokin üretimini önlemek için diğer inflamazom bileşenleriyle etkileşime girer (Gül, 2005). Ancak MEFV mutasyonları bu dengeyi bozarak inflamazomun aşırı aktivasyonuna ve IL-1 β salgılanmasının artmasına neden olur (Dinarello ve ark., 2012).

MEFV Genindeki Mutasyonlar

FMF klasik olarak otozomal resesif bir bozukluk olarak sınıflandırılır. Ancak, kalıtım şekli bir zamanlar tahmin ettiğimizden daha karmaşıktır. Öncelikle, heterozigotların hastalık fenotipini ifade edebildiği açıktır. Bu, MEFV geninde bulunan fonksiyon kazanımı mutasyonu üzerindeki diğer değiştirici genlerin, çevresel veya epigenetik faktörlerin etkisinden kaynaklanıyor olabilir. Başka bir açıklama ise FMF veya FMF benzeri fenotipin nadir otozomal dominant formları olabileceğidir. p.(Met694del) ve p.(His478Tyr) gibi bazı MEFV varyantlarının dominant olarak kalıtıldığı bildirilmiştir. Açıkça patojenik olmayan MEFV varyantlarının sayısının artmasının yanı sıra, kalıtım şekliyle ilgili karmaşıklık genetik tanı sürecini daha da karmaşık hale getirmiştir(Batu, Basaran, Bilginer, & Ozen, 2022).

Son ISSAID/EMQN kılavuzuna göre, FMF için doğrulayıcı veya tutarlı bir genotip, MEFV'de biallelik (olası) patojenik varyantların varlığı olarak tanımlanmaktadır. Ek olarak, MEFV'de bir (olası) patojenik ve 1 nadir/yeni VUS'un varlığı, bu varyantlar trans pozisyonunda olduğunda

tutarlı bir genotip olarak kabul edilmektedir. Özellikle varyantlar farklı ekzonlardaysa, karmaşık alel sorununu (cis veya trans) çözmek için ebeveyn MEFV testi önerilmektedir. Bu durumda tanı hala klinik yargıya dayanmaktadır. MEFV geninde yalnızca bir (olası) patojenik varyant veya iki nadir VUS'un varlığı kesin olmayan genotipler olarak kabul edilmektedir (Batu et al., 2022).

Genetik Epidemiyoloji

Ailevi Akdeniz ateşi, özellikle Aşkenaz olmayan Yahudiler, Ermeniler, Türkler ve Araplar olmak üzere Doğu Akdeniz kökenli insanlar arasında yaygındır. Hastalık diğer popülasyonlarda alışılmadık olsa da Yunanlılar, İtalyanlar, Kübalılar ve Belçikalılarda tanımlanmıştır. Aşkenaz olmayan Yahudilerde FMF'nin yaygınlığı 1/250 ile 1/500 arasında değişmektedir. Hastalığın Türk popülasyonundaki genel yaygınlığı 1/1.073 olarak tahmin edilmektedir. Ancak Orta Anadolu'da 1/395 kadar yüksek olduğu bulunmuştur. Taşıyıcı sıklığı Türk ve Kuzey Afrika Yahudi popülasyonlarında 1/5, Ermenilerde ise 1/7 kadar yüksektir. Aşkenaz Yahudilerinde 1/11'e düşmektedir. Ailevi Akdeniz ateşi her iki cinsi de benzer oranda etkilemektedir, ancak bazı çalışmalarda erkek baskınlığı bildirilmiştir (Oren, 2006).

Farklı bulgular, çevrenin aynı etnik kökene sahip hastalarda FMF klinik tezahürünün oranı ve örüntüsü üzerinde önemli bir etkiye sahip olabileceğini göstermektedir. Ermenistan'da yaşayan Ermenilerde yıllık atak sayısının ABD'de yaşayan Ermenilere göre önemli ölçüde daha yüksek olduğu bulunmuştur. İsrail'de, mutasyon/genotip dağılımı farklı olsa da, yıllık atak sayısı ve diğer FMF özelliklerinin hem Kuzey Afrika hem de diğer Yahudi popülasyonlarında benzer olduğu tespit edilmiştir (Yepiskoposyan & Harutyunyan, 2007).

FMF neredeyse her zaman Türkler, Ermeniler, Araplar ve Aşkenazi olmayan Yahudilerle sınırlıdır. FMF'li hastalar Fransa, Almanya, İtalya ve İspanya gibi Avrupa ülkelerinde ve ayrıca ABD ve Avustralya'da bildirilmiş olsa da, dünyanın geri kalanında oldukça nadir görülen bir hastalıktır. Türkiye muhtemelen dünyada FMF hastası sayısının en fazla olduğu ülkedir. FMF'nin yaygınlığı yaklaşık 1:400 ila 1:1.000 olduğundan (Anadolu bölgelerinde en yüksek) ve nüfus yaklaşık 70 milyon olduğundan, Türkiye'de FMF'li 100.000'den fazla hasta olduğu tahmin edilmektedir. İsrail'de yaygınlık 1:1.000'den biraz daha fazladır (etnik gruba bağlı olarak) ve nüfus yaklaşık 7 milyon olduğundan yaklaşık 10.000 hasta olduğu tahmin edilmektedir. Ermenistan muhtemelen yaygın FMF'ye sahip bir sonraki ülkedir. FMF'nin yaygınlığının yaklaşık 1:500 olduğu ve 3 milyonluk bir nüfusla toplam hasta sayısının yaklaşık 6.000 olduğu tahmin

edilmektedir. Orta Doğu'daki Ürdün, Suriye ve Lübnan gibi diğer ülkelerde çok sayıda FMF hastası vardır, ancak kesin sayıları bilinmemektedir (Ben-Chetrit & Touitou, 2009).

FMF'nin patogenezi

a) Pirin ve FMF

Otozomal resesif olarak büyük ölçüde kalıtılan bir hastalık için alışılmadık bir şekilde, FMF, kromozom 16'da (16p13.3) bulunan Akdeniz ateşi geninin (MEFV) fonksiyon kazanımı mutasyonlarından kaynaklanmaktadır. MEFV, sitoplazmada ve çekirdekte çeşitli izoformlarda bulunan 781 amino asitli bir protein olan pirin ('pirin' veya 'marenostin', TRIM20) kodlamaktadır. Pirinin çekirdekteki kesin fonksiyonu büyük ölçüde bilinmemektedir. Pirinin NH₂-terminal pirin (PYD), bBOX, CC ve B30.2/SPRY olmak üzere en az dört fonksiyonel alanı vardır. Aktivasyon üzerine, pirin diğer hücresel proteinlerle oligomerize olmaktadır ve kaspaz-1'i aktive eden 'pirin inflamazom' adı verilen bir makromoleküler kompleks oluşturmaktadır. Bu da sırasıyla pro-inflamatuar IL-1 β ve IL18'in inaktif öncüllerinden salınmasını ve gasdermin D yoluyla piroptozu aracılık etmektedir (Tufan & Lachmann, 2020).

Pirin mutasyonları, klinik olarak ateş ve inflamasyonun kendi kendine sınırlı ataklarıyla karakterize olan ve uzun vadeli bir sonuç olarak amiloidozu tetikleyerek organ hasarına yol açabilen bu hastalığın genetik temelidir. Pirin ekspresyonu monositlerde, granüositlerde, dendritik hücrelerde ve sinovyal fibroblastlarda tanımlanmıştır. PYD, patojenlerin ve tehlike sinyallerinin hücre içi algılanmasından sonra IL-1 β aktivasyonunda yer alan bir protein kompleksi olan apoptozla ilişkili benek benzeri protein (ASC) ile etkileşime girebilir ve belirgin bir pirin inflamazomunun oluşumuna yol açabilmektedir. Pirin burada sitozolik desen tanıma reseptörü olarak işlev görmektedir ve bakteriyel toksinlere yanıt olarak bir kaspaz-1 inflamazomunun oluşumunu tetiklemektedir (Varga et al., 2023).

b) Fizyolojik İnflamatuar Tepki

Ateşe neden olan faktörler iki gruba ayrılabilir. Birinci grup, ekzojen bakteri hücre duvarı bileşenlerini ve diğer mikrobiyal ürünleri içermektedir. Bu ajanlar, PAMP (patojenle ilişkili moleküler desen) adı verilen protein tepkisine yol açmaktadır. Bu PAMP'ler, doğuştan gelen bağışıklık sisteminde bulunan Toll benzeri reseptörler tarafından tanınmaktadır. Ayrıca, patojenik bileşenleri algılayan ve dolayısıyla inflamatuvar tepkiye yol açan diğer belirli proteinler de vardır. Bunlara NOD-LRR

(nükleotid bağlayıcı oligomerizasyon alanı lösin açısından zengin tekrar proteinleri) proteinleri dahildir(Kucuk, Gezer, Ucar, & Karahan, 2014).

İkinci grup, endojen pirojenler olarak bilinen IL-1 β , IL-1 α , TNF α , TNF β ve IL-6'yı içermektedir. IL-1 β başlangıçta 31 kDa moleküler ağırlığa sahip inaktif bir öncül olarak sentezlenmektedir (pro-IL-1 β). Pro-IL-1 β , mikrobiyal ürünlerin etkisi nedeniyle Toll benzeri reseptör aktivasyonu sonucu sentezlenmektedir. Pro-IL-1 β 'nin aktivasyonu, 17 kDa'lık bir proteinde bölünmesini gerektirmektedir. Bu bölünme kaspaz-1 tarafından gerçekleştirilmektedir(Kucuk et al., 2014).

Çevresel ve Epigenetik Faktörlerin Rolü

Epigenetik, genom DNA dizisini etkilemeden gen ifadesini etkileyen mitotik olarak kalıtılabilir değişiklikler olarak geniş bir şekilde tanımlanmaktadır. Daha spesifik olarak, epigenetik, gen aktivitesi durumlarını kaydeden, işaretleyen veya sürdüren mekanizmaları kapsamaktadır. Transkripsiyon faktörleri ve sinyal yollarıyla yukarı akış bağlantıları nedeniyle, epigenetik faktörlerin çevre (hücre dışı sinyaller) ve genom arasındaki etkileşimleri algıladığı ve aracılık ettiği kabul edilmektedir. Ana epigenetik mekanizmalar DNA metilasyonu, histon modifikasyonları, kodlamayan RNA'lar ve kromatin yeniden şekillenmesini içermektedir(Alvarez-Errico, Vento-Tormo, & Ballestar, 2017).

DNA metilasyonu, bir sitozinin 5' pozisyonuna bir metil grubunun eklenmesiyle ve ardından guaninin (CpG dinükleotidi) eklenmesiyle meydana gelmektedir. Sonraki demetilasyon, on-on bir translokasyon enzimi tarafından katalize edilen 5-metilsitozinin oksidasyonundan kaynaklanmaktadır ve bu da son metillenmemiş sitozinleri üretmek için ara ürünler (5-hidroksimetilsitozin; 5-formilsitozin; ve 5-karboksilsitozin) oluşturmaktadır; ancak yakın zamanda, bu oksitlenmiş ara ürünlerin kendi değerlerine göre bağımsız işlevsel rollere sahip olabileceği tanımlanmıştır(Alvarez-Errico et al., 2017).

Sadece etnik gruplar arasında değil, aileler arasında ve içinde de gözlenen şiddet ve klinik görünümlerdeki yüksek değişkenlik esas olarak MEFV alelik heterojenliği ve bazı değiştirici genlerle ilişkilidir. FMF'nin altında yatan genetik faktörlere ek olarak, çevre, DNA metilasyonu, histon modifikasyonu ve kodlamayan RNA'lar dahil olmak üzere çeşitli epigenetik mekanizmalar yoluyla bu hastalığın gelişiminde ve ortaya çıkışında önemli bir rol oynamaktadır. Gerçekten de, epigenetik olaylar FMF'nin önemli bir patofizyolojik belirleyicisi ve hastalığın klinik tablosunu ve sonucunu şekillendiren yardımcı faktörler olarak tanımlanmıştır. Bu nedenle, hastalığın prognozunu iyileştirmek ve potansiyel olarak etkili hedefli tedaviler geliştirmek için epigenetik faktörlerin otoinflama-

tuar hastalıklara, yani FMF'ye katkısını daha iyi anlamak esastır(Chaaban, Salman, Karam, Kobeissy, & Ibrahim, 2024).

FMF, on ekzondan oluşan 16p13.3'te bulunan MEFV geninin mutasyonları nedeniyle oluşmaktadır ve ikinci ekzonu 998 bp'lik CpG adası kaplamaktadır. Doğuştan gelen bağışıklık tepkilerinde ve hücre içi tehlikeye sinyallerini algılayıp kaspaz-1'i aktive edebilen sitoskeletal sinyal yollarında önemli bir rol oynayan pirin proteinini kodlamaktadır ve bu da nükleer faktör-kappa B'yi aktive ederek IL-1 ve IL-18'in olgunlaşmasıyla sonuçlanmaktadır. Bu nedenle pirin, pro-inflamatuar moleküllerin inhibisyonunu ve antiinflamatuvar proteinlerin transkripsiyonunu uyararak inflamatuvar yanıtı inhibe edebilmektedir(Zekry et al., 2023).

miRNA'lar, hedef genleri tamamlayarak transkripsiyon sonrası gen ekspresyonunu düzenleyen küçük, endojen RNA'lardır ve en önemli işlevleri epigenetik modifikasyonları düzenlemek ve doku homeostazını korumaktır. miR-4520a, RHEB/mTOR (beyin/memeli rapamisin hedefinde zenginleştirilmiş Ras homologu) sinyallesini düzenleyerek oto-fajide yer alan genleri hedef almaktadır. FMF'in patofizyolojisinde temel bir rol oynayan ve otofaji yoluyla inflamatuvar aktiviteyi düzenleyen pirinin bilgisi göz önüne alındığında, miR-4520a'nın rolü nedeniyle tanı/prognostik veya terapötik ajan olarak kullanılmaya uygun olduğu söylenebilmektedir. Başka bir çalışmada, nöbet ve remisyon geçiren FMF hastalarından alınan serum örneklerinde miRNA profillerini ve olası biyobelirteçleri tespit etmek için miRNA mikrodizisi gerçekleştirilmiş ve çalışmanın bir sonraki adımında, Toll benzeri reseptör (TLR) ile uyarılan THP-1 hücrelerinden elde edilen makrofajlarda miRNA ekspresyonunu araştırılmıştır. Çalışmanın sonucunda, miR-204-3p'nin atak geçiren FMF hastalarından alınan serum örneklerinde önemli bir azalma olduğu bulunmuştur. miR-204-3p inhibisyonunun TLR4 ile ilişkili sitokinlerin üretimini azalttığı gözlemlenmiştir(Bildirici, 2023).

Benzer genotipe sahip FMF hastaları farklı hastalık fenotipleri gösterebilmektedir. Bu fark diğer değiştirici genlerden, epigenetikten veya çevrenin etkisinden kaynaklanabilmektedir. Çevrenin FMF üzerindeki etkisini düşündüren ilk ipucu, ABD'deki Ermeni FMF hastalarında sekonder amiloidoz eksikliğinin gözlemlenmesiydi. Ayrıca, Doğu Akdeniz hastalarının Avrupa'ya göç ettiklerinde hastalığının daha az şiddetli olduğu bilinmektedir. Almanya'da yaşayan FMF'li Türk çocuklarının Türkiye'de yaşayanlara kıyasla daha az şiddetli bir hastalık fenotipi gösterdiği tespit edilmiştir. Bu bulgular, çevrenin FMF hastalığının şiddeti üzerindeki etkisini vurgulamaktadır. Histon modifikasyonu, metilasyon ve miRNA'lar gibi epigenetik mekanizmalar FMF'nin patogenezinde rol oynayabilmektedir(Sonmez, Batu, & Ozen, 2016).

Klinik Sonuçlar ve Terapötik Hedefleme

FMF atakları hastaların yaklaşık %90'ında 20 yaşından önce başlamaktadır. Başlangıç yaşı ortalaması 3-9 arasındadır. Erken başlangıç bir istisna değildir ancak yaşamın ilk yılında atakların ortaya çıkması mevalonat kinaz eksikliği (MKD) gibi diğer AIDS'lerde olduğu kadar yaygın değildir. Geç başlangıçlı FMF erkekler arasında daha yaygın görünmektedir ve daha düşük doz kolşisine yanıt veren hafif hastalıkla ilişkilidir. Birkaç FMF serisinde hafif bir erkek baskınlığı vardır, erkek/kadın oranı yaklaşık 1,2:1'dir(Ozdogan & Ugurlu, 2019).

Kolşisin ile sürekli profilaktik tedavi, hastaların %60-65'inde FMF ataklarını önlemekte ve %30-35'inde kısmi remisyona neden olmaktadır. Ayrıca, kolşisinin düzenli kullanımı, FMF hastalarında erken ölümün birincil nedeni olan amiloidoz için uzun vadeli riski ortadan kaldırmaktadır. Kolşisin dozu günde 1 ila 3 mg arasında değişmekte ve klinik olarak atakların önlenmesindeki etkisine göre belirlenmektedir. Uzun bir süre, kolşisin FMF için tek tedaviydi ve kolşisine dirençli veya tahammülsüz hastalar için bir çözüm bulunmamaktaydı. FMF'nin, proinflamatuvar sitokin IL-1b'nin hipersekresyonu olan bir AID olarak kavramını takiben, IL-1 antagonistleri, IL-1 blokajı yoluyla kolşisine dirençli FMF hastaları için olası bir tedavi olarak önerilmiştir. Canakinumab, 4 haftalık yarı ömre sahip, yüksek afiniteli, tamamen insan monoklonal anti-IL-1b antikordur. İnsan IL-1b'sine bağlanmaktadır ve reseptörleriyle etkileşimini engellemektedir, böylece IL-1b'nin doğal inhibitöre bağlanmasını engellemeden sitokin biyoaktivitesini işlevsel olarak nötralize etmektedir(Padeh & Berkun, 2016).

Sonuç

FMF, tekrarlayan ateş ve serozit ataklarıyla karakterize bir otoinflamatuvar hastalıktır. Hastalığın şiddeti hastalar arasında önemli ölçüde değişir, bazıları hafif semptomlar yaşarken diğerleri böbrek yetmezliğine yol açabilen amiloidoz gibi ciddi komplikasyonlar yaşamaktadır(Touitou, 2001). FMF'nin patogenezi tam olarak anlaşılmamış olsa da FMF'den sorumlu gen tanımlanmıştır. MEFV geni, 781 amino asitten oluşan bir immün düzenleyici molekül olan pirin proteinini kodlamaktadır. Doğuştan gelen bağışıklık sisteminde önemli bir rolü vardır ve kaspaz-1 ve diğer inflamazom bileşenleriyle etkileşime girerek interlökin IL-1β üretimini düzenlemektedir. İnflamazomlar, hem doğuştan hem de adaptif bağışıklık sistemlerinde önemli bir rol oynayan mutiprotein kompleksleridir(Alghamdi, 2017). Kolşisinin, nefrotik sendrom ve kronik böbrek yetmezliğinden sorumlu olan inflamatuvar atakların ve amiloidoz gelişiminin önlenmesinde etkili olduğu gösterilmiştir. Patojenik mekanizmalardaki

daha iyi bilgi, ana sitokin hedefi olarak IL-1 β tanımlanmasına izin vermiştir. Kalıcı inflamasyon veya kolşisin intoleransı durumunda anti-IL-1 tedavisi ikinci basamak tedavi olarak düşünülmelidir(Savey, Grateau, & Georjin-Lavialle, 2021).

Otoinflamasyon alanındaki birçok çalışma, doğuştan gelen bağışıklık sisteminin aktivasyonunda önemli bir rol oynayan NOD benzeri reseptör ailesinin rolüne odaklanmıştır. Bu ailenin bir üyesi, kriyopirin proteinini kodlayan ve inflamazom kompleksinin yapı taşı olan *NLRP3* (nükleotid bağlayıcı alan ve lösin açısından zengin tekrar içeren aile, 3 içeren pirin alanı) genidir. Bu inflamazom kompleksleri PYD içermektedir ve pirinle birleştiklerinde, kaspaz-1'e bağımlı bir yol aracılığıyla IL-1 β öncüsünü olgun peptidine ayırarak inflamasyonu sürdürebilirler. *NLRP3* inflamazomunun aktivasyonunun FMF'nin yanı sıra diyabet ve Alzheimer hastalığı gibi diğer daha yaygın hastalıklarla da ilişkili olduğu düşünülmektedir. FMF'de IL-1 β değişikliklerine ek olarak, serum tümör nekroz faktörü (TNF)-a, IL-6, IL-8 ve çözünür IL-2R seviyeleri FMF atakları sırasında önemli ölçüde artmaktadır(Petrushkin, Stanford, Fortune, & Jawad, 2016).

FMF'deki fenotipik değişkenlik, MEFV genindeki genetik mutasyonlardan etkilenir ve belirli mutasyonlar hastalığın şiddetiyle ilişkilidir(-Ben-Chetrit & Touitou, 2009). Homozigot M694V mutasyonları daha şiddetli bir fenotip ile ilişkilidir, oysa heterozigot veya bileşik heterozigot mutasyonlar daha hafif klinik belirtilere neden olabilmektedir(Kucuk et al., 2014). Çevresel faktörler, epigenetik modifikasyonlar ve değiştirici genler de hastalığın ifadesine katkıda bulunur ve FMF'yi karmaşık ve heterojen bir durum haline getirmektedir(Booty et al., 2009).

Mutasyonların çoğu, FMF hastalarının çoğunda tanımlanan M694V, V726A, M680I ve M694I içeren dört mutasyonda dahil olmak üzere ekzon 10'da meydana gelir. M694V mutasyonu şiddetli hastalık, kolşisin direnci ve amiloidoz ile ilişkilidir. Düşük hastalık prevalansı olan popülasyonlarda yüksek oranlarda bulunur ve klinik FMF hastalığı olan hastalarda homozigot E148Q mutasyonları nadiren bulunmaktadır. MEFV'de bir mutasyonu olan çoğu birey hastalığın asemptomatik taşıyıcılarıdır. Ancak, klasik FMF yalnızca tek bir MEFV mutasyonu taşıyıcılarında açıkça görülebilirken, diğer yandan iki mutasyon taşıyıcıları hastalığın belirgin belirtilerini göstermeyebilir(Berkun & Eisenstein, 2014).

FMF'nin altında yatan genetik ve moleküler mekanizmaların anlaşılması, etkili tedavi stratejilerine yol açmıştır ve kolşisin, inflamasyon ataklarını ve komplikasyonları önlemek için birinci basamak tedavidir. FMF öncelikle genetik bir hastalık olmasına rağmen, çevresel ve epigene-

tik faktörler klinik değişkenliğini önemli ölçüde etkilemektedir. Enfeksiyonlar, diyet ve stres FMF semptomlarını şiddetlendirebilirken, DNA metilasyonu, histon modifikasyonları ve miRNA düzenlemesi gibi epigenetik modifikasyonlar hastalığın ifadesine katkıda bulunmaktadır. Bu genetik olmayan faktörlerin anlaşılması, FMF hastalarında kişiselleştirilmiş tedavi yaklaşımları için yeni terapötik yollar sağlayabilmektedir.

Referanslar

- Alghamdi, M. (2017). Familial Mediterranean fever, review of the literature. *Clin Rheumatol*, 36(8), 1707-1713. doi:10.1007/s10067-017-3715-5
- Alvarez-Errico, D., Vento-Tormo, R., & Ballestar, E. (2017). Genetic and Epigenetic Determinants in Autoinflammatory Diseases. *Front Immunol*, 8, 318. doi:10.3389/fimmu.2017.00318
- Baspınar, O., Kocer, D., Kiraz, A., Tokmak, T. T., & Dizdar, O. S. (2023). Osteopontin as an early predictor of atherosclerosis in attack-free Familial Mediterranean fever patients. *Medicine (Baltimore)*, 102(39), e35137. doi:10.1097/MD.00000000000035137
- Batu, E. D., Basaran, O., Bilginer, Y., & Ozen, S. (2022). Familial Mediterranean Fever: How to Interpret Genetic Results? How to Treat? A Quarter of a Century After the Association with the Mefv Gene. *Curr Rheumatol Rep*, 24(6), 206-212. doi:10.1007/s11926-022-01073-7
- Ben-Chetrit, E., & Touitou, I. (2009). Familial mediterranean Fever in the world. *Arthritis Rheum*, 61(10), 1447-1453. doi:10.1002/art.24458
- Berkun, Y., & Eisenstein, E. M. (2014). Diagnostic criteria of familial Mediterranean fever. *Autoimmun Rev*, 13(4-5), 388-390. doi:10.1016/j.autrev.2014.01.045
- Bildirici, A. E. (2023). Familial Mediterranean fever and microRNAs. *Int J Immunogenet*, 50(6), 273-280. doi:10.1111/iji.12640
- Booty, M. G., Chae, J. J., Masters, S. L., Remmers, E. F., Barham, B., Le, J. M., . . . Aksentijevich, I. (2009). Familial Mediterranean fever with a single MEFV mutation: where is the second hit? *Arthritis Rheum*, 60(6), 1851-1861. doi:10.1002/art.24569
- Chaaban, A., Salman, Z., Karam, L., Kobeissy, P. H., & Ibrahim, J. N. (2024). Updates on the role of epigenetics in familial mediterranean fever (FMF). *Orphanet J Rare Dis*, 19(1), 90. doi:10.1186/s13023-024-03098-w
- Kaye, A. D., Islam, R. K., Nguyen, I. D., Robin, C. J., Norwood, H. A., Baptiste, C. J., . . . Shekoochi, S. (2025). Familial Mediterranean Fever (FMF): Emerging Concepts in Diagnosis, Pain Management, and Novel Treatment Options: A Narrative Review. *Curr Pain Headache Rep*, 29(1), 22. doi:10.1007/s11916-024-01345-0
- Kisla Ekinci, R. M., Kilic Konte, E., Akay, N., & Gul, U. (2024). Familial Mediterranean Fever in Childhood. *Turk Arch Pediatr*, 59(6), 527-534. doi:10.5152/TurkArchPediatr.2024.24188
- Kucuk, A., Gezer, I. A., Ucar, R., & Karahan, A. Y. (2014). Familial Mediterranean Fever. *Acta Medica (Hradec Kralove)*, 57(3), 97-104. doi:10.14712/18059694.2014.47
- Lancieri, M., Bustaffa, M., Palmeri, S., Prigione, I., Penco, F., Papa, R., . . . Gattorno, M. (2023). An Update on Familial Mediterranean Fever. *Int J Mol Sci*, 24(11). doi:10.3390/ijms24119584
- Llobet-Agullo, P., Sanroma-Nogues, L., Salguero-Perez, I. M., Arostegui, J. I., Corral-Arboledas, S., Coll-Sibina, M. T., & Masiques-Mas, L. (2022).

- Familial Mediterranean fever in the pediatric population. *Allergol Immunopathol (Madr)*, 50(1), 25-30. doi:10.15586/aei.v50i1.446
- Onen, F. (2006). Familial Mediterranean fever. *Rheumatol Int*, 26(6), 489-496. doi:10.1007/s00296-005-0074-3
- Ozdogan, H., & Ugurlu, S. (2019). Familial Mediterranean Fever. *Presse Med*, 48(1 Pt 2), e61-e76. doi:10.1016/j.lpm.2018.08.014
- Padeh, S., & Berkun, Y. (2016). Familial Mediterranean fever. *Curr Opin Rheumatol*, 28(5), 523-529. doi:10.1097/BOR.0000000000000315
- Petrushkin, H., Stanford, M., Fortune, F., & Jawad, A. S. (2016). Clinical Review: Familial Mediterranean Fever-An Overview of Pathogenesis, Symptoms, Ocular Manifestations, and Treatment. *Ocul Immunol Inflamm*, 24(4), 422-430. doi:10.3109/09273948.2015.1010012
- Salehzadeh, F., Jafari Asl, M., Hosseini Asl, S., Jahangiri, S., & Habibzadeh, S. (2015). MEFV Gene Profile in Northwest of Iran, Twelve Common MEFV Gene Mutations Analysis in 216 Patients with Familial Mediterranean Fever. *Iran J Med Sci*, 40(1), 68-72. Retrieved from <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/25648235>
- Savey, L., Grateau, G., & Georgin-Lavialle, S. (2021). [Familial Mediterranean fever in 2020]. *Nephrol Ther*, 17S, S119-S125. doi:10.1016/j.nephro.2020.02.013
- Shohat, M., & Halpern, G. J. (2011). Familial Mediterranean fever--a review. *Genet Med*, 13(6), 487-498. doi:10.1097/GIM.0b013e3182060456
- Sonmez, H. E., Batu, E. D., & Ozen, S. (2016). Familial Mediterranean fever: current perspectives. *J Inflamm Res*, 9, 13-20. doi:10.2147/JIR.S91352
- Soriano, A., & Manna, R. (2012). Familial Mediterranean fever: new phenotypes. *Autoimmun Rev*, 12(1), 31-37. doi:10.1016/j.autrev.2012.07.019
- Touitou, I. (2001). The spectrum of Familial Mediterranean Fever (FMF) mutations. *Eur J Hum Genet*, 9(7), 473-483. doi:10.1038/sj.ejhg.5200658
- Tufan, A., & Lachmann, H. J. (2020). Familial Mediterranean fever, from pathogenesis to treatment: a contemporary review. *Turk J Med Sci*, 50(SI-2), 1591-1610. doi:10.3906/sag-2008-11
- Varga, G., Schleifenbaum, S., Koenig, U., Waldkirch, J., Hinze, C., Kessel, C., . . . Wittkowski, H. (2023). Phagocytic cell death leads to enhanced release of pro-inflammatory S100A12 in familial Mediterranean fever. *Mol Cell Pediatr*, 10(1), 19. doi:10.1186/s40348-023-00173-3
- Yepiskoposyan, L., & Harutyunyan, A. (2007). Population genetics of familial Mediterranean fever: a review. *Eur J Hum Genet*, 15(9), 911-916. doi:10.1038/sj.ejhg.5201869
- Zekry, M. E., Sallam, A. M., AbdelHamid, S. G., Zarouk, W. A., El-Bassyouni, H. T., & El-Mesallamy, H. O. (2023). Genetic and Epigenetic Regulation of MEFV Gene and Their Impact on Clinical Outcome in Auto-Inflammatory Familial Mediterranean Fever Patients. *Curr Issues Mol Biol*, 45(1), 721-737. doi:10.3390/cimb45010048